

А. ДОРОШЕНКО

Мої Спомини

про

Давнє Минуле

1901—1914

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

**Мої Спомини
Про Давнє-Минуле**

(1901-1914 роки)

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ ТРИЗУБ
Винипег, Манітоба

1949

Printed and published by:
Trident Press Limited,
214 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

Printed in Canada.

І.

Дещо про себе самого. Джерела моєї національної свідомості. Українство в нашій родині. Львівська „Зоря”. Білоруський поет Ф. Богушевич.

Починаючи свої спомини про давно минулі часи, хотілось би мені сказати кілька слів про те, під чіими впливами і як пройшов я до української національної свідомості, бо це може кинути деяке світло взагалі на шляхи, якими проходили до неї люди мого покоління — років 50 тому назад, і на джерела тої свідомості. Одже мушу сказати, що свідомість національну я завдячую своєму покійному батькові Іванові Дорошенкові, який, виховуючи мене у Вільні, на чужині, з малих літ прищепив мені любов до далекої батьківщини України, а я, підростаючи, вже сам плекав у своїй душі посіяні ним зерна. Походив мій батько з Чернігівщини і належав до старого козацького роду, який мав за свого предка козацького гетьмана Михайла Дорошенка, що поляг у бою під Бахчисараєм в поході на Крим 1628 року. Один з унуків Михайла був відомий гетьман Петро Дорошенко, що боровся за самостійність України в союзі з Туреччиною. Від рідного брата Петра Дорошенка — Никона Дорошенка — пішов наш рід. Син цього Никона, сотник Василь, дістав р. 1696 від гетьмана Мазепи “Хутір Дорошенків” у Глухівському повіті, і цей хутір зробився нашим родовим гніздом. Один з нащадків сотника Василя Дорошенка, мій дід Яків (1807—1893), був поміщиком середніх достатків; проте він усіх семеро синів вивів у люди: вони всі вчилися в Новгород-Сіверській гімназії, в якій учився і він сам. Потім уже вони докінчували свою освіту по різних високих школах, а дехто пішов служити у війську. Щоб не ділити хутір на малі частини (дід мій окрім синів мав ще трьох дочок, з яких дві повиходили заміж за сусідніх панків), дід записав його одному з своїх старших синів, що був професором Гірничого Інституту в Петербурзі. Батько мій скінчив Ветеринарний Інститут у Харькові й служив військовим ветеринарним лікарем у Вільні. Там я і виріс. Як тільки я трохи підріс, батько кожного літа відвозив мене на хутір до свого

брата професора, а з 12 років віку я їздив уже сам, хоч це була й далека дорога — два дні і ніч.

Хутір Дорошенків лежав серед глухих лісів на самій гряниці Чернігівщини й Московщини (колишня Орловська губернія), і за моїх молодих років найблища станція залізниці до його був Путивль, яких 120 верств від хутора. Місцевість була дуже глуха. Свідомости національної серед населення не було ніякої. Тільки й того, що люди відчували свою відрубність від сусідів москалів, а ця відрубність в побуті, звичаях, одезі, мові була дуже помітна і кожному впадала в око. Мішаних шлюбів між українцями й москалями не траплялось. А чи була якась національна свідомість у нашій родині? Свідомости в сучасному розумінні слова не було, але українська стихія давала себе чути. Дід мій, скінчивши ще в 1820 році науку в гімназії, ніде не служив, нікуди далеко не їздив (він за увесь свій вік не бачив залізниці), засів на хуторі і зовсім відучився говорити по російськи. Як я його пам'ятаю, то він з усіма і зі мною говорив тільки по українськи. Не знаю, під чий впливом передплачував він усі важніші українські видання: у зібраній ним бібліотеці були "Історія Малої Россії", Бантиша-Каменського, "Історія Малороссії" Маркевича, "Чорна Рада" і "Записки о Южной Руси" Куліша, український місячник "Основа" 1861—1862 років, Шевченків "Кобзар" 1860 року та інші українські видання.

Виявилася певна українська течія і серед синів Якова Дорошенка. Старший його син Василь, що скінчив університет у Москві, написав і видав українською мовою роман "На Україні" (1863). Він був замолоду "хлопоманом", як у ті часи казали, і ходив завжди в українському вбранні. Був він дуже гарний на вроду, і за ним гинули глухівські панночки. Гонорар за свій роман одержав він "метеликами" (так звалися українські брошури, видавані в 1860-62 роках Кулішем для народу) і привіз їх та роздав цілі сотні між селянами на хуторі і в околиці. Коли в 1861 році везли труну з тілом Шевченка через Глухів, він zorganizував у Глухові урочисту зустріч. Звікувавши увесь свій вік на посаді повітового судді у Глухові, він, так само як і мій дід, забув чи відучився говорити офіційною російською мовою, і скільки я його знав, говорив лиш по українськи. В році 1918 його забили большевики, захопивши Глухів. Найбільше "українофільства" виявив наймолодший з моїх дядь-

ків Петро Дорошенко. З професії лікар-хірург, він мав велике замилювання до історії і до мистецтва. Він зібрав прекрасну українську бібліотеку, цінну колекцію автографів українських історичних діячів і збірку образів, серед яких було кілька власноручних малюнків Шевченка. В 1917 р. він zorganizував українську гімназію у Чернігові. За гетьманування Павла Скоропадського, з яким він приятелював з давніх часів, дядько Петро був призначений заступником міністра освіти й завідував Відділом Національної Культури і Мистецтва, організував Українську Академію Мистецтва, Українську Національну Бібліотеку, Державний Архів, Національну Оперу і ряд інших установ. За Директорії він залишився на своїй посаді і був забитий більшовиками літом 1919 р. в Одесі.

Мій батько став “українофілом” під впливом своїх братів. Активним українофілом проте він не був, але любив українську мову, пісню, театр, збирав українські книжки. Коли приїздила до Вільна українська театральна трупа, завжди ходив на її вистави. Одного разу я упрохав батька взяти мене з собою до театру, і перша вистава, яку я побачив у своїм житті, була “Наталка-Полтавка”. Батько добув собі пражське, заборонене в Росії, видання Шевченкового “Кобзаря” і беріг його як святощі. Був він романтик у душі і щирий демократ-народолюбець. Своє романтичне захоплення Україною прищепив він і мені малому. Живучи у Вільні, де я вчився в клясичній гімназії, я цілий шкільний рік мріяв про хутір, про Україну, і літні місяці, які я там перебував, були найщасливішим часом для мене, хоч я не мав на хуторі відповідного мому віку товариства. Дядько-професор був нежонатий, і господарство в домі провадила його сестра, старша панна. Вона дуже любила мене. Скінчила вона дівочий інститут у Києві, де її вчителем був Микола Ковалевський, відомий радикал і приятель Драгоманова. Тьотя, здається, була закохана в свого вчителя, і коли його було заслано на Сибір, вона не хотіла виходити заміж і залишилась на все своє життя на хуторі. Вона берегла пам'ятку по Ковалевському, — подарований їй ним “Кобзарь” Шевченка, на якому Ковалевський написав своєю рукою слова з Шевченка: “Обідрана, сиротою понад Дніпром плаче” і т. д. Коли я був уже дорослим і знав уже добре, хто Ковалевський, і сам писав про нього, тьотя любила говорити зі мною про Ковалевського. Знаючи, що я належу до

“Революційної Української Партії”, вона не раз потихенько давала мені якийсь десяток рублів на партію; робила вона це мабуть на спомин про Ковалевського, що на все життя zostався її ідеалом. В 1918 р., коли большевики зруйнували і спалили наш хутір, тьотя була ними по звірськи замордована.

Перебуваючи хлопцем на хуторі, я перечитував книжки з дідової бібліотеки, їздив по пасіках (ще дід завів був велике бджоляче господарство на три тисячі вуликів) і слухав оповідань старих пасічників про давні часи. На мене завжди робив вражіння великий олійними фарбами портрет гетьмана Мазепи, замовлений дідом; цей портрет висів у вітальні, і під ним було прибито мідяну табличку, на якій було вирізьблено, що це є портрет фундатора “Хутора Дорошенкового”, і зазначено дату його універсалу про надання хутора сотнику Василю Дорошенку. Там же висіла прекрасна копія Шевченкового портрету, мальованого відомим художником Репіним. Дядько-лікар, коли я відвідував його у Глухові, оповідав мені про своїх знайомих українських діячів; він добре знав ще з Києва проф. В. Антоновича, й листувався постійно з істориком О. Лазаревським, В. Тарновським (основником Українського Національного Музею у Чернігові), етнографом В. Горленком; писали до нього у свій час Куліш і Грінченко. Показував мені свої колекції й дарував книжки-дуплети з своєї книгозбірні. До Вільна й вертався з великим запасом “українських” вражінь.

Серед моїх гімназіяльних товаришів я не мав з ким поділитись тими вражіннями й ріс самотним мрійником. Та й мій батько рідко коли зустрічав у Вільні українців, а тим паче свідомих національно. Коли я вже кінчав гімназію, він познайомився з білоруським поетом Францішком Богушевичем, який іноді нас відвідував. Богушевич був один з визначних діячів білоруського національного відродження. Замолоду він служив судовим слідчим на Чернигівщині і прекрасно говорив народньою українською мовою. Одного разу, коли він у нас був, прийшло число львівської “Зорі”. Я з захопленням почав щось з нього вчитувати. Богушевич слухав а потім узяв і поцілував мене в голову, промовивши. “Добре, хлопче, що ви любите свою мову і все своє рідне! Любіть завжди і зоставайтесь своєму народу вір-

ні.” Цей заповіт білоруського патріота глибоко запав мені в душу. В 1898 р. Богушевич помер у Вільні*).

Якось в осені 1896 р. батько, вернувшись з службової подорожі, розповів, що він познайомився у вагоні залізниці з одним паном, який сказав йому, що у Львові в Галичині виходить “малоросійська газета”, називається “Зоря”; але той пан не міг сказати, як і звідки можна її запенумерувати. Ми взялися самі розшукувати й написали до редакції петербургської газети “Новости” (батько передплачував цю газету тому, що вона прихильно ставилася до українства, містячи іноді статті Д. Мордовця про українську літературу), — чи не може вона вказати, звідки можна запенумерувати “Зорю”. За пару тижнів прийшла відповідь: “Газета виходить у Львові, а передплату можна вислати на адресу книгарні Ставропігійського Інституту” (вже потім довідалися ми, що це була москвофільська книгарня). Ми вислали гроші і за якийсь час одержали оказове (“пробне”, як у нас казали) число, а з нового 1897 р. “Зоря” почала приходити регулярно на моє імя. Дивувало тільки нас обох те, що “Зоря” друкується на дуже тонкому папері і висилається в замкнених конвертах. Ми і в думці не мали, що це — заборонена в Росії, нелегальна часопись! Вона акуратно доходила цілий 1897 рік. Коли з кінцем 1897 року “Зоря” перестала виходити, я “автоматично” передплатив “Літературно-Науковий Вістник”, що став виходити замість неї і доходив уже до мене за дозволом цензури легально аж до 4 книги 1901 року, коли доступ “Вістника” до Росії був заборонений.

“Зоря”, а потім “Л.-Н. Вісник”, стали для мене так би мовити за школу національної української свідомости. Вони відкрили мені новий світ. Тепер уже не батько мене, а я батька почав “усвідомлювати”. З “Зорі” я довідався про українське життя в Галичині, про наші тамошні товариства, довідався про імена Франка і Грушевського, які стали “власителями” моїх дум. Тепер я мріяв, що коли скінчу гімназію, то вступлю до киевського університету, де я сподівався зустрінутись з студентами українцями, познайомитись з представниками українського промадянства. В 1901 році весною я скінчив гімназію, але не все так склалося, як я думав. Саме того року вийшов “циркуляр” міністерства

---

*) Памяті Богушевича я присвятив свої спомини, видруковані на сторінках “Запісоу Беларускага Навуковага Тавариства, Вільня, 1938, т. 1.

освіти, який наказував, щоб абітурієнти гімназій вступали лиш до своїх університетів, себто до тих, які належали до тих самих шкільних округ, де була й дана гімназія; а в якій окрузі не було зовсім університету, то абітурієнти мусіли вступати до університету сусідньої шкільної округи. Отже вихованці віленської гімназії (у Вільні університет було зачинено ще в 1832 р. по приборканні польського повстання 1831 р.), були прикріплені до Варшавського університету. Правда, хто б поклопотався, міг вступити і до петербургського або московського університету, але не до киевського. Одже я мусів їхати до Варшави. Думка була перейти звідти до Києва, а як ні, то до Петербургу.

II.

Українське студентство у Варшаві і заложення студентської громади. Відгук на сесію львівських студентів.

До Варшави я поїхав на початку вересня 1901 р., мавши твердий намір при першій же змозі перейти до петербургського університету. Думку про Київ мусів я на деякий час залишити, бо директор віленської гімназії запевнив мене, що Києва я не побачу “як свого власного носа”. Тому що саме тоді впроваджено в життя правило посилати секретні характеристики кожного абітурієнта до ректорату високої школи, до якої абітурієнт вступав, то я вірив, що погроза директора не була порожньою фразою: я розумів, що в моїй характеристиці буде прописане моє “українофільство”*)

З Вільна до Варшави їзди було залізницею всього 8 годин. Місто мені сподобалося, але було помітно, що населення його відчуває російську владу як чужинну окупацію. Кидалось у вічі присутність великого числа російського вій-

---

*) Ще як я був учнем VI класи, гурток моїх товаришів почав друкувати на шапірографі літературний журнальчик зовсім невинного змісту. Господар класи “зловив” одне число журналу. Над учасниками журналу переведено слідство і дуже суворо покарано: залишено на другий рік у тій самій класі. При тім гімназіальному начальству впало в око, що я в тому журналі писав виключно на українські теми: стаття про Котляревського, переклади з Федьковича і т. п. Крім того звернуло увагу, що коли класа писала домашні вправи (т. зв. “сочиненіє”) на тему “Поет — учитель суспільства”, то я написав, як про таких учителів, про Шевченка і Міцкевича. Ні про того, ні про другого не випадало учневі російської гімназії писати, і тому гімназієне начальство переконалося в моїй “неблагонадійності” і — сепаратизмі. Господар класи просто загрожував, що шлях до університету буде мені закритий.

ська. Вівіски (шільди) на крамницях були у двох мовах: російській і польській. Середні школи були російські, але існували й приватні гімназії польські, чомусь — тільки для дівчат. В театрах грали польською мовою. Скрізь на вулицях чути було тільки польську мову, якою говорили й російські урядовці, які вже довгий час служили в Польщі. В університеті виклади відбувалися російською мовою. Професори були всі росіяни за виїмком Вержбовського, який викладав історію польської літератури, але — російською мовою; так само по російськи викладав філософію й психологію старенький проф. Струве, що по його підручнику вчився я в гімназії. Я вступив на історично-філософічний факультет (відповідав філософічному факультету середнеєвропейських університетів). Він не виблискував визначними силами. Взагалі до варшавського університету російські професори йшли неохоче; служба в Польщі була непопулярна, і кожен професор старався, попавши до Варшави, скоріше перейти до іншого університету в Росії. Атмосфера у варшавському університеті була справді неприємна. Переважаюча більшість студентів були поляки, вони давали відчуття, що тільки з примусу слухають російських викладів, і старалися навіть самою одежою відрізнитися від своїх товаришів росіян. Як і всі студенти російських університетів, вони мусили носити спеціальну уніформу, але цій уніформі вони надавали фасон, який одріжнявав її від загально-російської: замість сурдутів носили короткі “тужурки” і навіть мундури, яких я потім не бачив ані в Петербурзі, ані в Москві, ані в Києві; і кашкети носили особливої форми. Від своїх товаришів-росіян трималися зовсім осторонь, старалися й не балакати з ними, а коли балакали, то тільки по польськи. Треба знати, що вихованці духовних семінарій у Росії мали право вступати лиш до варшавського або до дорпатського університету; це було в цілях обрусіння: у Варшаві — поляків, у Дорпаті — німців. Тому, наприклад, у Варшаві майже всі місцеві студенти були або семінаристи, або абітурієнти приписаних до варшавського університету гімназій віленської шкільної округи. Треба сказати, що вони, прибувши до Варшави, першим ділом сідали вчитись польської мови і скоро її опановували. Проте студенти поляки ставились до них неприязно, яко до непрошених зайд.

Ці ненормальні відносини побачив я перш за все на своїй факультеті. На перший курс вписалось небагато сту-

дентів, усього яких півтора десятка. Більшість були росіяни з духовних семінарій. Поляків було 2—3. Вони сідали окремо від нас і не забалакували до нас, тримаючись зовсім осторонь. Я виріс у Вільні, де все польське було абсолютно заборонене, і де за польську мову на вулиці виключали учнів з гімназії. Я розумів, що таке національний утиск і спочував полякам. Через те мене дуже дивувало, коли я вичитав із “Зорі” та з “Літер.-Наук. Вістника”, що поляки в Галичині самі виступають в ролі гнобителів українців. Дивувало це мене тим більше, що батько мій мав у Вільні знайомих поляків, які ставились до нього і до мене з симпатією як до українців. Вже як я був студентом університету, то один поляк привіз мені зі Львова Євангеліє українською мовою і “Фавста” Гете в перекладі Франка; другий подарував батькові дуже рідку книгу Михайла Чайковського (Садика Паші) “Kozaszyna w Turcji” з прегарними малюнками, видану в Парижі в 1856 році; а знов третій подарував нам в гарній оправі картину Юлія Коссака “Зустріч Богдана Хмельницького з Тугай-Беем під Жовтими Водами”, — дарма, що цей сюжет не міг бути особливо приемний для польського серця! Я постеріг також, що у Вільні поляки, ніколи не відвідуючи російського театру, ходили на вистави українських театральних труп, коли вони приїздили до Вільна.

У Варшаві, коли я познайомився з студентами-українцями, я довідався, що польсько-українські відносини не були такі ідилічні, як мені здавалося у Вільні. Як тільки я трохи розглянувся в університеті, я почав шукати серед студентів земляків-українців. Одночасно зі мною приїхав з Вільна і вступив на перший курс історично-філологічного факультету Іван Красковський, що скінчив духовну семінарію у Вільні. Він був білорус з Городненщини, син священика. Він ще не був національно свідомим білорусом, але згодом став таким. Ми з ним близько зійшлися. Пізніше я його влаштував у часі першої світової війни на службі у Всеросійському Союзі Міст у Києві; він там зукраїнізувався, працюючи в окупованій москалями Галичині. В 1917 році за моєю рекомендацією він став губернатором Галичини з резиденцією у Тернополі; пізніше за моєю ж таки порадою В. Винниченко, як був головою українського уряду, призначив Красковського товаришем міністра внутрішніх справ, а за Директорії він був висланий до Грузії як посол Української Народньої Республіки. Така була кар'єра цього білоруса на

українській службі. Але у Варшаві він цікавився ще тільки наукою. Взагалі в Університеті я знайшов небагато українців. Памятаю лиш мого земляка з Глухівщини Дмитра Марченка і медика Пантелеймона Блонського (з Поділля). В кінці жовтня приїхав до Варшави з Ніжина і вступив на третій курс історично-філологічного факультета вже старший студент Вячеслав Лашенко. Перед тим він учився в Київському університеті а потім у Ніженському Історично-Філологічному Інституті. Це був студент з певним організаційним досвідом і традиціями. Він порозшукував студентів-українців і у Варшавському Політехнікумі та у Ветеринарному Інституті і подав думку заложити Українську Студентську Громаду. Виявилось, що нас, українців-студентів у Варшаві набереться понад два десятки і є з кого скласти громаду. Лашенко познайомив мене і з одним старшим українцем у Варшаві: це був військовий урядовець Онуфрій Василенко. Був він трохи письменник, видав у Севастополі українське оповідання і, що було для мене особливо цікаве, мав у себе аж кілька річників “Зорі” та інших українських часописів, яких я до того часу ще не читав. Він мав помешкання на головній вулиці “Краківське Передмістя” у дворі величезного будинку колись графа Замойського, де містився штаб військової округи (за польської держави там було міністерство внутрішніх справ), аж на шостому поверсі під стріхою. У хаті Василенка ми частенько збиралися, а коли приїхав був до Варшави відомий український кооперативний діяч, “артільний батько” Микола Левитський, то за його порадою ми заложили студентську їдальню. Взятися провадити їдальню дружина Василенка, і господа Василенків стала першою домівкою Громади. Це було для Громади дуже зручно: будинок був державний, військовий; нікого не дивувало, що один з урядовців дає “домашні обіди” для студентів, та що в його помешканні сходяться студенти; очевидно для військового населення величезного будинку ми були просто “руські студенти”, отже не поляки, і до нас ставились прихильно, як до “своїх”.

Зібрати Громаду до купи й обіднати студентів-українців допомогла подія, яка відбулася тоді у Львові. Це був один з етапів боротьби за український університет, а саме відома “сецесія” українських студентів, які потому як польська університетська влада відкинула українські домагання, масово, в числі кількох сот людя, покинули Львів і ви-

їхали на студії до чеської Праги. Ця національна демонстрація розворушила українське громадянство в Галичині і знайшла свій відгук на Україні російській. Відгукнулися на неї і варшавські студенти-українці. З ініціативи Лащенка було вирішено вислати львівським студентам адресу з заявою про нашу з ними солідарність, а також зробити збірку грошей, які мали піти у фонд на допомогу львівським студентам. Уложити текст адреси, зібрати під нею підписи а також зібрати гроші було доручено Лащенкові й мені. При цій okazji мало виявитися і число українців, членів варшавської кольної. Я із завзяттям узявся до цієї праці, це ж був мій перший у житті виступ на українському громадському полі!

Адресу уложив сам Лащенко. Памятаю, вона була уложена доволі в уміркованому тоні щодо поляків. Лащенко казав, що треба додержуватись певної дипломатії. Пригадую, що кінчалася адреса уступом з якогось віршу: “Ми бороним наші хати, наші тихі гаї”. Саме тоді співала у варшавській польській опері відома українська співачка Соломія Крушельницька. Поляки вважали її за польку і вона, здається, того не заперечувала. Але Лащенко, який чув її перед тим, здається, в Одесі, твердив, що вона українка, і поніс їй адресу на підпис. І Крушельницька підписалася першою, а на збірку записала 25 рублів. Це нас підбадьорило. Підписало адресу, коли не помиляюсь, 35 людей, майже самі виключно студенти. Грошей зібрали кілька десятків рублів і вислали до Львова. Певна річ, що львину частину збірки складала жертва Крушельницької, бо решта пожертв були скромні студентські карбованці. Текст адреси в російському перекладі я вислав до редакції газети “Новости”, і вона його надрукувала в скороченні.

Збираючи підписи, познайомився я ще з одним старшим українцем, це був субінспектор*) варшавського університету Матвієв, член старої київської Громади, український археолог. Він зустрів мене дуже привітно і все казав: “Ідьте, ідьте до Києва! Там усі наші вчені й наші діячі, а тут нема вам що робити”. Та я й сам бачив, що у Варшаві не маю що робити, та тільки не так просто було для мене дістатися до Києва. Я вже згадав, що Варшавський університет взагалі, а історично-фіольологічний факультет зокрема, не мав визначних наукових сил, а хто й був, то викладав так нудно, що відбирав усяку охоту слухати. Безперечно великим фаховцем у своїй ділянці — славянська мова — був білорус проф. Кар-

ський. Але він викладав страшенно монотонно і вяло. Зовсім безбарвний був проф. Смирнов, що викладав стару російську літературу. Історію західно-європейських літератур викладав проф. Созонович. З великим темпераментом викладав російську історію приятель галицьких москвофілів проф. Ів. Філевич, але він не мав ніякого авторитету в науці і був скоріше публіцистом, та й то слабеньким, ніж істориком. Був серед професорів і старенький священик о. Пилип Дячан, галичанин, автор “Малоруської граматики”, виданої колись у Львові. Він викладав грецьку мову, примушуючи студентів перекладати з грецької мови по підручнику, з якого я вчився в гімназії. Він кричав на студентів як на школярів, і на його виклади ходило всього 1—2 студента. Більш нікого з професорів я не пригадую, — знак, що вони не залишили по собі глибшого вражіння.

Коли перед самим Різдом 1901 р. я дістав повідомлення, що Петербургський університет приймає мене в число своїх студентів, я з приємністю переїхав туди на початку 1902 року. Я вже знав з листів товаришів, що в Петербурзі дуже розвинуте студентське життя, що там дуже гарні професори і значна українська студентська громада. Останнє найбільше мене приваблювало.

III.

Українці в Петербурзі. Студентська українська молодь та її національно-політичні стремління. Російська інтелігенція й український рух.

В кінці січня 1902 року я приїхав до Петербургу. Вперше побачив я тоді цю пишну столицю величезної російської імперії, й вона дуже мені заімпонувала своїми широкими, правильно розпланованими вулицями, величавими церквами, розкішними палацами, величними будинками урядових установ, широчезною Невою, що ділила місто на дві половини, перерізані її протоками й каналами. Тепер Нева була під кригою, й її педеходили з одного берега на другий по замерзлому леду. Для українця Петербург був повний істо-

---

*) В давніх російських університетах існувала адміністраційна посада інспектора (головно для догляду за студентами), а в його було кілька помічників субінспекторів. Звичайно посаду субінспектора займали гімназійні професори, сполучаючи її з своїми педагогічними обов'язками.

ричних споминів. Он по тім боці Неви, насупротив “Зімового” царського палацу, Петропавловська фортеця, де сконав гетьман Полуботок, і де сиділи пізніше кирило-методіївські братчики Шевченко, Костомаров, Куліш... Он далі Академія Мистецтва, де жив і помер Шевченко... Ця столиця, побудована на кістках українських козаків, була тісно звязана з долею українського національного руху, тут вийшла в 1798 році “Енеїда” Котляревського, а в 1840 році Шевченків “Кобзар”; тут друкував у 1850-ох роках у спеціально założеній українській друкарні свої “Записки о Южной Руси”, “Чорну Раду” та інші видання Куліш, тут виходила в 1861—62 роках “Основа”, звідси керувала за тих часів петербургська громада українським рухом, аж поки той рух перенісся до свого природного осередку, до Києва. Тут кувалася доля величезної імперії, в тім числі й України, і звідти йшли царські накази й міністерські циркуляри, які мали своєю метою спинити розвиток українського національного життя....

В Петербурзі, як у столиці держави, завжди була численна українська кольонія. Тут служило багато наших земляків по всяких урядах, а імператорська гвардія, яка стояла залогою в Петербурзі, складалася здебільшого з українців, і царська поліція також складалася значною мірою з наших таки земляків, висулужених у війську жовнірів! Нарешті тут по високих школах училося багато студентів-українців. Коли я приїхав до Петербургу, там уже була українська старша громада, як філія всеукраїнської організації, założеної у Києві в 1897 році. Складалася вона з двох десятків людей і була строго законспірована. Де з ким з її членів познайомився я вже трохи пізніше, в роках 1903—1904. Існували вже й два легальних українських товариства: “Товариство імени Т. Г. Шевченка” й друге — під офіційною назвою: “Благотворительное Общество издания общепользных книгъ для малорусскаго народа”. Обидва були дозволені в один час — вкінці 1898 року — й обидва розпочали свою діяльність в 1899 році. Перше товариство мало допомагати матеріально українській студентській молоді, що вчилася в столиці, друге видавало популярні книжки для народу українською мовою. Про обидва товариства я ще буду далі говорити, в міру того як мені довелося ближче з ними познайомитися.

В Петербурзі було зосереджено багато високих шкіл: Університет, Гірничий Інститут, Академія Мистецтва, Исто-

рично-Фільольогічний Інститут (Педагогічний), Військова Медична Академія, Лісовий Інститут, Технольогічний Інститут, Інститут Цивільних Інженерів, Політехнічний Інститут, Електротехнічний Інститут, Духовна Академія. Тому що жінки в той час не допускалися до спільних з мужчинами високих шкіл, то для них існували окремі високі школи: Медичний Інститут, Бестужівські Вищі Курси (відповідали історично-фільольогічному факультету університету), Курси Лесгафта (інститут фізичного виховання, називався по імені свого основника) і Рождественські курси (медичні, звані по імені "Рождественського" передмістя Петербурга). По всіх цих школах училися українські студенти і студентки. Тому що високих жіночих шкіл в Росії в той час більше не було, то вплив слухачок з України був ще більший, ніж слухачів.

Улаштувавшись на швидко з помешканням, яке я знайшов собі на т. зв. Василівському острові, я пішов до Університету, який містився в кольосальному будинку колеґій часів Петра I. над самою Невою; тут же недалеко був Історично-Фільольогічний Інститут, далі Академія Мистецтв, ще трохи далі Гірничий Інститут, усе понад Невою, а в глибині Острова

Дмитро Дорошенко.

були й жіночі Бестужівські Курси, так що Василівський Острів був до певної міри академічним кварталом, так як Латинський квартал у Парижі. Полагодивши деякі формальности в канцелярії Університету, я пішов знайомитись з аудиторіями, розміщеними вздовж безконечно довгого коритаря на другому поверсі й довідався, що в актовій залі Університету відбувається саме в той час студентська "сходка" (віче), і пішов з цікавості на це віче. Я зразу зустрівся там з моїм кузенком Миколою Дорошенком, який скінчив гімназію у Полтаві в одному році зі мною. Він був сином мого дядька Василя, автора роману "На Україні", але хоч учився в Полтаві, але не мав у собі нічого україн-

ського і був російським соціал-демократом большевиком. В Петербурзі він вступив до місцевої соціал-демократичної організації, сидів пізніше в тюрмі, мав політичний процес і відсидів уже по суду рік у тюрмі. Як особисто знайомий з Леніном, він по большевицькому перевороті служив на високій посаді у Харькові, але десь в кінці 1930-их років був заарештований і безслідно зник, як більшість тих, кого заподозрено в якій нелояльності супроти большевицького уряду. Мав він дуже нестриману вдачу, багато критикував, і це його й згубило. Ми оселились в Петербурзі спільно на одному помешканні, і я не мало терпів від його вічного глузування з мого українства, так що я вкінці не витерпів і переїхав на окреме помешкання. Але при першій зустрічі ми зраділи один одному, і я зразу використав цю зустріч, розпитуючи його, чи не знає він кого з студентів-українців: я сам ще не знав нікого і на початку не мав, до кого звернутися. Мій кузен назвав мені свого товариша з гімназії Сергія Веселовського, сина полтавського адвоката, з яким я незабаром і познайомився. Веселовський помалу ввів мене в українські студентські круги в Петербурзі.

В Університеті студентів-українців було порівнюючи не багато. Перед у студентському українському житті вели, як я скоро спостеріг, гірняки і технольоги. Один з перших моїх нових знайомих, студент-гірняк Микола Сахаров, гарний як херувим, предложив мені зайти в найближчу суботу ввечері до т. зв. Андріївської школи на Василівському Острові, де, по його словах, сходиться українська студентська молодь, і де відбуваються зуспіви (проби) студентського хору.

Ледве дочекався суботи і був у призначену годину в школі. Це була звичайна міська школа. Директором її був відомий російський поет Ф. Сологуб, який прихильно ставився до українців (між ін. він переклав на російську мову “Кобзаря” Шевченка) і дозволив робити в школі що-суботи по вечорах сходини українського хору. Сюди сходились не тільки учасники хору, але взагалі студенти українці, й Андріївська школа зробилася немов клубом української молоді, куди студенти й студентки приходили, щоб побачитись, побалакати про свої справи і взагалі провести вечір у своїй українській компанії. І справді, прийшовши до Андріївської школи, я зауважив, що тільки одна частина присутніх співала — саме тоді розучували пісні для Шевченківського концерту — а більшість сиділа по кутах і потихенько розмовляла про всякі свої справи. В школі я придбав цілий ряд но-

вих знайомств, між іншим познайомився з кількома студентками (за тих часів студенток називали загальною "курсистками", бо вони вчилися на тих або інших курсах). Це знайомство зробило на мене певне вражіння: це ж я вперше в своїм життю побачив інтелігентних дівчат українок, які говорили українською мовою, цікавились українською справою, брали участь в національному рухові.

Знайомлячись помало з українською студентською молоддю на сходинах в Андріївській школі, я побачив, що більшість приїздила до Петербургу вже освідомлена національно. Цю свідомість вона здобувала ще вдома на Україні, належачи до українських гуртків, які існували, розуміється, нелегально, по багатьох гімназіях, головню на Полтавщині (Прилуки, Лубні), Чернігівщині (Ніжин), у Києві. Абсолюенти духовних семінарій, як я вже згадував, за тих часів не мали доступу до інших високих шкіл окрім як до Варшави, до Юрієва (Дорпат), та ще до далекого Томску в Сибірі. А по духовних семінаріях існував уже з досить давніх часів сильний український рух, існували численні українські громади. Тим то я зустрічав студентів українців у Варшаві, а в Дорпаті існувала доволі сильна студентська громада. До Петербургу семінаристів не пускали, хіба що до Духовної Академії, де існував невеличкий український гурток, з яким я познайомився пізніше. В Петербурзі, на далекій чужині, в чужій обстанові життя, українці якось інстинктивно горнулися до своїх земляків, зближались між собою, і навіть ті, що вдома були байдужі до українського руху, входили до українських гуртків і освідомлювались національно, вступаючи до українського хору або просто відвідуючи сходини в Андріївській школі. Перші часи я й не знав, що в Петербурзі існує строго законспірована українська студентська Громада. Андріївська школа й була тереном, де члени цієї громади сходились, знайомились з новоприбулими студентами, придивлялись до них і тих, хто по своєму успосібленню і своєю зацікавленістю українством надавався до організованого життя, приєднували до Громади. Таким чином до Громади попадав вибраний, більш певний з національного й політичного погляду елемент, і вона обхоплювала своїми впливами всіх студентів українців столиці. Мене з існуванням Громади познайомлено аж влітку 1902 р., підчас моєї подорожі на Полтавщину, а в осени, коли почався новий шкільний рік, мене прийнято в число членів Громади. Отже цілу весну до мене придивлялись, я пе-

ребув непомітний для мене іспит, і аж тоді, коли я цей “іспит” склав, я став членом Громади. Неофіційно українські гуртки існували майже в кожній високій школі, а в 1903 р. Громада їх організувала і об'єднала в одну широку організацію, під своїм безпосереднім впливом, і ця організація обхопила понад 300 людей.

Я тільки що згадав, що до кандидатів у члени Громади придивлялися з погляду їх політичної певности. Щоб для читачів у Канаді було не більш зрозуміло, я мушу зробити невеликий історичний відступ (екскурс). Річ у тім, що ціла Росія переживала на переломі 19. і 20. століть підйом опозиційних настроїв і революційного руху. Цей рух розпочався фактично вже в перших десятиліттях 19-го віку, переходив ріжні форми й етапи, але весь час змагав до одного й того самого: повалити царське самодержавіє й запровадити в Росії конституційний устрій; крайні ж, “ліві” революційні партії змагались до запровадження відразу соціалістичного ладу. Цей рух досяг свого верху в 1881 році, коли революціонери замордували царя Олександра II. Але вони не досягли своєї безпосередньої мети. Російське правительство здавило революційний рух, і в Росії наступила на деякий час політична реакція, яка тяглася аж до вступу в 1894 році на трон нового царя Миколи II, що так трагічно закінчив своє царювання. Тоді революційний рух почав знову оживати. Провідники того руху, такі як Ленін, сиділи за кордоном і звідти керували розвитком руху, маючи своєю остаточною метою соціяльну революцію. Російська інтелігенція помалу втягалася в революційну боротьбу, і в авангарді цієї боротьби йшло студентство. З кінцем 19-го віку почалися постійні студентські розрухи по всіх високих школах Росії. Студенти виставляли гасло для своїх виступів поруч домагання високошкільної автономії чисто політичні вимоги: широкі політичні й соціяльні реформи і повалення самодержавного ладу. Правительство відповідало репресіями, закривало на деякий час високі школи, арештовувало провідників руху, засилало студентів на Сибір, віддавало їх в салдати, але це не помагало. Опозиційні й революційні настрої опанували суспільством, і молодь ще на шкільній лаві переймалася ними. Серед революціонерів змагались між собою дві течії, два напрямки: партія соціалістів-революціонерів, яка хотіла репрезентувати інтереси селянства, і соціал-демократи, які опиралися на молоду верству робітників; в 1903 році соціал-демократи поділилися на дві те-

чії: т. зв. “большевиків” і на “меншевиків”, які боролися між собою. Студентство також поділилося у своїх симпатіях між соціал-революціонерами і соціал-демократами. Не всі студенти, у своїй масі, розуміється, “визнавали” ту або іншу соціалістичну віру, не всі були обзнайомлені докладно з тою або іншою соціалістичною доктриною, але настрої серед молоді були такі, що стояти зовсім осторонь від руху вважалося за ознаку реакційности, і люди соромилися не піддержати революційний рух по високих школах, навіть ті, що в душі йому не спочували.

Яке ж було становище українства взагалі і українського студентства зокрема супроти всеросійського революційного чи, як за тих часів казали, “визвольного” руху? Відомо, що українське національне життя протягом цілого 19-го століття було розвинуте дуже слабо. Українську національну ідеологію визнавала й плекала дуже нечисленна частина інтелігенції, ціле суспільство стояло осторонь від неї, народня ж маса була темна і національно несвідома. Російське правительство боялося примари українського сепаратизму не менше як революційного руху і робило все, що тільки могло, аби не допустити української національної свідомости в масах і умисне гальмувало розвиток української літератури і народньої просвіти. Воно не вірило, що українці обмежаться тільки народньою школою в українській мові, і вважало, що навіть скромний розвиток української літератури, театру, мистецтва — приведе льогічно до сепаратизму, себто до відокремлення України від Росії. І українські патріоти не бачили іншого виходу для українства, як тільки прилучитися до загально-російського революційного руху і, піддержуючи цей рух, причинитися до визволення рідного народу. Вони вважали, що у вільній обновленій Росії й Україна знайде свою долю. Тому то українці брали дуже активну участь у російському революційному рухові, переймаючись особливо його соціальними гаслами. Вони склали обильну жертву на вівар всеросійської революції, дуже ослаблюючи тим ряди борців за українське національне визволення.

Російська інтелігенція неприхильно ставилася до українства. Вона не розуміла його й не хотіла розуміти. Сама не знаючи національних обмежень і утисків над російською мовою, літературою, наукою й мистецтвом, вона не могла зрозуміти, чому українці так хвилюються з приводу утисків над їх національним життям. Перш за все в їх очах українці

були той же самий народ, як і росіяне, отже ніякої окремої української культури не існувало та й непотрібно її підтримувати, бо це лиш зайва трата сил. Український рух, на її думку, це був витвір купки романтиків, або шовіністів, який тільки міг загальмувати всеросійський поступ. Тому вона за дуже нечисленними виїмками ставилася негативно до українських домагань, ігнорувала їх, замовчували їх у своїй пресі, або отверто глузували з них, як глузував ще сто років тому відомий російський критик Белінський з поезій Шевченка. Коли ж в кінці 19-го віку рух український виріс уже на стільки, що ігнорувати його далі було не можна, тоді почалися ворожі напади на його в пресі.

Українська молодь в час мого приїзду до Петербурга почала вже помало визволятись з-під гіпнозу всеросійських ідей і приходила до думки, що українці мають свої власні цілі й завдання, а тому повинні йти своїм окремим шляхом, хоча й в контакт з загально-російським визвольним рухом. Але ще не у всіх викристалізувалася свідомість потреби не оглядатись на росіян, а робити своє діло. Тому немало українців як що не співпрацювало безпосередно з російськими революційними організаціями, то в тій чи іншій мірі допомагало їм. В 1899 році було піднесено одночасно у Львові та в Полтаві й Харькові гасло самостійної України, як остаточної мети стремлінь української молоді — у Львові отверто й прилюдно, на російській Україні на нелегальних таємних зборах. В слідуячому 1900 році повсталася “Українська Революційна Партія”, і це сприяло консолідації українських студентських організацій на Україні й поза її межами. Мені довелося близько спостерігати цю консолідацію на петербургському ґрунті й самому взяти в ній участь.

IV.

Шевченківські концерти. Данило Мордовець. Український театр у Петербурзі. Моя подорож на Полтавщину 1902 р.

На весну 1902 року, десь у березні чи на початку квітня українська колонія в Петербурзі святкувала Шевченкові роковини. Звичайно в день смерти поета відправлялася урочиста панахида в Казанському Соборі, що стоїть на головній вулиці — Невському Проспекті — і є одною з головних церков столиці. На цю панахиду сходилося багато людей, і тут можна було побачити визначних діячів, письменників, учених і мистців, які явилися віддати поша-

ну пам'яті великого українського поета. У вечорі (не завжди того самого дня, часом і значно пізніше), відбувся концерт, чи як казали в Галичині, академія. Порівнюючи не так давно перед моїм приїздом уряд почав дозволяти Шевченківський концерт, перед тим святковано пам'ять Шевченка на-пів приватним бенкетом десь у ресторані. Для концерту винаймалася одна з найбільших і найкращих заль столиці. Концерт, на якому я був, відбувся в залі “Благородного Зібрання” (себто шляхетського клубу) під фірмою “Товариства імени Шевченка” й на його користь. Це вперше в моїм житті я був на Шевченківському концерті, і можна собі уявити, як жадібно придивлявся і прислухався до всього, що відбувалося в мене перед очима! Входячи до залі, я побачив, що багато студентської молоді — студентів і курсисток — були в національних убраннях, це давало мальовничий вигляд публіці, а було присутніх певно не менше, як дві тисячі, а може й більше, бо на початок концерту зала була виповнена по самі береги. На сцені стояв гарно удекорований великий бюст Шевченка. Концертова програма була складена добірно. Окрасою її була деклямація батька українського театру Марка Кропивницького, який на той час грав із трупою О. Суслова в Петербурзі. Він деклямував “Чернець” Шевченка, що вважався за його “коронний” номер. Співав цілий ряд артистів імператорської опери, в якій завжди служили українці-співаки, які взагалі славилися своїми голосами. Незадовго перед тим членам імператорських театрів було заборонено виступати на публичних вечорах під своїм іменем. Вони обходили цю заборону в той спосіб, що замість імени ставили три зірки, але публіка знала, хто ховається під тими зірками й оваційно вітала появу на естраді знаменитих співаків. За моїх часів найчастіше виступав тенор Григорій Морський. Співав, розуміється, і прекрасний студентський хор, що розучував свої номери в Андрієвській школі. Репертуар сольових і хорових точок складався з безсмертних композицій Лисенка, цієї найкращої музичної інтерпретації “Кобзаря”.

Для мене одначе найбільшою атракцією концерту було вступне слово, яке мав промовити голова товариства імени Шевченка, відомий український письменник Данило Мордовець, сеніор українських письменників у Петербурзі. Це я вперше у своїм житті мав почути прилюдну промову в українській мові. Мордовець, товариш і майже одноліток Костомарова, був відомий серед широкої публі-

ки в Росії, як автор цілої низки історичних повістей російською мовою на українські сюжети. Особливо популярні були його повісти “Сагайдачний”, “Цар і гетьман”, “Архимандрит-гетьман”, “Тиміш” та інші. Навіть у своїх повістях з московського життя вводив він українські моменти, підкреслюючи вищість українського побуту і народньої культури в порівнанні з московськими. Писав Мордовець і українською мовою невеличкі оповідання з народнього життя, а під кінець життя писав по українському й повісти історичні (“Палій, воскреситель правобережної України”, “Дві долі”, “Келих Карла XII” та інші). На сторінках петербурзьких газет ліберального напрямку, головню в “Новостях”, виступав Мордовець з статтями в обороні української справи проти нападів і глузування з боку російських літератів націоналістичного напрямку. Серед українських кругів був він дуже люблений за свою мягку, лагідну вдачу й готовість допомогти землякові у кожній справі. Був популярний “дід Мордовець” і серед молоді, як її приятель і опікун.

З довгою білою бородою, мов патріарх, зійшов він на естраду, — його піддержували при тім під руки, був уже доволі немічний. Низенько уклонився перед бюстом Шевченка і вийняв з кишені якийсь часопис. Розгорнув — це було число американської “Свободи”. Про існування української преси за океаном у нас мало хто за тих часів і знав, а своєї в Росії не було ще й духу. На тому й побудував Мордовець свою промову. От дивіться, казав він, куди сягнули слова Шевченка — аж за океан. І там знають та шанують нашого Кобзаря... Очевидно, старий не міг додати: за океаном вільно лунає наше слово, а у нас йому нема волі! Старого довго й одушевлено вітали рясними оплесками. Програм концерту й ціле виконання були бездоганні й могли задовольнити найвибагливішого слухача, але закінчився він так, що засмутив і розчарував не тільки мене, а ще й багато кого з присутніх: після концерту почалися танці! Це була специфічність українських концертів у Петербурзі*), з якою боролися члени Громади, але усунути яку цілком удалось лиш згодом; здається, що вже в слідуючім 1903 році Шевченкові роковини обійшлися без танців, які по суті виявляли неповагу до памяти поета. Коли в розмовах з упорядчиками концерту висловлював я своє обурення з приводу танців, то мені пояснили, що для широкої публіки “ма-

---

*) Цього ніколи не бувало у Києві та інших містах на Україні підчас Шевченкових роковин.

лоросів” оті танці являються одною з принад українських вечорів, а що метою концерту є також мати як найбільший прибуток, то й доводиться, мовляв толерувати танці на Шевченкових роковинах.

Між іншим я тільки пізніше, вже як став членом україн-

Данило Мордовець.

ської студентської громади, дізнався, що більша частина доходу, по умові між управою Товариства імени Шевченка і управою студентської української Громади, йшла до каси Громади на політичні цілі. Робилося це в той спосіб, що певні члени Громади вносили прохання до управи Товариства про уділення їм матеріальної допомоги. Одержавши

цю допомогу, вони вносили її до каси Громади, і сконтролювати це влада не мала способу. Навіть не всі члени управи Товариства були втаємничені в цю патріотичну махінацію, бо не всі, наприклад, поділяли характер тієї політичної діяльності, яку провадила молодь. Прибутки з Шевченківських вечорів бували великі, і до каси Громади переходило часом по кілька тисячів рублів. Ніхто й не догадувався, що видання “Української Революційної Партії” у Чернівцях або у Львові друкувалися на гроші з доходу Шевченківських вечорів у Петербурзі.

Я згадав за участь Кропивницького в Шевченківському концерті. З Петербургом були звязані початки його сценічної діяльності, коли він стояв на чолі своєї славної трупи і пожинав лаври серед столичної публіки, коли він грав перед самим царем Олександром III, а петербурська преса співала йому дітірамби. В його трупі були тоді такі сили, як Марія Заньковецька, Микола Садовський, Опанас Саксаганський, Ганна Затиркевич-Карпинська, ці корифеї українського театру, які піднесли його на небувалу височінь. Столична публіка, яка мала своїх визначних акторів і бачила різних славних артистів закордонних, була захоплена грою трупи Кропивницького, і навіть сам принциповий ворог українства, видавець україножерної газети “Новое Время”, Суворін присвятив українському театру цілу книжку, в якій з особливим захопленням писав про гру Заньковецької й самого Кропивницького. Тепер ці часи минули. Трупа Кропивницького давно розпалася, і він грав по чужих трупах та гастролях (гостинних виступах). Сам Кропивницький вже постарів, став трохи глухий, але в своїх ролях драматичних і комічних, був незрівняний. До Петербургу наїздили час від часу другорядні українські трупи, в яких іноді виступали й Кропивницький або Заньковецька, але колишнього фурору, як це було в 1886 році, спектаклі тих труп вже не викликали. Грали вони вже не в центрі столиці, а на її периферії, і вже не збирали тої численної публіки, як було колись. Але для свідомішої частини української колонії в Петербурзі приїзд української театральної трупи по старому був свого роду святом. Зпосеред цих труп визначалася трупа під управою О. Сулова (грала в 1902 і 1903 роках), яка мала в своїм складі дуже гарні співочі сили, між ін. артистку Зарницьку, яку називали “Заньковецькою в мініятурі”. От в цій трупі виступав і Кропивницький. В іншій трупі, під управою А. Волика (1904 р.), виступали і Заньковецька і Кропивни-

цький разом. Виступи обох славних корифеїв були їх справжнім тріумфом. Суслов, так само як і Волик, давав вистави, дохід яких призначався на користь Товариства імени Шевченка, або Добродійного Видавничого Товариства.

Літом 1902 року я поїхав на Полтавщину. Вперше віддавав я тоді цей край, який справедливо вважався за "серце України" (по скільки мова йшла про Наддніпрянщину), бо тут найбільше збереглася народня українська стихія, народній побут, мова, убрання. Тут жило заможне козацтво, яке складало окрему суспільну верству, не знало кріпаччини і відзначалося більшим добробутом. Зпочатку заїхав я до села Яготина, колишньої маєтності князя Репніна, Шевченкового приятеля; тут частенько перебував наш великий поет, приятелюючи з дочкою Репніна княгинею Варварою. В Яготині я відвідав свою нову петербурзьку знайому Олену Корольову, яка перебувала тут підчас ферій у своїх знайомих. Вона мені сказала, що мене намічено прийняти до Громади, та що в осени після ферій мене буде прийнято. З Яготина я поїхав новою, тільки що відкритою ківно-полтавською залізницею, до стації Сорочинці, щоб відвідати в містечку Сорочинцях родину Козиненків. Ще у Вільні в останнім році моєї науки в гімназії познайомився я з молоденьким офіцером Іларіоном Козиненком. Він тільки що скінчив офіцерську школу в Києві і був призначений на службу до Вільна. Він належав у Києві до таємного українського гуртка і тепер передплачував зі Львова "Літературно-Науковий Вістник". Довідавшись, що у Вільні є ще один передплатник "Вістника", він прийшов познайомитись. Був це дуже симпатичний юнак. Ми з ним зразу ж заприятелювали. Він дав мені тільки що видану брошуру "Самостійна Україна", видання Української Революційної Партії. Тільки недовге було наше з ним знайомство. Він скоро відїхав до лягерів (літній побут війська для вправ), застудився там, дістав сухоти і вже не вернувся до Вільна. Його брат, студент ківського університету, повіз його для лікування за кордон, до Мерану в Австрії, де він скоро й помер. Так от батько й мати бідного Козиненка, захотіли познайомитись зо мною, щоб почути дещо про їх сина з часу, коли ми з ним приятелювали у Вільні. Мене на стації зустрів брат покійного Володислав і завіз своїми кінями на їх хутір під самими Сорочинцями. Пробув я в гостях у Козиненків кілька день. виявилось, що ціла молодша генерація Козиненків були свідомі українці. Володислав був головою української студентської

громади у Києві й товаришем В. Винниченка. Молодший брат Клавдій ще кінчав гімназію й належав уже до гімназійної громади. Дві сестри збиралися на осінь на вищі жіночі курси до Петербургу. Я з ними справді там і зустрівся в Українських гуртках. Познайомився я там же у Козиненків ще з одним студентом, що гостював у них: це був Олександр Моргун, пізніший земський діяч у Полтаві. Він одружився по якомусь часі з одною з сестер Козиненків. Доля хотіла, щоб я зустрівся з ним рівно 42 роки після нашого знайомства вже на теперішній скитальщині, як з чоловіком проф. Наталії Полонської-Василенкової. Він давно повдовів, а пані Полонська теж втратила свого чоловіка, відомого українського історика Миколи Василенка, і от вони побралися. Тепер панство Моргуни перебувають в одному з таборів у Баварії. Побут у Сорочинцях був для мене дуже цікавий, але весь час падав дощ, і полтавський чорнозем обернувся в таке болото, що я не зміг обдивитись прекрасний собор у Сорочинцях, де був похований гетьман Данило Апостол. Я тільки здалеку бачив цю величаву пам'ятку українського будівництва. На жаль, вона вже не існує більше: собор зруйновано і при тім спрофановано останки гетьмана Апостола. Так я читав у часописах.

З Сорочинців я поїхав до Полтави. Там я поклонився могилі Котляревського, на якій уже стояв гарний мармуровий пам'ятник. Оглянув місто, де був ряд пам'яток по нещасливій для нас битві 1709 року, але я не хотів на їх дивитися. Пам'ятник Котляревському стояв ще загорнений на тім місці, де його відслонено рік пізніше. Подивився я ще на будиночок, де мешкав Котляревський, на горі над Ворсклою, але він був уже перебудований супроти того, в якому мешкав поет, і який так гарно змалював Шевченко, на бані собору, — прекрасної пятибанної в українськiм бароковiм стилі будови. Вона вже сьогодні, на жаль, не існує, зруйнована тою самою рукою, яка зруйнувала й церкву в Сорочинцях, де спочивав гетьман Апостол. У Полтаві в той час не було у мене нікого знайомого, і я, не затримуючись довго, помандрував далі на свій хутір на Чернігівщину, зупинившись по дорозі на один день у Харкові, щоб подивитись на цей тоді цілком зросійщений осередок Слобідської України. Так закінчилася моя перша більша подорож по лівобережній Україні.

**Українська Студентська Громада в Петербурзі. „Українська
Революційна Партія”. Приїзд Ол. Ол. і С. Ф. Русових
до Петербургу.**

В осени 1902 р. я був прийнятий до Громади. Вона була не дуже численна. Головою був студент-гірняк Василь Павленко. Серед членів памятаю студентів технології Василя Мазуренка, Степана Тищенка, Степана Лаврентієва, Володимира Баланина, Володимира Хрінникова, Дмитра Шантгая, Михаїла Дулбина, Івана Трубу; гірняків Сергія Калиновського, Миколу Стасюка, Гліба Бокія, Якова Греченка, Миколу Сахарова, Миколу Скрипника (пізніше — відомого большевицького діяча); студентів цивільної інженерії Володимира і Сергія Тимошенків; студентів університету Сергія Веселовського, Олексу Назарієва, Олександра Новодворського; студенток медицини Віру Попову, Ольгу Косач (сестра Лесі Українки), Настасію Щербань, Олену Королеву; трьох сестер Шликевичівен, студенток Бестужівських Вищих Курсів. Що до політичного напрямку, то майже всі члени Громади були членами “Революційної Української Партії”, або солідаризувалися з нею. А що Революційна Українська Партія вважалася за соціал-демократичну, то й всі громадяни мали стати соціал-демократами.

Протягом зими 1902—1903 років число членів Громади дуже побільшилося і в осени 1903 р. дійшло до 60. Розуміється, при такому великому числі членів тяжко було збиратися і влаштовувати збори для вислухання якогось реферату. Поліція дуже пильно стежила за всякими більшими сходинами; їй допомагав інститут т. зв. дворників: це були сторожі будинків, які окрім звичайних обов'язків прибирати подвір'я, несли ще обов'язок доглядати за мешканцями і доносити поліції, як що помічали, що десь в якому помешканні сходилося більше число людей. За студентами був особливо пильний догляд, як за людьми, що так би мовити з “політики” зробили свого рода професію. Багато студентів були у поліції на особливій прикметі, і за ними стежили спеціальні шпиги. Такі шпиги звичайно ходили за об'єктами свого догляду, стараючись установити їх знайомства та зв'язки. Само собою розуміється, малося на увазі викрити найбільш активних членів якоїсь революційної організації; особливо стежили за членами партії соціалістів-рево-

люціонерів, яка починаючи з 1902 року стала виконувати замах на членів уряду. В 1902 р. студент Бальмашов застрілив міністра внутрішніх справ Сіпягіна. Він явився до міністра переодягнений в уніформу гвардійського офіцера, і коли сторожа не підозрюючи нічого лихого з боку елегантно убраного офіцера, який зголосився як адютант одного з членів імператорської фамілії, пропустила його до кабінету міністра, Бальмашов вийняв револьвер і поклав міністра трупом. Кілька місяців пізніше студент Карпович попросився на авдієнцію до міністра просвіти Боголепова і застрілив його. Далі пішла ціла серія атентатів на інших високих достойників. Царське правительство не дало одначе себе стероризувати. Воно загостило репресії й взяло під пильний догляд усі непевні з політичного погляду елементи. Студенти-українці, хоч самі не виявляли політичної активності на петербурзькому терені, але мали знайомства серед політично підозрливих студентів-росіян і завжди могли стягнути на себе підозріння й арешт. Сам по собі такий випадковий арешт не був страшний, як що підчас ревізії в арештованого не оуло знайдено нелегальних брошур, революційних відозв або взагалі чогось забороненого. Тому членам Громади рекомендовано було не тримати в себе нелегальної літератури, адрес товаришів, взагалі всього, що могло навести поліцію на слід якоїсь таємної організації. Не рекомендувалося збиратись на помешканні у товаришів, що до яких було стверджено, що вони перебувають під таємним доглядом та що за ними стежать шпиги. Певна річ, що при такому стані особливої чуйности поліції не можна було робити частих зборів, і фактично працювала лиш управа Громади, яка складалася з шести осіб, сходуни яких не звертали на себе особливої уваги.

Памятаю, що на початку 1903 р. рада Громади зважилася таки влаштувати ширші сходуни, щоб вислухати реферат свого голови Павленка на тему про участь українців у загально-російському революційному рухові. Вибрано було мешкання одного зі старших українців Шликевича, дідича в Чернігівщини. Він мав значну посаду в російському асекураційному товаристві "Надежда" і займав доволі велике панське помешкання. Ціла родина була українська, а три доньки Шликевичівни належали до студентської громади. Отже мала бути це гостина з нагоди якогось родинного свята, і присутність великого числа молоді-гостей, здавалось, не повинна була особливо дивувати. Та не так склалося,

як думалося. Не встиг Павленко прочитати багато з свого реферату, як почувся дзвінок — поліція! Зразу ж хтось заграв на клявірі й пари стали шикуватися до танцю. Читання, очевидно, мусіло припинитись, і поліція почала списувати всіх присутніх. Та на тому й покінчилося. Ми побачили, одначе, що робити ширші сходи в таких умовах неможливо.

Але молодь — на те вона й молодь — не дала себе зам'якати інцидентом в домі Шликевичів і пару місяців згодом зробила нову спробу, яка могла мати більше серйозні наслідки. В осени 1902 р. приїхала до Петербурга родина Русових: Олександр Олександрович Русов і його дружина Софія Федоровна Русова з малим синком Юрієм (старші їх діти, син Михайло і дочка Люба, вчилися тоді за-кордоном). Пані Русова належала до радикального політичного напрямку і вже тричі сиділа в тюрмі. В тюрмі народився в неї син Юрій (тепер доцент університету в Монреалі). Вона сама не брала участі в активній політиці, але завжди готова була допомогти й дійсно помагала ріжним революційним підприємствам. Через те її вічно переслідувала поліція. З-за неї терпів і її чоловік, член старої киевської Громади, учений фізіолог і етнограф. Він мусів покинути наукову й журналістичну діяльність і віддався статистиці. На цім полі він поклав великі заслуги, ставши творцем т. зв. земської статистики. Була це людина дуже спокійної лагідної вдачі і уміркованих поглядів. Але йому поліція не давала спокою, вічно підозрюючи в якихсь анти-урядових конспіраціях. В хаті Русових постійно відбувалися ревізії, паню Русову, як я казав, раз-у-раз арештовувано, а самому Русову раз-у-раз заборонювано мешкати то в одному, то в другому більшому місті України. Він мусів по черзі покинути Херсон, Харків, Чернігів, де він скрізь організував статистичні досліди народнього побуту й економічного стану. І ось він улаштувався нарешті в Полтаві, як голова статистичного відділу при губерніяльному земстві. Він зібрав цілі кадри земських статистиків, майже виключно ідейних українців, які виконували дуже солідну працю, досліджуючи народне життя. Літом 1902 року на терені Полтавщини й Харківщини вибухли селянські розрухи на ґрунті тяжкого економічного стану біднішої частини сільського населення. Ці розрухи дуже налякали російський уряд, і для їх приборкання було вжито військову силу. Сам міністер внутрішніх справ Плеве виїхав на місце подій. Тут у Полтаві відбулися наради урядо-

вих чинників, і за причину розрухів було визнано агітацію земських статистиків, які, мовляв, підбурювали народ і розкидали серед нього революційні українські брошури! Тому що на чолі земської статистики стояв Русов, то його зробили відповідальним за розрухи, і Плеве наказав Русову протягом 24 годин опустити Полтаву й заборонив взагалі працювати на полі статистики. І от родина Русових мусіла пакуватись на спіх, як підчас пожежі, і виїхати з Полтави. Плеве дозволив Русову оселитись у Петербурзі, але під “гласним” (себто явним) поліційним доглядом. У Петербурзі Русов знайшов собі працю в Т-ві “Надежда”, де мав впливову посаду його земляк і приятель, згаданий тільки що Шликевич.

Приїзд Русових дуже оживив і овіжив діяльність петербурзької Громади. Він, так би мовити, заактивізував її працю, особливо в українському видавничому “Добродійному Товаристві”. А найбільше радісно привітала приїзд Русових українська студентська молодь. Хата Русових зробилася немов якимсь студентським клубом. У їй вічно товклися студенти й студентки, не думаючи про те, щоб дати час господарям для відпочинку й праці. Вічно молода душею, експанзивна, жвава Софія Федоровна й серйозний, похмурий, ніби суворий Олександр Олександрович — на ділі безмежно добрий і кроткий, — приваблювали з якоюсь необорною силою молодь, яка їх глибоко шанувала і любила. Але та сама молодь втяла, як то кажуть, штуку, яка могла мати для подружжя Русових дуже прикрі наслідки. Не памятаю вже, кому з управи нашої громади прийшла до голови думка ще раз обдурити чуйність поліції й скликати ширші збори Громади в Андріївській школі: малося на увазі оповістити членів хору, що в одну з субот проби хору не буде, а натомість усіх громадян сповіщено, що вони мають зійтись у вечері в школі. Не пригадую також, для якої мети скликалися збори, чи для вислухання якогось реферату, чи для якоїсь наради, але чомусь на ці збори було запрошено обох Русових. Це була зовсім безглузда ідея: як що для кожного з нас ціла справа могла в разі, коли б поліція “накрила” нас, так як це було у Шликевичів, скінчитись тим, що нас знову переписуть, то для Русових сама присутність їх, людей старшого віку, до того політично скомпромітованих і перебуваючих під явним поліційним доглядом, — могла скінчитись чимсь значно гіршим, якимсь новим засланням

кудись на далеку північ. От цього наші громадяни й не взяли на увагу.

Русови згодились прибути. Пішов на призначену годину и я. Коли ось, не доходячи до школи, на одному з вуличних перехресть зупиняє мене колега і каже, щоб я далі не йшов, бо в школі поліція й зробила там засідку: чекає поки збереться більше людей. Виявилось, що поліція прийшла трохи зарано. Хтось із студентів поткнувся був у двері, побачив одного з поліціантів, мерщій вискочив назад і почав перепиняти всіх товаришів, щоб до школи не входили. Так за короткий час установлено було варту, яка й чатувала на всіх перехрестях, перепиняючи всіх громадян і громадянок. У мене зараз же майнула думка: а як же Русови? Чи вони вже дійшли до школи, чи їх удалося попередити? І я пішов ближче до школи і, не заходячи до середини, почав стежити, що коло неї діється. Коли бачу: надїздить фіякер, і з нього вискакує Софія Федоровна, та прожогом у двері. Ні я, ні другий товариш, що теж чатував, не встигли її й затримати. Вона вскочила і зараз, побачивши поліцаїв, кинулася назад, зробивши вигляд, що помилилася й не туди попала. Було темно, її обличчя не знали, могли й справді подумати, що це якась старша дама помилилася дверима. А ми тимчасом пояснили Русову, в чім діло, і він повагом, не поспішаючи, заплатив візникові, і обое Русови пішли далі, найняли іншого фіякра та й поїхали до дому. Поліція зробила велику помилку, явившись дуже рано: прийшло мало студентів, ті що поприходили, казали, що мала відбутись звичайна проба хору, та тільки не відбудеться, бо не всі хористи явилися. Поліція й не робила "перепису", почекала ще пару годин, випустила присутніх на вулицю і сама вийшла з школи. Очевидячки думала, що сталося якесь непо-

Олександр Русов.

розуміння. Дійсно, це було непорозуміння, але не в тім сенсі, як думали поліціанти!

Пізніше, вже зимою 1903—1904 років, коли до Громади вступило двоє студентів Лісового Інституту, Громада почала збиратись у них: вони мешкали поза Петербургом в глибокому лісі (бо й Інститут сам містився в лісі), куди треба було їхати більше як годину паровим трамваєм. І здавалося, хто там буде дошукуватись якихсь студентських сходин серед лісу в заметеній снігом хаті? Стався такий, памятаю, курйоз: громадян було поінформовано, що вони мають висідати на такий то й такий зупинці трамваю. І в певній добі до трамваю сідають групи студентів українців і їдуть на вказану адресу. Розмовляють, звісно, по українськи. Їду вкупі з іншими й я. Починається ліс. Ми придивляємось, де, на якій зупинці маємо вставати. Коли ось на одній зупинці кондуктор і каже нам: “Вставайте, панове, ось тут, бо всі ваші тут вставали!” Ми тільки переглянулися між собою, от, думаємо, й конспірація! А справа була проста: кондуктор або сам був українець, або розумів по українськи й догадався, що то українці їдуть кудись до “Лісного” (так звалася та околиця під Петербургом), і хотів улекшити нам знайти, куди нам треба. Але збори громади відбулись без усяких пригод, і ми так заохотилися, що ще й другі збори відбули в гостинному “Лісному”. А ще роком пізніше, з кінцем 1904 року, поліцейні приписи після убивства ненависного для всіх міністра Плеве, дуже полекшали, і ми вже зовсім вільно збиралися в будинку студентського інтернату Політехнічного Інституту, також поза містом. Але про ці збори і взагалі про події кінця 1904 р. буде мова далі.

Весною 1903 року була переведена реорганізація Громади, й було остаточно вияснено її політичне обличчя: вона офіційно вся, в цілому приєдналася до Української Революційної Партії, а тому що сама партія перетворилася в “Українську Соціал-Демократичну Партію”, то й ми всі стали соціал-демократами, подобалось це комусь із нас, чи не подобалося. А треба признатися, що певна опозиція до такого перетворення була. В складі Громади знайшлася невелика група, так би мовити національного напрямку, яка вважала, що “Українська Соціал-Демократична Партія” по перше зрікається первісного гасла, яке висунула була на початку “Українській Революційній Партії” — гасло самостійної України, ставлючи в свою програму постулят усього лиш автономії України. По-друге,

опозиція знаходила, що українська соціал-демократія не уділяє належної уваги національному моменту, ставлячи на першому місці справи соціально-економічні. До опозиційної групи належали Настасія Щербань, Олекса Назаріїв, Микола Стасюк, і до неї прилучився й Д. Донцов, який вступив до Громади в 1903 році. Але треба сказати, що опозиція не покинула Громади, щоб не порушувати товариської солідарності й не виломлюватися з організаційної дисципліни. Мушу по щирости признатися, що соціал-демократична доктрина була й мені не дуже до смаку, і гасло самостійної України було мені дороге, причарувавши мене від самого свого проголошення, коли я дістав у Вільні від Козиненка і прочитав брошуру під цією назвою; мені було жаль, що керовники партії так скоро його зрікаються, міняючи на доволі таки прозаїчне гасло автономії. Але я думав: провідники партії, певно — досвідчені й мудрі політики, вони знають, що роблять; певно так треба, і наше діло слухатись, і виконувати директиви, що йдуть з нашого центру, — Києва. Одже, чи це мені подобається, чи не подобається, — мушу дисципліновано підлягати наказам з центру і не “мудрствуючи лукаво” слухатись старших товаришів, які тримали в своїх руках провід. Так я тоді думав і відповідно до того повадився.

VI.

Свято відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві літом 1903 р. і все-український характер того свята.

В кінці літа 1903 року сталася подія, яка відіграла до певної міри переломову роль в діях українського руху в Росії: це було урочисте відкриття у Полтаві пам'ятника батькові нової української літератури Івану Котляревському. Це відслонення обернулося, несподівано для нас усіх, у величаву національну маніфестацію, зробилося справжнім “святом української інтелігенції”, як влучно назвав його Сергій Єфремов, подаючи звіт з того свята на сторінках “Кіевскої Старини”, одинокого в тих часах українського органу в Росії. Столітній ювілей “Енеїди” було дуже урочисто відсвятковано в кінці 1898 року в Львові. Відбулася величава академія, концерт, “Літературно-Науковий Вісник” надрукував три промови на тій академії, виголошені трьома виднішими професорами з обсягу українознавства: Михайлом Грушевським і Олександром Колесою зі Львова і Стефаном Смаль-

Стоцьким з Чернівців. В пам'ять ювілею було заложено "Українсько-Руську Видавничу Спілку" в Львові, яка так багато причинилася до розвитку українського видавництва. Далеко скромніше святковано ювілей "Енеїди" на Україні російській. Здається, що відбувся у Києві літературний вечір у російському "Літературно-Артистичному Товаристві" (про українське товариство тоді ще не сміли й думати!), та "Кієвская Старина" присвятила одне своє число Котляревському, і в тім числі були надруковані дуже цінні розвідки Івана Стешенка і проф. Миколи Дашкевича про творчість Котляревського. Оце і все. Недурно петербурська газета "Новости", що прихильно ставилася до українства, писала про "Замовчаний ювілей" — маючи на увазі ювілей Котляревського. Ще раніше перед тим з ініціативи Полтавського Губерніяльного Земства було здіяне питання про пам'ятник Котляревському в Полтаві. Адже творець "Енеїди" був полтавець, він жив, писав і помер у Полтаві. Кілька років тяглася справа, поки російський уряд дав дозвіл на той пам'ятник, поки збирано гроші, поки сперечалися, на якій вулиці чи площі у Полтаві монумент поставити, поки самий монумент опрацьовувався, — пройшло кілька років. Громадянство вже трохи призабуло за пам'ятник, коли з початком літа 1903 року полтавська міська управа почала розсилати записки на святочне відкриття пам'ятника ріжним громадським установам і окремим особам. Відкриття визначено на 30 серпня.

Літом 1903 р. я, як звичайно, поїхав до себе на Чернігівщину. Я умовився з товаришами, що приїду до них до Ніжина. Тоді Ніжин був осередком доволі розвиненого українського руху, і з Ніжина було чимало студентів і студенток в Петербурзі. Цікаво було мені подивитися на це місто, що колись в 17—18 століттях було осередком української торгівлі, де в 1663 році відбулася "Чорна Рада", де вибрано гетьманом Бруховецького, де з початком 19 століття князь Безбородько заложив лицей, в якому вчилися Гоголь, Гребінка, Глібов, де інспекторами були Морачевський, перекладчик Св. Письма на українську мову і Чалий, біограф Шевченка. . . . Ніжин розкинувся серед рівного степу і весь потонув у садах, нагадуючи з цього погляду Полтаву. На окраїні міста серед густого парку величезна будова Безбородькового Лицею, що був російським урядом перетворений р. 1875 в Історично-Фільольогічний Інститут, який випускав учителів грецької й латинської мови на цілу Росію (другий

такий інститут був у Петербурзі), але втратив усяке значіння для України, яка потребувала не клясиків, а техніків, агрономів, природознавців. Ніжин мав ще з часів Богдана Хмельницького велику кольонію греків, які мали навіть свій власний окремих магістрат; але з бігом часу греки так засимілювалися з українцями, що забули зовсім свою мову і зберегли лишень свої грецькі прізвіща, по яких тільки можна було пізнати, якого вони роду.

Я застав у Ніжині чимало моїх петербурських товаришів і товаришок. Ми збиралися вечорами в тінистому інститутському парку, серед якого виділялася величезна будова інститута, виставлена ще з тих часів, як у ньому вчився Гоголь; співали хором українських пісень, згадували наше петербурзьке життя, і тут хтось сказав, що в Полтаві проектується зїзд української молоді, та що слід, щоб і від нас хтось туди поїхав. Урадили, щоб поїхав я і ще один товариш. Не можна було гаяти часу, зближалося святочне відкриття, і ми вирушили через Київ до Полтави.

У Києві ми довідалися, що на полтавське свято їде багато народу. Весь поїзд в напрямку до Полтави говорив українською мовою. В Полтаві на двірці вказували мені то на одного, то на другого українського письменника чи діяча: це приїхав Коцюбинський, казали, а це Чикаленко, а це Єфремов. Ми пройшли пішки з двірця на т. зв. Архієрейську вулицю, що в її садибі стояла дерев'яна церква, збудована останнім кошовим Запорожської Січи Кальнишевським, перевезена недавно з Ромнів; я ще бачив її в Ромнах, де вона стояла на передмістю Засулля. Тут на краю великого яру, що весь поріс деревами, в садибі родини Комличенків знайшли ми пристановище й прожили там цілий тиждень. Не було що й думати, щоб знайти кімнату десь в отелі: все було переповнено. Казали, що Полтава ще ніколи не бачила такого великого зїзду. Крім нас замешкало у Комличенків ще кілька приїзших, серед них ми стріли і наших петербурських ромадян — Назарієва та других. Родина Комличенків була чисто українська: син Павло був студентом Одеського університету, дочка вчилася в Петербурзі на курсах; двоє менших хлопчиків що вчилися в гімназії, говорили між собою по українськи, що мене дуже приємно здивовало, я ще не бачив таких гімназистів. Садиба була дуже затишна, кругом густий сад, зпоза дерев видко по той бік яру Хрестовоздвиженський монастир. Я скоро зорієнтувався в полтавських урочистостях. Зїзд був справді небувалий, можна ска-

зати, зіхалася вся свідомо національно Україна з усіх частин нашої землі; оповідали, що приїхали гості з Галичини, називали всім відомі імена.

Панував якийсь веселий радісний настрій, люди легко знайомились між собою, сходились мов близькі приятелі, і я за короткий час пізнав чи побачив силу людей, про яких до того часу знав хіба з літератури або з часописів. Полтава, в якій українська стихія була помітніша ніж в якомусь іншому більшому місті, відразу вся заговорила українською мовою, іншої на вулицях не було чути. Казали, що розклад свята має бути такий: 30 серпня відслонення пам'ятника, у вечорі урочиста академія. На другий день 31 серпня вранці панахида на могилі Котляревського; у вечорі концерт. На третій день перед полуднем літературний ранок, у вечорі вистава "Наталки-Полтавки". В межичасі — вистава українського мистецтва. Мене попередили, що треба заздалегідь дістати карту вступу на академію, бо вже всі місця розкуплені або роздані. Я пішов до канцелярії міської управи, де мені сказали, що вже справді вільних місць нема, що тільки можна дістати карту вступу як кореспонденту якоїсь газети. Я заявив, що зголошуюсь як кореспондент одної російської газети у Вільні і дістав місце на сцені, що, як виявилось, було дуже зручно, бо я все міг бачити й чути.

Було 29-го серпня, на передодні головного свята. Товариші сказали мені, що увечері має бути за містом таємне віче української молоді, влаштоване проводом Української Революційної Партії, щоб обговорити становище в зв'язку з забороною українських промов і привітів на святі. Над вечір вибрався я з невеликою компанією товаришів над річку Ворсклу. Ми мали плости човном до якогось лісу далеко вже поза містом. Задля конспірації не віталися з другими компаніями, що так само плили до означеної місцевости. В короткому часі ціла Ворскла вкрилася фльотилією човнів, що плили на захід, за водою. Мало виглядати, мов якась прогулька на лоно природи. А деж був чудовий! Кінець літа на Україні завжди буває дуже гарний, вже нема великої спеки, природа ще в повнім розцвіті. Оттак доплили ми до вказаного кожній групі місця і виладувалися в різних пунктах, де вже чекали вартові і вказували, куди маємо йти далі. На широкій поляні серед дубового лісу зібралося понад сотня людей. Тут були представники українських студентських громад мабуть з цілої Росії. Були й члени Української Револю-

ційної Партії, — їх не кожен з нас мусів знати, тим більше, що дехто з них виступав не під своїм власним імям. Декілька товаришів мусіли пожертвувати собою, щоб виконувати обов'язок вартових і повідомити нас на випадок небезпеки,

Пам'ятник Івана Котляревського в Полтаві.

себто як би наскочила поліція. Але все обійшлося гаразд.

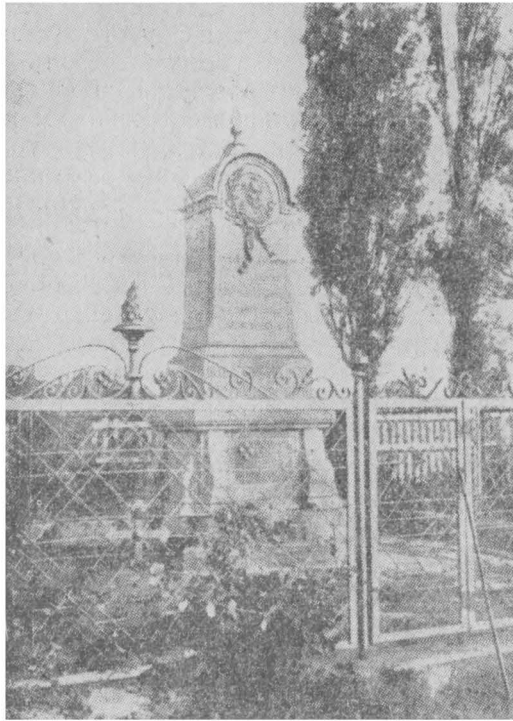
Головою віча обрали Федора Матушевського, нині вже давно небіжчика, тоді — студент університету в Дорпаті. Він повідомив, що прийшла телеграма від міністра внутрішніх справ Плеве на імя міського голови Трегубова, яка забороняла промови і привітання українською мовою. Отже тре-

ба вирішити, яке становище має супроти цього факту заня-ти українська молодь. Першим зголосився до слова Андрій Жук. В гарячій промові він заявив, що ми мусимо зроби-ти збройну демонстрацію під червоним прапором. Те саме радив зробити і другий промовець Олекса Назаріїв. Але дальші промовці виступили проти такої пропозиції. Вони казали, що уряд стягнув і тримає на поготові військову си-лу, і кожна спроба зробити якусь демонстрацію, та ще зброй-ну, буде зразу ж приборкана і приведе до даремного проли-ву крови; крім того вона приведе до арештів і взагалі до тяжких жертв з боку нашої, ще так нечисленної інтелігенції. Як що заборона буде здійснена, то ми маємо запротестува-ти в іншій формі: закликати публику, щоб вона опустила залу. Ця мовчазна маніфестація також зробить своє вра-жіння. В такому дусі й було винесено ухвалу. Вже зовсім стемніло, коли ми всі верталися назад до Полтави, вже не додержуючись попередньої конспірації. Настрій був підне-сений, і далеко понад тихою Ворсклою розлягалися наші співи. Памятаю, співали ми пісню на мотив “Ой, у лузі, та й при березі”, а слова були: “Встане знову мати — Україна, вільна, самостійна, від Кавказу аж до Сяну-річки одна, не-роздільна!” Мені припало їхати в одному човні з Василем Сімовичем, головою черновецької “Січи”, якого ми вважали спеціально за нашого гостя. Він був захоплений усім, що бачив і чув, радів, що перебуває серед української молоді, яка бореться за будучність нашого народу, і вірив, так само як і ми всі, що виборемо Україні цю будучність, та що Україна стане вільна й самостійна не тільки в словах пісні!

На другий день почалися свята. Бульвар, на якому стояв пам'ятник, був з двох боків оточений лавами кінного війська, але всіх вільно пропускали. Оповідали, що малі військові відділи були приховані в кількох дворах поблизу. Монумент — мідяний бюст поета на високому мармуровому постаменті виглядав дуже гарно: він був прикрашений з трьох боків барельєфами-сценами з “Енеїди”, “Наталки-Полтавки” і “Москаля-Чарівника”. Напис був простий: “Іван Котляревський. 1769—1838”. На другому боці слова з “Наталки-Полтавки”: “Де згода в сімействі, де мир-тишина, щасливі там люде, блаженна сторона”. Первісний напис мав звучати інакше: “Рідний край своєму першому поетові Іванові Котляревському”, але уряд такого напису не дозволив. Цілий пам'ятник, виконаний полтавським різьбарем Л. Позеном, був дуже зграбний і робив надзвичайно миле вражіння. Я трохи спі-

звився на момент відслонення, але здається, воно відбулося мовчки: просто було знято запону, яка обгортала бюст. Я застав лиш, як Борис Грінченко складав вінки у стіп монументу і відчитував голосно написи. Публіка витала кожен вінок волосними оплесками. От і все. Церемонія відбулася просто спокійно. Військо могло сміливо залишатись у своїх

Могила Ів. Котляревського.

касарнях! Населення Полтави приймало участь в святі: було видно силу міщанської молоді, хлопців і дівчат, у мальовничому національному вбранні, і це надавало веселий, святочний вигляд цілому натовпові.

Та "головний бій" мав бути даний у вечері на академії. Вже перед самими зборами розійшлася чутка, що гостям з Галичини та Буковини дозволено виголосити привіти в українській мові, але більше—нікому. Академія відбулася в обширному й гарному "Просвітному будинкові ім. М. Гоголя". Це був властиво великий театр з партером, галеріями, льожами і великою сценою. Заля була вщерть заповнена публікою,

ГРУПА УЧАСНИКІВ СВЯТА КОТЛЯРЕВСЬКОГО 1903 р. В ПОЛТАВІ.
(Спис імен поданий на 43-ій сторіні).

вала її хід. Поет Микола Вороний виголосив свій відомий вірш на свято Котляревського: “Був один такий час, на важких терезах вже хиталася доля України” і т. д. До глибокої ночі засиділася компанія в парку і розійшлася спати у бадьорому, піднесеному настрою.

На другий день 21-го серпня в центрі загальної уваги був концерт, уладжений в тім самім будинку імени Гоголя. В концерті взяв участь великий хор, зложений з хору Миколи Лисенка, що прибув на свято з своїми співаками, і з місцевого українського хору під орудою Попадича. Було виконано кантату “На вічну пам'ять Котляревському”, написану нашим геніяльним музикою на слова Шевченка, і відому пісню “Гей, не дивуйте добрії люде, що на Україні повстало”. Ця пісня в чудовому виконанні під орудою самого маестро, робила потрясаюче вражіння! Це був справжній національний гімн, зложений народом після перемоги Хмельницького над Польщею на ознаку свого тріумфу. В аранжуванні Лисенка, що створив чудовий музичний супровід до величавої мелодії, пісня-марш захопила слухачів. Особливе вражіння вона зробила на наших галицьких гостей, — вони її ще ніколи не чули, бо в Галичині не вільно було її виконувати під польською владою. Виступали в концерті й солісти. Пам'ятаю, Микола Садовський відспівав знамениту думу Шевченкової поеми “Невольник”. Величезний успіх мала полтавська співачка Калиновська, що проспівала кілька народніх пісень, аранжованих Лисенком. Взагалі концерт 31-го серпня був справжнім мистецьким тріумфом нашого

Стоять: 1 ряд: 1. Ол. Пилькевич, 2. Арк. Верзілів, 3. Ів. Луценко, 4. Мир. Кордуба, 5. Ів. Демченко, 6. Мих. Кохановський, 7. В. Кошовий, 8. Вас. Цимбал. 2. ряд: 9. Вол. Леонтович, 10. Лев Лопатинський, 11. (не уста лено), 12. Юрій Колярд, 13. Віра Коцюбинська, 14. Вит. Боровик, 15. Ів. Липа, 16. Вас. Кравченко, 18. С. Єфремов, 19. Арк. Слатов. 3 ряд: 20. Мик. Аркас, 21. Віра Вербицька, 22. Зах. Краковецький, 23. Гр. Ротмистров, 24. Івв. Стешенко, 25. Леонид Жебуньов, 26. Христя Алчевська, 27. Ст. Єрастов, 28. Мик. Левитський, 29. Мих. Губчак, 30. Мих. Дмитрієв, 31. Олекс. Осмяловський, 32. Ол. Яновська (Кохановська), 33. Мик. Сахаров, 34. Сергій Шемет.

Сидять: 1. ряд: 35. Фед. Немоловський, 36. Лесь Кульчицький, 37. Мих. Комаров, 38. Леся Українка, 39. Кир. Студинський, 40. Олена Пчілка, 41. Юл. Романчук, 42. Ганна Барвінок, 43. Мик. Федоровський, 44. Мих. Старицький, 45. Мих. Коцюбинський, 46. Евг. Чикаленко. 2. ряд: 47. Вас. Стефаник, 48. Мих. Коцюбинський, 49. Гн. Хоткевич, 50. Надія Кибальчич, 51. Оксана Стешенкова, 52. Настя Шавернівна, 53. Гр. Коваленко, 54. Сев. Паньківський, 55. Левко Мацієвич. 3. ряд: 56. Вол. Самійленко, 57. Евг. Левицький, 58. Володислав Козиненко, 59. Кат. Сулимовська, 60. Волод. Розторгуєв, 61. Т. Грушкевич, 62. Андрій Шелухин, 63. Ілля Шраг. 4. ряд: 64. Петро Розов, 65. Мих. Мороз, 66. Вас. Сімович, 67. Корчинський; стоїть окремо збоку 68. Іван Сокальський.

славного музики і напевно приніс йому велике моральне задоволення.

В такій же мірі святом українського мистецтва була й вистава “Наталки-Полтавки”; що відбулася в тім же гоголівським будинку на третій день свят. Вже сама участь у виставі чотирьох корифеїв нашого театру: Карпенка-Карого, Садовського, Саксаганського і Затиркевич-Карпинської — може дати уяву, що це була за вистава. За диригентським люпітром сидів Лисенко, автор музики до “Наталки-Полтавки”. Сміливо скажу, що це була одинока і неповторна вистава, бо тих корифеїв уже давно нема на світі. . . . Ще мушу згадати за літературний ранок перед полуднем 1 серпня. В залі гоголівського будинку (бо це була найбільша зала в Полтаві) показували чарівним лихтарем сцени з “Енеїди” — по малюнках відомого українського артиста маляра й етнографа, Порфіра Мартиновича. До кожної картини текст з “Енеїди” виголошував Микола Сахаров, студент з Петербурга. Згадаю також за виставу українського мистецтва, що відбулася в тих днях. Тут загальну увагу викликав проєкт будинку Полтавського Губерніяльного Земства, зроблений в українському стилі Василем Кричевським і ним же виконаний кілька років згодом. Це була прекрасна пам'ятка українського мистецтва, де все репрезентувало те мистецтво, кінчаючи кольосальними пляфонами в залі засідань, мальованими славним харківським малярем С. Васильківським (малюнки уявляли собою “Полтавський степ”, “Полтавське село” й історичну сцену “Вибір Мартина Пушкарка на полтавського полковника”), і — меблями в українському стилі. Цей будинок, в якому містився в останніх роках історично-етнографічний музей, уже не існує: його висадили в воздух німецькі варвари, відступаючи в 1944 році з Полтави.

Цілий тиждень пробув я у Полтаві, і цей тиждень зробив на мене незабутнє на віки вражіння. Мушу щиро сказати, що такого підйому духа, такого одушевлення, я не пережив навіть в момент відродження української державности в 1917-1918 роках: дні полтавських свят показали всім, хто був на них присутній, що ми — не жупка якихсь кольоністів на рідній землі, які живуть відокремленими гуртками, а що ми є — громадянство, що нас є цілі тисячі, що у нас усіх бється в грудях одне серце, що всі ми одушевлені однією думкою, однією ідеєю, не вважаючи на всі кордони, якими нас переділили чужі держави. Полтавські дні звістували, що вже наступає справжнє національне відродження. І це була не тіль-

ки моя думка, мабуть це відчував кожен, хто пережив ці ясні соняшні дні у Полтаві. Вже одне те, що я побачив стільки наших славних діячів, які вже ввійшли до історії рідного краю! Частина учасників свята сфотографувалася тоді в Полтаві на одній спільній групі. Ця група не раз уже була репродукована по різних виданнях, бо вона дійсно має історичний інтерес. Кого тільки не бачимо на ній! Це справжній український іконостас: ось в центрі сидить старенька Ганна Барвінок (Олександра Кулішева), коло неї Олена Пчілка, а там далі — професор Студинський, Михайло Старицький, Міхновський, Чикаленко, Леся Українка, Хоткевич. Коцюбинський, Стефаник, Самійленко, Аркас, Леонтович, Штенко, Єфремов, Микола Левитський, Шраг — і цілий ряд старших та молодших діячів. Де б можна було їх усіх вкупі побачити? На полтавські свята, як я вже казав, прибула значніша група українців з Галичини, дехто приїхав разом з дружиною. Це вперше наші люди познайомилися зблизька з своїми галицькими братами. І я також тоді вперше у своїм житті побачив галицьких земляків і познайомився де з ким із них.

VII.

Зріст політичної активності українського студентства в Петербурзі. “Революційна Українська Партія” і петербурське студентство.

Довго ще перебував я під вражінням полтавських днів. На зборах Громади в Андріївській школі Сахаров робив доповідь про полтавське свято, і всі були захоплені. В самій Громаді життя в кінці 1903 року дуже пожвавилось. Повернувся з заслання до Сибіру, де він пробув цілий рік, студент Гліб Бокій, і Громада обрала його своїм головою замість Павленка, який готувався вже до кінцевих іспитів і не мав часу. Бокій покинув весною 1902 р. Петербург завзятим націоналістом, а перебуваючи на засланні, зовсім перемінився: став не менш завзятим аж до фанатизму соціал-демократом большевицької фракції. Ми його обрали, щоб виявити йому своє признание за ті прикраси, які він зазнав на засланні; він той вибір прийняв, але видко було, що українські справи його вже мало цікавили, його інтереси лежали вже де-інде. Громада з кінцем року стала збиратись за містом в будинку Політехнічного Інституту. Як я згадував, наступило деяке полекшення поліційного режиму, і в Інтернаті, де ме-

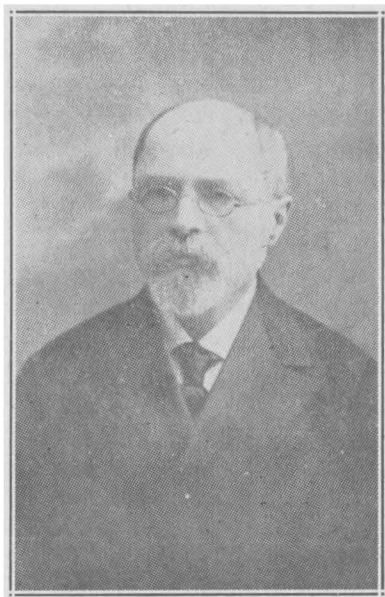
шкали студенти Політехніки, що дня відбувалися збори різних організацій, і адміністрація Інституту дивилася на це крізь пальці. Недурно називали в ці часи садибу Політехніки “російською Швейцарією”, маючи на увазі “свободу”, яка панувала в її мурах. До Інституту вступило двоє наших громадян: Дмитро Розов (з Києва) і Петро Дятлов (з північної Чернігівщини). Отож в їх великій кімнаті (Інтернат Інституту був вибудований розкішно, і студентські кімнати були великі мов залі), ми і збирались. Бокій звичайно відкривав збори і потім передав їх ведення мені — я був постійним заступником — а сам ішов кудись до одної з сусідніх кімнат, де відбувались якісь інші збори, правдоподібно російської соціал-демократичної організації. Ми скоро зауважили його байдужність до справ Громади і запропонували йому зясувати своє становище. Він признався отверто, що його більше цікавить “загально-революційний” рух, і сам зрікся головування в Громаді. Тоді на його місце обрано мене. Бокій помало якось зник з мого горизонту. А взагалі він вплив на поверхню вже за революції 1917 р., як один з большевицьких лідерів. Він став широко відомий як один з найбільш жорстоких керівників терору. Один час він стояв на чолі петербурської “Чека” (пізніше “ГПУ”, а ще пізніше “НКВД”) і посилав на смерть сотки й тисячі людей.

Мені оповідали, що саме в розпалі терору після замордування комісара Урицького, до нього прийшла одна наша громадянка Кр-ка і прохала допомогти їй виїхати з матір'ю до Одеси. Звичайно вона звернулася до Бокія українською мовою й нагадала йому, що вони ж були разом в українській Громаді, та що і Бокій частенько бував у них в хаті. На це Бокій холодно відповів по російськи: “Забудьте все це! Цього ніколи не було.” Певна річ, прохання Кр-ої він не задовольнив. Те саме про його вирафіновану жорстокість оповідав мені вже закордоном один швейцарський лікар, який відвідав Бокія в 1919 році, як представник “Міжнародного Червоного Хреста”, клопочучись за якихось в'язнів. Згадаю, що й Дятлов, що в його кімнаті збиралась Громада, теж став, перебуваючи ще з 1907 р. на еміграції, большевиком. Але це була зовсім інша натура. Він сидів на еміграції аж до 1923 р., і зустрічаючись зі мною у Відні і в Берліні, все умовляв мене вертати на Україну, щоб узяти участь в праці над відбудовою рідного краю. Він не вірив, що в Україні лютує терор. Коли він приїхав до Харькова, то зразу дістав високу посаду, але за пару років був уже деградований, пі-

зніше заарештований і всякий слід по нім згинув. Не знаю, як закінчив свої дні Бокій, але судячи з того, що я ні разу, ніде не вичитав жадної звістки про нього, думаю, що його стріла та сама доля що й Дятлова, цього ідейного комуніста й дуже милу, лагідну людину.

Мені довелось тепер багато часу й енергії віддавати справам Громади. Університетські студії я зовсім занедбав і досі за цим жалую. Ми мали тоді в університеті прекрасних професорів, і під їх проводом можна було багато навчитися. Доволі назвати професора російської історії Платонова, проф. західно-європейської історії Форстена, історії Риму Ростовцева (тепер в Америці), історії російської літератури Шляпкина.

Не можу не згадати тут про один випадок зі мною на іспитах. Шляпкин був син бідного селянина і своєю працею досяг становища професора столичного університету. Був звичай, що на іспити з літератури студент окрім відповіді професору з цілого курсу, мав назвати якогось автора, що його він студіював спеціально. Я не був дуже пильним студентом, нікого спеціально не студіював, але коли до мене дійшла черга, я назвав Куліша. Думаю, що мені на це професор скаже! Але Шляпкин немов зрадив, сказав, що це дуже добре, і почав ставити мені запити. Побачив я, що

Петро Стебницький.

він таки добре знає Куліша (а Куліш був моїм улюбленим українським автором, і його твори я справді добре знав). Питав мене дуже докладно і, видно, з приємністю. Іспит скінчився на наше обопільне вдоволення: професор більше мене ні про що не питав і дав мені дуже прихильну оцінку. Взагалі я був рідким гостем на викладах, бо гасав увесь час в справах Громади по місту з кінця в кінець, висиджуючи цілими годинами на "імперіялі" кінної залізниці (електричного трамваю в Петербурзі в ті часи ще не було, а паровий їздив тільки поза місто, наприклад, до Лісного). Коли ж зближався

час іспитів, що відбувалися звичайно в червні, я сідав “зубрити” скрипти й висиджував цілі ночі. Память мав тоді ще добру, і “зрізався” всього лиш один раз — на іспиті з психології; мусів явитись удруге на іспит вже в осени. Вчився в т. зв. “білі ночі”, ті славні, оспівані Пушкіним, петербурські літні ночі, коли тільки що почне сутеніти, а вже край неба палає, знову стає видко, так що можна читати без лампи. В такі білі ночі молодий Шевченко, як був підмайстром у маляра Ширяєва, бігав у Літній Сад змальовувати статуї богів та богинь.

Саме в час мого головування Громада ставала соціал-демократичною організацією, немов філією Революційної Української Партії, а крім того закладала скрізь по високих школах українські гуртки. Між іншим я мав завдання заложити гурток в Духовній Академії, яка містилася далеко на периферії міста в Александро-Невській Лаврі. Я поїхав туди й зібрав студентів-українців. Їх було всього четверо; це були солідні, старші студенти. Памятаю тільки трьох: Демяновського, Озерянського й Станіславського. З Демяновським пізніше я зустрівся у Києві, вчителюючи разом із ним в комерційній школі. По революції він був директором української гімназії в Баришполі на Полтавщині. Це була дуже мила людина, щирий український патріот. Станіславський написав кілька українських книжок на релігійні теми, виданих петербурським “Добродійним Товариством”. Щоб допомогти Революційній Українській Партії не лиш матеріально (засилаючи їй прибутки з наших концертів), але і в її практичній діяльності, Громада виділила з поміж себе “Північний Комітет”, що складався з семи людей, що всі вже були формально членами Партії. Належали до Комітету: Сергій Тимошенко, Василь Мазуренко, Іван Вовкушевський, Петро Дятлов, Наталка Шликевичівна, Володимир Баланин і я. Головним завданням Комітету було транспортувати нелегальну літературу, яка висилалась з Австрії через Фінляндію, треба було виїздити за нею до якогось ближчого фінляндського міста (до Фінляндії книжки приходили без перегляду), забрати пакунок і привезти до Петербургу непомітно, на Фінляндський двірець, а звідти вже перевезти в Петербурзі на якусь безпечну адресу. З Петербургу ж книжки вже пересилалися поштою або відвозилися кимсь до Києва чи до якого іншого міста в Україні. До Фінляндії їздила Шликевичівна, дуже елегантна, гарна панна, і привозила в якимсь елегантному куфрі свій небезпечний багаж. На двірець

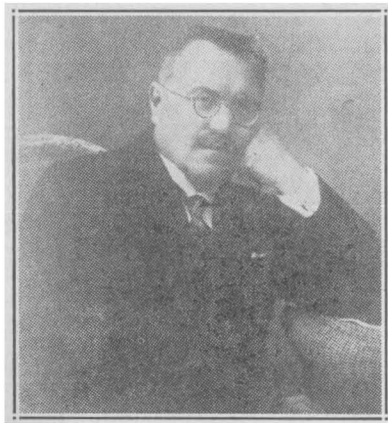
виїздив хтось із нас, так само мусів бути елегантно убраний, щоб не збудити у поліції підозріння. Виглядало, що якийсь панич із вищого суспільства зустрічає панну, може свою наречену, і помагає їй нести куфро. Вся штука полягала в тому, щоб підчас звичайної цлової ревізії на двірці не збудити підозріння, та щоб цлові урядовці оглядали лиш формально, поверхово. Розуміється, що ціла операція була сполучена з великим ризиком, а в першій мірі для самої Шликевичівни. Але, дякувати Богові, не трапилось ані разу пригоди, Шликевичівна мала щасливу руку!

Коли вже по всіх високих школах повстали українські гуртки, зявилася потреба мати якийсь показчик літератури, щоб вишукувати матеріал для освідомлюючої праці по гуртках — з обсягу українознавства. За тих часів література з українознавства була ще не така велика як тепер. Вона була розкидана по різних періодичних виданнях і її було не легко знаходити. Головно треба було знати, де і як шукати. Енергійна Настасія Щербань, яка особливо близько приймала до серця справу освідомлюючої праці по гуртках, подала думку, щоб я склав такий показчик. Зупинилася на мені тому, що я вже трошки писав і друкував*), любив книжки і особливо цікавився бібліографією. Отже я взявся за справу. За порадою Щербанівни звернувся я до Олександра Лотоцького, що служив у Державному Контролі. Це був уже відомий в українських кругах діяч і письменник. Між іншим, він мав право діставати з-за кордону без цензури українські наукові видання з Галичини, отже міг не тільки вказати чи порадити літературу, але й дати дещо переглянути або прочитати. Явився я в Лотоцького, і це було моє перше знайомство з людиною, яку я сердечно полюбив, яку глибоко шанував, і яка була моїм другом аж до самої своєї смерти в трагічних обставинах облоги німцями Варшави в кінці 1939 р. Поки я сидів у Лотоцького, зайшов до нього Петро Стебницький, другий визначний діяч старшої петербурської Громади, з яким я тоді теж уперше стрінувся. Це була людина зовсім відмінної вдачі ніж Лотоцький: по скільки Лотоцький був повний життя, експанзивний, веселий, на стільки Стебницький був завжди замкнений в собі, задуманий, ніби чогось засмучений, — і літературний псевдонім, під я-

---

*) Уперше почав я виступати в друку, посилаючи короткі дописи й замітки до "Літературно-Наукового Вістника" в 1899 році. Потім писав я в "Київській Старині" та по деяких провінціальних часописах.

ким він найчастіше писав, був “П. Смуток”. Але на громадському полі вони прекрасно доповнювали один одного, і на них двох лежав головний тягар літературної й взагалі громадської української праці в Петербурзі. Лотоцький справді дав мені цінні поради щодо задуманої мною праці по складанню покажчика, як також дав і багато ріжного матеріялу. Коли мій покажчик був уже готовий, Лотоцький узяв на себе весь клопіт з цензурою, а потім і з друкарнею. Рукопис пролежав у цензурі рівно вісім місяців і був скорочений рівно на одну третину: цензор викреслив більшість назв книжок і статей, друкованих у Галичині. Але я все-таки дав рукопис до друку, і в 1904 році появилася мій “Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Русью”. Лотоцький порадив мені скласти одночасно і другий покажчик — вибір рецензій на українські популярні видання для народу, і цей покажчик вийшов одночасно з першим під назвою “Народная украинская литература”**). Лотоцький же захопив мене писати популярні книжечки для “Добродійного Товариства”, яке він фактично провадив. В 1906 році вийшли накладом цього товариства дві моїх брошури: “Як відкрито новий світ — про Христофора Колумба” і “На громадській роботі (про П. Куліша)”.

Ол. Лотоцький.

Весною 1904 р. дійшла до Петербурга вістка, що “Товариство прихильників української науки, літератури і штуки” у Львові, де головою був проф. М. Грушевський, оголосило на літо українські університетські курси, на які закликала молодь з російської України. Я рішив поїхати на ці курси. Але початок їх був призначений дуже незручно для студентів з Росії: на 4-го червня. У нас іще скрізь відбувалися по високим школах іспити. Ми написали до Львова, щоб курси почали трохи пізніше, але

---

*) На видання обох книжочок дав мені гроші мій батько, а вже коли вони вийшли, то “Літературно-Артистичне Товариство” у Києві, яке було в українських руках, призначило мені сто чотирьох рублів підмоги (точної суми вже не памятаю), — без мого про це прохання.

нам відповіли, що далі як на тиждень відкласти не можуть. Це було причиною, чому на курси поїхало значно менше людей, ніж хотіло. Я сам, щоб потрапити на курси, мусів відкласти пару своїх іспитів аж на осінь. Паспортових труднощів особливих не було, і на початку червня я виїхав до Києва, щоб звідти рушити до Львова. У Києві я зустрів невеличку групу товаришів, що так само вибиралися до Львова: це був мій тезко і приятель Володимир Дорошенко, студент московського університету; Михайло Деркач, студент московської технічної школи; Дмитро Розов, студент петербургського політехнікума, і Марія Дверницька, студентка вищих курсів фізичного виховання в Петербурзі. Ми вирішили їхати разом. Довідалися, що вже виїхали, або мають виїхати й інші групи або окремі особи.

VIII.

Українські університетські курси у Львові влітку 1904 року.

М. Грушевський. Іван Франко. Українська політична еміграція у Львові.

З Києва до Львова їхалося поспішним поїздом одну ніч. Вранці ми були вже на кордоні в Радивиліві. Паспортові формальности не забрали багато часу, і за яких дві години ми вже побачили високу гору з якимсь шпильастим горбом зверху, — це був Львів. Ми висіли на двірці Підзамче, звідки, як нам казали, було найближче до міста. Та ось тут і почалися наші митарства. Але, щоб теперішньому читачеві було зрозуміліше, я мушу зробити деякі пояснення. Років 45 тому львівське життя (маю на думці українське суспільство) значно відріжнялося від того, що я сам бачив, коли в 1914 році побував у Львові вдруге. Воно носило ще тоді більш патріархальний, як що можна так висловитись, характер, і як нам, приїзжим, здавалося, — більш старосвітський. Особливо ми це відчули, побачивши, яке становище займала в суспільстві жінка. Ми звикли в Росії і в Україні до свободніших, вільніших товариських відносин. У нас жінка завоювала вже собі зовсім рівне місце поруч з чоловіком і була вже не лялькою, не “окрасою”, а рівноправним членом суспільства. Тут же у Львові ми побачили, що вона живе ще під опікою “мами” або “тьоті”, не сміє появлятися на вулиці в товаристві чужого чоловіка, хіба що це був уже її наречений; не могла заходити до помешкання

мущини або приймати в себе візити мужчини. Безперечно, це був вплив польського суспільства, серед якого жили українці й переймалися поглядами і поняттями того суспільства, що стосувалося товариських відносин. Коли небіжчиця Марія Грінченко привезла до Львова свою дочку Настю, щоб вона вписалася до львівського університету, і не знаючи львівських обичаїв, зупинившись в отелі, записалася під своїм імям, то до неї цілу ніч стукали якісь люди, а вранці вона довідалася, що мусіла б записатися під мужеським імям: те, що вона записалася як жінка, давало право стукати до неї, як до дами легких обичаїв. На другий день вона пішла по знайомих — її як відому письменницю “Марію Загірню” знали у Львові — то скоро знайшла в родині українця-професора кімнату для своєї Насті, і господиня сказала, що бере Настю на повний пансіон і даватиме наймичку, яка буде відправляти панночку до університету. Коли здивована пані Грінченкова сказала, що Настя не потребуватиме такої послуги, то господиня, також, видко здивована, запитала: “Як, то може вашу дочку провезатиме якийсь академик?” — “Може і провезатиме”, відповіла пані Грінченкова. “Вибачте, пані, почувалася відповідь, я не можу винайняти покою для вашої дочки: у мене самої є дорослі доньки, то який вони матимуть примір?” Отже вкінці Настя Грінченкова попала до жіночої бурси ім. св. Ольги, де ми її скоро й побачили.

Певна річ, що в цьому питанні жіночої еманципації виявилася різниця “культури”, — східної, в якій виховувалися ми в Росії, і “західної”, яку мала Галичина під австропольським режимом. Треба при цім пам'ятати, що Галичина вважалася за найбільш відсталий край в цілій Австрії, а галицькі поляки — за найбільш відсталіх поляків, в порівнанні до тих, що жили під Росією або під Прусією. І скажу, що, наприклад, поляки у Вільні або у Варшаві дивились на своїх галицьких земляків, на “галілеушів”, як їх називали, з певною погордою, як на людей з кожного погляду відсталіх. Тепер, по тому як Галичина стільки пережила, перетерпівши різні війни, ворожі інвазії, всякі зміни режиму, еміграцію, коли галицько-українська молодь обох статей брала таку активну участь у визвольній боротьбі, — відносини радикально змінилися; вони змінилися вже десять років пізніше, як я бачив на власні очі, але в 1904 році львівське українське громадянство жило ще в значній мірі в старих поняттях, і стає зрозумілим, чому, наприклад, ці поняття (не

лиш в обсягу жіночої еманципації) так вражали М. Драгоманова, як це ми читаємо в його “Австро-руських споминах”.

Не заімпонувала нам столиця галицької України й своїм зовнішнім виглядом. Вузькі, покручені вулички, якими їхали ми з Підзамча, оті мізерні жидівські крамнички з їх польськими написами, здалися нам такими провінціяльними в порівняння до Києва, з його широкими розлогими вулицями, пишними бульварами, величними церквами з їх золотими банями, з густою зеленню міських парків. Самий розмах київського життя, рух на вулицях, блискучі вагони електричного трамваю (до речі — перший електричний трамвай у цілій Росії було заведено у Києві), величавий Дніпро — все це давало в наших очах перевагу Києву. Але вертаєсь до свого оповідання.

Треба сказати, що упорядчики курсів абсолютно не подбали, щоб улекшити приїзжим побут у Львові ані що до пришукування помешкання, ані що до улаштування з харчуванням. Ми були здані на власні сили, й помагали нам улаштуватися тих кілька політичних емігрантів, що перебували у Львові в звязку з роботою Революційної Української Партії, і українські студенти соціал-демократи, що перебували в тісному звязку з ними: Микола Ганкевич, Теофіль Мелень, Юліян Бачинський. З двірця ми заїхали до отелю й взяли нам два покої: один для нас трьох хлопців, один для панни Дверницької. Вмилися, переодяглися й побігли до “Академічної Громади”, яка мала свою окрему кімнату в помешканні “Руської Бесіди” в будинку “Просвіти” на Руській вулиці. Там застали ми кілька студентів, але ніхто не міг дати нам якихось вказівок що-до помешкання, аж поки не надійшов Левко Ганкевич, який і взяв нас під свою опіку. Він сказав, що є підходяще помешкання в одного українця, який виїздить на час ферій на село і може винайняти помешкання на тих пару місяців, які мали тривати українські університетські курси. До нас мав приїхати ще студент Назаріїв і студентка Щербанівна. Отже рішили найняти ціле помешкання. Ходили дивитись і знайшли, що воно дуже зручне: посередині велика кухня, направо дві кімнати, — це мало б служити для хлопців, на право — одна кімната, як раз для двох панночок. Ми умовилися що-до ціни й рішили переїхати того ж дня у вечері. Пішли обідати. Виявилось, що українські студенти своєї кухні не мали, а ходили на обід до польської студентської їдальні “Bratnia pomoc”. Пішли й ми туди і там стріли своїх земляків-емігрантів з

Киева. Це були чоловік та жінка Голицинські (партійний псевдонім “Лозенко”), Семен Мазуренко (псевдонім “Карась”), Ол. Скоропис (псевдонім Вишнівський), “Кавун”

ГРУПА УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ КУРСІВ У ЛЬВОВІ 1904 р.
(Спис імен на 55 сторони).

(дійсне прізвище не могу пригадати); там же стріли Михайла Кривинюка, що не був емігрантом і затримався у Львові в переїзді з Праги. Тут же в ідальні довідались, що десь

о п'ятій годині буде в каварні “Монополь” Іван Франко, який заходив що дня о цій порі. Рішили піти познайомитись. Вернувшись до отелю, довідалися, що прибігав схвильований власник помешкання з Куркової вулиці і заявив, що не може нас прийняти, бо власниця будинку — полька, сказала, що викине його самого, як що він візьме тих українських “гайдамаків”. . . . Що тут робити? Нічого не придумали й рішили йти до “Монополю” познайомитись з Франком, а там — що Бог дасть. Почувши про наш клопіт, Франко сказав: “Ідїть жити до мене, у мене хата простора”. Були при цьому Кривинюк та ще дехто з львовян, і ніхто не сказав нам, що до Франка йти незручно, що пані Франкова хвора психічно, що вона не любить “еманципованих” дівчат і вже зробила авантуру двом приїзжим на курси панночкам з Чернігова. А ми зраділи: от, думаємо, будемо жити у самого Франка! Та це ж мов у Христа за пазухою. . . .

Франко предложив іти разом з ним просто до його вілли (на вул. Понінського). Рішили, що ми з Володимиром Дорошенком підемо до отелю, спакуємо наші речі, візьмемо фіякра й завеземо просто до Франка. Вся компанія з Франком на чолі пішла до нього на віллю. Не поспішаючи, спакували ми речі, розплатились з отелем, узяли фіякра та й поїхали на вулицю Понінського. Дорога підіймалася все вгору, показався місяць, по обох боках дороги пішли сади й городи — вілля Франкова була вже за містом. Слідуюча за нею вілля була Грушевського. Дбїздимо вже ближче, коли бачимо, по обох боках дороги залягла в траві купка людей і нас зупиняє. Що сталося? А сталося таке, чого можна було наперед сподіватися: пані Франкова була незадоволена, що у неї мала мешкати панна з України, очевидно — “еманципована” (сама пані Франкова була киянка). Вона почала оповідати, що у неї недавно замешкали дві панни з Чернігова, так це були такі невиховані, “не хтіли у неї й

Стоять: 1-ий ряд: Юл. Ситник, 2. Ол. Скоропис, 3. Дм. Розов, 4. Вол. Загайкевич, 5. Т. Єрми (п-ні Болдарова), 6. Мих. Мочульський. — 2-ий ряд: 7. Вол. Лаврівський, 8. Е. Голицинський, 9. Юл. Бачинський, 10. М. Крушельницька (Дроздовська), 11. Дм. Дорошенко, 12. Я. Грушкевич, 13. Л. Чикаленко, 14. Д. Шухевичівна Старосольська, 15. Мих. Грушкевич, 16. Ст. Дольницький, 17. А. Хомик, 18. М. Росткович. — 3-ий ряд: 19. Вол. Дорошенко, 20. М. Підлісецька (Мудракова), 21. Г. Чикаленківна, 22. К. Голицинська, 23. О. Андрієвська, 24. М. Липа, 25. І. Липа, 26. Ф. Шолудько, 27. В. Панейко, 28. Л. Смішук, 29. Л. Гарматій.

Сидять: 1-ий ряд: 30. Л. Рябков, 31. Т. Ревакович, 32. І. Брик, 33. М. Ганкевич, 34. Ф. Вовк, 35. М. Грушевський, 36. І. Франко, 37. М. Грушевська, 38. Вол. Гнатюк. — 2-ий ряд: М. Дверницька, 40. В. Чикаленківна, 41. А. Трушева, 42. І. Труш.

шклянки молока випити”, і пані Франкова скваліфікувала їх таким словом, що всі почервоніли й зрозуміли, що мешкати у Франка не випадає. Потихеньку змовилися, що вийдуть нам з Дорошенком на зустріч і скажуть, щоб далі не їхати. Рішили, що зустрівши нас, залишать фіякра з речами на дорозі й почекають, а ми у-двох з Дорошенком підемо до Франка, подякуємо за готовість примістити нас у своїй хаті, але скажемо, що вже нема в цьому потреби, бо для нас знайдено хату в місті. Франко, розуміється, догадався, в чім діло, і тільки сказав: “Бачите, яка в мене жінка: ніяк її вперед не зміркуеш”. Тоді ми зрозуміли цілу трагедію великого письменника, що мусів зносити крім усяких інших тягарів свого життя ще й цей тягар у родині.

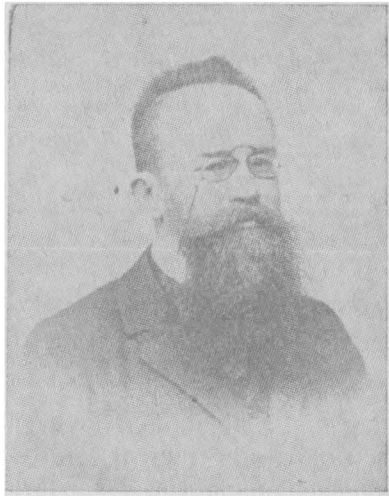
Мусіли ми вертатись до того самого отелю, де обслуга була немало здивована нашим несподіваним поворотом. Скінчилося тим, що на другий чи на третій день ми знайшли для себе кімнату в партері на тій самій Курковій вулиці, а панну примістили в жіночій бурсі св. Ольги, що стояла вже порожня з огляду на літні ферії. Там уже мешкала Грінченківна під опікою настоятельки Паславської. Ні Назаріїв, ні Щербанівна не приїхали. Взагалі ж приїхало на курси не багато: дві сестри Чикаленківни з братом Левком, панни Андрієвська і Божинська, Дмитро Розов, Михайло Деркач, Ф. Шелудько, Сміщук, М. Дверницька та нас двоє Дорошеноків. Вписалися на курси всі наші емігранти, Грінченківна й др. Іван Липа з дружиною, що гостював тоді у Львові. Більшість слухачів були львовяни, всього учащали на курси 135 людей.

Курси були задумані по доволі широкій програмі. Мали приїхати для викладів проф. А. Кримський з Москви і проф. М. Сумцов з Харькова, але вони не прибули, і викладали фактично: проф. М. Грушевський (історія України), Ів. Франко (українська література), проф. К. Студинський (відродження Галичини в половині 19 віку), др. Ів. Брик (українська мова), проф. Ст. Томашівський (Угорська Русь), Хведір Вовк (українська антропология), проф. Ів. Раковський (онтогенезіс чоловіка) і Микола Ганкевич (огляд соціалістичного руху в 19 в.). Виклади відбувалися в залі якогось жидівського товариства — забув, як воно називалося. Найбільше цікавили мене й усіх нас приїзжих виклади Грушевського, і вони нас дуже розчарували: викладав Грушевський князівську добу і викладав страшенно нудно, не давав ширших узагальнень, а переказував, і то дуже одноманітно, са-

му лишень фактичну історію, — коли який князь панував, з ким воював або переговорював. Читав з рукопису, якимось монотонно і з незвичним для нас наголосом на кінці слів (напр. “князя”, “віка” і т. п.). Ті з нас, що чули прекрасних лекторів у Петербурзі, або в Москві, були здивовані: ми сподівалися почути щось “нове”, щось захоплююче, пориваюче, адже тут була конституційна Австрія, можна було про все вільно говорити! Слухаючи Грушевського пізніше на засіданнях Центральної Ради у Києві, я спостеріг, що він промовляв значно цікавіше, живіше. Взагалі я помітив, що коли Грушевський говорив експромтом, то виходило дуже добре, і він міг захопити аудиторію. Але коли він вичитував з рукопису, то виходило доволі нудно. Ще більше розчарував нас Томашівський, особливо своєю дивною манерою викладати: ставав спиною до слухачів а обличчям до географічної мапи, на якій довго вишукував якусь річку, чи якесь село. Він так знудив свою аудиторію, що за другим разом прийшло всього кілька слухачів.

За те вподобали ми всі Франка. Він викладав спокійним рівним голосом, без зовнішніх ефектів, і хоч викладав старе українське письменство, але виклади були такі цікаві, такі глибокі змістом, що ми слухали з найбільшою увагою, не пропускаючи ні одної лекції великого ученого. Гарно викладали Студинський, Брик, Раковський, Ганкевич викладав ефектно, як добрий промовець, але його виклади здавались мені більше промовама на вічу, як науковими лекціями. Дуже припали нам до смаку виклади Вовка. Говорив він дуже тихим голосом, так, що треба було сідати ближче, щоб краще чути, але самі виклади були дуже живі і

Михайло Грушевський.

змістовні. Вовк тоді ще жив на еміграції в Парижі й приїхав звідти спеціально задля викладів. Нам була дуже симпатична сама особа старого професора, і ми дуже тішилися, коли він часом ходив з нами на прогулюку в околицях Львова і опові-

дав нам про пригоди зі свого життя. Колись це було дуже бурхливе життя революціонера, але тоді Вовк уже не брав участі в жадних революціях а працював тільки для науки. Іноді приймав участь в наших прогуляках і Франко, що був дуже простий і милий в товаристві. Я був щасливий, що мав змогу говорити з тим, кого вважав за свого духового вчителя з часів, коли складався мій світогляд, коли формувалися мої національні й літературні погляди.

Перебуваючи у Львові, ми потрохи знайомилися з духовим життям його українського громадянства, хоч особливого зближення з ним у нас не було. Ми трималися своєї тіснішої емігрантської компанії й близько звязаної з ними групи галицьких соціал-демократів: Лев і Микола Ганкевичі, Теофіль Мелень, Юліян Бачинський, Ярослав Веселовський, Семен Вітик. Мене спеціально цікавило Наукове Товариство імени Шевченка. Я заходив до його бібліотеки, якою керував тоді Михайло Павлик. Мене дивувало, що Павлик випозичав нам до хати книжки в необмеженому числі, без усяких формальностей, а книжки часом були дуже рідкі й цінні. В нашій хаті не було зовсім меблів крім двох ліжок (на яких ми спали по двоє на одному ліжку), і ми складали цілі стоси випозичених книжок, сиділи на них і снідали. Наукове Товариство містилося у власній великій кам'яниці при вулиці Чарнецького ч. 26. В липні місяці, у залі Т-ва, прикрашеній гарними портретами його фундаторів — Єлисавети з Скоропадських Милорадовичевої, Михайла Жученка і Олександра Кониського — відбулися річні збори. В Т-ві заіснувала опозиція проти його голови — Грушевського. Вона складалася з семи осіб під проводом Володимира Шухевича і Михайла Павлика. Щоб збільшити число голосів на зборах в користь Грушевського, Володимир Гнатюк, один з головних стовпів Т-ва, предложив мені вступити в число членів Т-ва. Я вступив і дістав право голосу. Збори тяглися цілий день і мали дуже драматичний перебіг. Скінчилися вони перемогою Грушевського. Тоді вся опозиція в числі семи осіб демонстраційно покинула залю засідання. Памятаю, становище Грушевського дуже гаряче обороняв священник Михайло Зубрицький, автор розвідок з обсягу етнографії галицької України.

Я вже згадав, що ми зразу близько зійшлися з нашими емігрантами “ерупівцями” (членами Революційної Української Партії — скорочення “РУП”). Вони провадили життя справжньої богемі, що дуже підходило під наші звички.

Щоб втягнути нас в круг партійних інтересів, ерупівці стали уряджати дискусійні вечори, на яких велась завзята полеміка між соціал-демократами, соціялістами-революціонерами й анархістами, яких репрезентував Михайло Лозинський, що видавав один час газетку польською мовою “Wolny Świat”. Іноді появлявся на тих зборах Богдан Ярошевський, дуже симпатичний українець польської культури, що заложив був окрему “Українську Соціялістичну Партію” на зразок відомої “Польської Партії Соціялістичної” (P.P.S.). Українська Соціялістична Партія злилася пізніше з Р.У.П. Сам Ярошевський був родом з Київщини. Наші сходи відбувалися у нашій хаті й носили назву “зборів за запросинами”, себ-то кожен учасник діставав запросини на письмі, які треба було показати на випадок приходу поліції. Сходилося звичайно людей 20—25. Жінки сідали на ліжках, а ми, хлопці, стояли. Ми мало звикли до прилюдних дискусій, не те що наші товариші-галичани, виховані в умовах конституційного життя. Тому ми більше мовчали і слухали. Суперечки йшли майже виключно на тему аграрного питання, як мала бути розвязана земельна справа згідно з соціал-демократичною програмою. Головою зборів був звичайно Юліян Бачинський, автор книги “Україна ірредента”, в якій він доводив неминучість повстання самостійної української держави через розвиток капіталістичних відносин. Пізніше він побував в Америці й видав книгу про заокеанську еміграцію.

Який часом бував тон наших дискусій, показує, наприклад виступ Миколи Ганкевича, що почав одного разу свою промову буквально такими словами: “Соціялісти-революціонери, анархісти та інші ідіоти твердять, що . . .” і далі спростовувалися погляди тих “ідіотів” на земельну справу. Соціал-революціонерів репрезентував тоді хіба що один Володимир До-

Федір Вовк.

рошенко, а анархістів Лозинський. Обое були присутні. Дорошенко, що був дуже смішливий, почувши таку кваліфікацію, так і приснув зо сміху. Саме тоді приїхав з Києва російський меншевик Ларин (властиве його імя було Луріе). Він теж ходив на наші збори, і тоді завязувалися особливо гарячі спори про “отрѣзки”^{*}).

Щоб використати мій деякий літературний досвід, мене запрягли до коректи “Праці” (органу Р.У.П.) та інших ерунівських видань, до редагування перекладів брошур Енгельса й Каутського, та до складання хроніки в “Праці”. Я мусів висиджувати іноді по кілька годин в друкарні. Там раз-у-раз зустрічав В. Будзиновського, який редагував якийсь радикальний орган. Одного разу відбувався у Львові якийсь зїзд, здається, українського учительства. Він засідав у доволі імпозантній залі “Народного Дому”, що був тоді в руках москвофілів. На зїзді виступав, памятаю, священик Данило Тянячкевич, старий народовець, дуже гарний бесідник. Хтось подав думку покликати до слова когось з приїзжих гостей — наддніпрянців, або хоч показати їх учасникам зїзду. Почувши це, наші зараз же кудись поховались. Піймали лиш нас трьох: Дорошенка, Деркача й мене. Витягли нас на сцену й привітали оплесками. Але ми так змішалися, що не могли вимовити й слова і так постояли мовчки перед публікою, ніяково посміхаючись. Так ще було нам тяжко виступати прилюдно з промовою.

IX.

Моя подорож по Гуцульщині. Святкування ювілею Миколи Лисенка в Петербурзі. Політична демонстрація 28. XI. 1904 в Петербурзі й участь у ній українського студентства.

Перед кінцем курсів я перервав на кілька день вчашання на виклади, щоб зробити подорож в Карпати, — не хотілося виїздити, не побачивши ті наші славні українські гори, не побачивши гуцулів, знаних мені змалку з повістей Федьковича. Я виїхав залізницею через Станиславів, Коломию й Вижницю до Кутів, куди мав рекомендацію до священика о. Стефановича. Переночував у його в Кутах і рушив далі кіньми через Косів до гуцульської столиці, села Жаб'яго над Черемошем. Там я переночував і за допомогою місцевої учи-

---

^{*}) Так називалися по російськи додаткові наділи землі, якими соціал-демократи збиралися задоволити селян.

тельки, пані Корженської, домовився з одним старим гуцулом, щоб винайняв мені свою коняку і сам перейшов зі мною, як провідник, на той бік Карпатів до Ворохти. За це мав дістати від мене вісім чи десять “левів” (гульденів) — щось дуже дешево. Набрали ми трохи харчів на дорогу і рушили вдосвіта. Цікава то була подорож. Ще в дорозі між Неполоківцями й Вижницею спостеріг я, що тамошні селяни говорять чистісінькою українською мовою, мов десь на Полтавщині, і своїми розмовами, усім своїм поведженням і вдачею зовсім нагадували мені наших дядьків. Від Косова вже почалася Гуцульщина. Народ був дуже гарний на вроду, ставний, з інтелігентними рисами обличчя. Серед мужчин траплялись просто красуні. Всі в мальовничих убраннях, у своїх “сардаках”, “кептарях”, у “крисанях” з павячими перами, у “ногавицях”, — наче жива етнографічна вистава. Але край був ще дуже глухий, майже не заторкнутий зовнішньою цивілізацією. Туристика тоді була ще мало розвинена, і “пани” з міста рідко тут показувалися. Переїздив я через Буркут, що славився своєю водою з джерел. Тут був маленький курорт, але там я застав дуже мало пацієнтів. Дорога підіймалася все вище та вище вгору, я сидів на своїй конячці, а її господар ішов поруч зі мною пішки. Часом він казав мені: “Їдьте, паничу, далі, а я на вас чекатиму оттам” — і показував на якусь далеку гору. Я їхав далі серпантиною стежкою, а він дряпався мов коза навпростець по скелях. За якусь годину бачу: мій гуцул сидить уже на камені, мов той “Чугайстер”, дожидає мене й усміхається.

Ми зійшли на Говерлю, на Чорну Гору. По дорозі траплялися чудові зелені полонини, і ми там відпочивали. На ніч добрили до “колиби”, де ночував пастух із своїми вівцями, а з ним кілька молодих хлопців. Він дуже сердечно привітав нас, нагодував кулешою з бриндзєю, і потім питав, звідки: по старо-українському звичаю, що його пильно додержувалися козаки-запорожці — гостя зпочатку нагодуй, а тоді вже розпитуй! На запит звідки, я сказав, що з Києва. Бачу, що це йому неясно, незрозуміло. Тоді кажу, що зі Львова. “О, так далеко!” Пастух поклав мене на кожусі, багато щось оповідав, але я вже не слухав, був дуже стомлений, і скоро заснув як убитий. Вранці, коли я вийшов з колиби, побачив, що нас оточувала тісним колом овеча отара, так що не можна було пройти, не наступаючи на овечі голови. Пастух мусів відігнати свої вівці, щоб проложити мені шлях. Коли зійшло сонце, і розвіявся ранішній туман, перед моїми очима

далеко навкруги розстелялася величня панорама. Весь карпатський хребет з своїми гребнями і шпильями гір, скільки оком сягнути, простягся надокола, немов хвилі застиглого моря. І тихо-тихо, ніде ні згуку... Наче вся природа кругом заніміла.

Почався спуст до Ворохти. Коли я почав розплачуватися з гуцулом, щоб сідати на поїзд, то побачив, що у мене не вистарчить на білет щось пару "левів", і кажу гуцулові, чи не може він почекати, поки я доїду до Львова і вишлю гроші на адресу пані Корженської. "Добре, паночку, каже гуцул; пришлете — добре, а ні, то Христос з вами". Ми сердечно попрощалися, і я на другий день ранком був уже у Львові, звідки зразу вислав милому гуцулові гроші.

Курси скінчилися, і треба було зоритись назад до Києва. Знов їхали цілою компанією. Разом з нами їхала родина Чикаленків: пані Чикаленкова, дочки Ганна й Вікторія, син Левко і двоє малих хлопців, Петрусь і Івашко. Я тільки тоді довідався, що пані Чикаленкова перебувала весь час у Львові з малими дітьми, поки старші ходили на курси. Наші ерупівці дали мені й панні Дверницькій доручення: перевезти через границю розібрані частини друкарської машини, запаковані серед інших річей у наших валізках. Небезпечне доручення, але відмовитись не стало духу. А Настя Грінченківна повезла з собою ще й револьвер, заховавши його на голові у волоссі своєї буйної куафюри. Потім боліла у неї весь час голова, поки не переїхала границі і револьвер можна було покласти до кишені. У вагоні їхав разом з нами й о. Данило Тянячкєвич до своєї стації Ожидова, близько від кордону. В оживленій розмові скоро проминули дві години їзди. Дуже потерпали ми на російському кордоні в Радивиліві, поки відбувся огляд багажу. На наше щастя огляд був дуже поверховий, і ми благополучно довели наш небезпечний багаж до Києва, де й здали його на руки пані Матюшенковій, що була видним членом Революційної Української Партії.

У Києві почули новину: в Петербурзі було вбито міністра Плеве, і в українських кругах запанувала з цього приводу велика радість, занадто бо Плеве був зненавиджений. Почувалося, що має наступити певна зміна політичного курсу. І вона справді наступила. На місце Плеве був призначений ліберальний князь Святополк-Мірський. Приїхавши в осени до Петербургу, я довідався про певні ознаки зміни курсу щодо українства: було дозволено видати Св. Єванге-

ліе українською мовою, а слідом за тим рада міністрів зробила постанову про полекшення цензури популярних книжок, бо заборона популярної української літератури, мовляв, шкідливо позначилася на культурному рівні селян “малоросійських губерній”. У Києві відбулося в кінці 1904 р. гучне українське свято: ювілей 35-літньої літературної діяльності Івана Нечуя-Левицького. Воно, як торік свято Котляревського в Полтаві, стало широкою національною маніфестацією. Ювілей Нечуя був помітний між іншим ще й тим, що в ньому взяли участь аж дві чи три делегації від селян, і коли про ювілей Котляревського Єфремов писав, що це було “свято української інтелігенції”, то про ювілей Нечуя можна було б написати, що це було **всенародне українське свято**. Після грандіозного, як на тодішні відносини, відсвяткування ювілею Лисенка у Львові й у Чернівцях в кінці 1903 року, а потім у Києві, петербурська стара Громада запросила славного музику до Петербургу, щоб справити ювілей на очах столичної публіки при участі визначних артистичних сил.

Лисенко приїхав, і в одній з найкращих концертних залей Петербургу відбувся концерт, в якому взяв участь сполучений хор імператорської опери, державної консерваторії й український студентський, так само й оркестри опери й консерваторії; співали найкращі артисти й артистки опери. “Гвоздем” програми було виконання спільними силами хору й оркестри кантанти Лисенка “Бють пороги”. Дирігував цю річ сам великий наш музикант.

Цілий концерт був тріумфом української національної музики. Але серед публіки не було того одушевлення, яке мусіло бути, як би не прикрій факт відсутності на концерті українського студентства. А сталося це тому, що студентство, посварившись за щось з “старими”, оповістило, що збойкотує концерт, не вважаючи на протест з боку кількох членів Громади, в тім числі й мене. І дійсно збойкотувало. А тому хоч холодна петербурська публіка й дуже вітала самого маестро й справді високо-мистецьке виконання, але не було того ентузіазму, який могла виявити лиш своя українська молодь. Я не міг узяти участь в бойкоті хоча б уже через те, що був заангажований в реклямуванні концерту в російській пресі: з доручення Лотоцького я, так само як і він, мусів написати ряд статей про Лисенка для преси і предложити редакціям. З того, що я написав, тільки дві чи три газети видрукували замість статей короткі замітки;

більше успіху мав Лотоцький, тому що в його були деякі звязки з редакціями, я ж був нікому невідомий. Що-до самого Лисенка, то ім'я і творчість його, видно, не цікавили російську пресу. Вже по концерті з'явилися прихильні звіти й рецензії.

Наша Громада, щоб показати, що вона зовсім не виступала проти самого Лисенка, не явившись на концерт, рішила зробити прийняття ювілятові в Андрієвській школі в імені хору. Лисенко охоче прийняв запросини. Влаштували у вечері скромний чай і вітали славного музику співами його композицій. Дирігував студент Духовної Академії Балабан. По співах пішли промови. Довелося говорити й мені в імені Громади. Лисенко відповідав на кожен промову і, видно, був задоволений. Мені було доручено відвезти Лисенка до дому. Я сів із ним в санки, і ми поїхали аж на другий кінець міста, — Лисенко був гостем Ір. Житецького, члена старої Громади, який мешкав аж під Александро-Невською Лаврою. Була морозяна місячна ніч. Лисенко був у дуже доброму настрої й виявив бажання проїхатись по-над Невою, повз Літній Сад, хотів пригадати свої молоді роки, коли він якийсь час жив у Петербурзі. Я сказав візникові їхати не простою дорогою через Невський Проспект, а кругом по набережній Неви і потім повз Літній Сад. Лисенкові було тепло в його бобровому кожусі, а я таки добре змерз в моїй студентській шинелі (плащі). Але Лисенко, відомий з своєї розсіяности, цього не зауважив. Я довів його до дому, де мешкав Житецький, ми любенько попрощалися, і я побіг, скільки було сили, щоб зігрітись, до Николаєвського двірця, а звідти вже поїхав до дому "конкою" (кінний трамвай). На другий день заходжу в якійсь справі до Житецького. Зустрічаю там і Лисенка. Обое, і Лисенко і господар, питають, чому я вчора не зайшов до хати, щоб загрітись? Я промовчав, бо що міг відповісти, коли мене не було запрошено!

В осени 1904 р., особливо після убивства Плеве, визвольний рух у цілій Росії набрав усе більшої сили, і молодь, як звичайно, вела в ньому перед. На кінець листопада мала відбутись скомбінована демонстрація: на Невському Проспекті (головна артерія міста) мало виступити студентство, а з передмість мали прийти туди робітники. Демонстрація підготовлялася заздалегідь. Справою керував комітет, який складався з представників різних партій і організацій. Наша студентська Громада дістала запрошення прислати свого представника для обміркування програму демонстрації.

Я пішов як голова Громади. Збори комітету відбувалися в помешканні адвоката М. Маргулієса. Здається, що Маргулієс і був головою того комітету. Це був той самий Маргулієс, що пізніше, вже за української влади, брав участь в 1919 році в зборах російської правої еміграції в Ясах у Румунії, де обмірковувалися різні анти-українські пляни тої еміграції. Маргулієс запитав мене, скільки наша Громада може виставити учасників демонстрації. Я подумав і сказав, що "кілька сот". Не дуже багато, а все-таки — щось. Демонстрація відбулася 28 листопада. Коли я прийшов на Невський Проспект, то побачив ціле море студентських кашкетів і уніформи "всіх родів зброї", як тоді казали, маючи на думці, що студенти носили особливу уніформу військового зразку, кожна висока школа з окремими відзнаками (наплечниками з царським вензелем). Видно було й багато курсисток. Потім казали, що явилось коло 20,000 молоді. Але дуже рідко бачив я когось з дорослої цивільної публіки. Мабуть мало хто виходив у той день на Невський, щоб не попасти у перепалку. Поліція очевидно була попереджена і змобілізувала свої сили. По проспекту їздили кінні патрулі, на ріжках вулиць стояли густі відділи пішої поліції. Демонстранти мали по певному гаслу розгорнути червоні прапори, а бесідники спробувати звернутись до натовпу з промовами. Не бачив я ані прапорів, ані бесідників, але поліція мабуть дістала своє гасло й кинулася в певний момент розгоняти демонстрантів, бючи нагайками й кулаками. Юрба, до якої я був прилучився, кинулася тікати в якусь бічну вулицю. Я бачив, як поліціанти били студентів і особливо студенток. Я сам дістав двічі по шиї, але встиг добігти до нового ріжка другої вже вулиці й заховався десь за браму. Довго одначе не міг там ховатись, бо з дворів вискакували "дворники" (сторожі) і теж били. Мені ця бійка безборонних людей зробилася дуже гидка, і я вибрався подалі від головного "пляцу бою" й подався до-дому. Оповідали потім, що багато студентів було дуже побито. З наших земляків дуже потерпів Сергій Тимошенко, його потоптали коні, в його зломлено було кілька ребер, і лиш якимсь чудом він зостався живий і видужав. Я сам бачив, як поліцаї вели кудись під руки одного студента, і його обличча було залляте кровю. Оповідали, що сильні відділи жандармерії й поліції перегородили всі вулиці з фабричних передмість, і робітники не могли прорватись до осередку міста.

У вечері того ж дня був призначений мітинг (віче) в залах Технологічного Інституту. Я пішов туди. Поліція не перешкоджала відбутись тому мітингу. Зійшлося, як казали, 12,000 студентської молоді. В різних залах промовляли промовці від окремих партій. В інших знов залах співали революційних пісень. Серед публіки було багато з перевязаними головами, — це ті, що потерпіли підчас ранішнього бою на Невському Проспекті. З наших крім Тимошенка, на щастя, ніхто більше не потерпів. Я був стомлений переживаннями “боевого” дня і пішов раніше до дому.

X.

Моя подорож до Полтави весною 1905 р. Подорож до Німеччини й до Австрії. Евг. Олесницький. “Україніше Рундшау”. Київ в кінці 1905 р. і оживлення українського національного руху. Революція 1905 р. та її відгуки в Києві й на Чернігівщині.

9 січня 1905 року сталася в Петербурзі подія, яка була немов прелюдією для першої російської революції: священник Гапон (родом з Полтавщини), який користувався великою популярністю в робітничих масах, намовив робітників піти великою масою до Зимового Палацу і там подати цареві петицію про задоволення економічних потреб робітництва. Мовляв, робітники звертаються до царя, як діти до батька. 9 січня десятки тисячів робітників вирушили з корогвами й образами під проводом Гапона до царського палацу. Але їх зустріло, не допускаючи до палацу, військо і почало стріляти до натовпу. Сотні людей було вбито й поранено. Ця кривава масакра остаточно вбила віру в царя, як оборонця й заступника трудящого люду. Гапон десь зник. Виявилось, що він був провокатор, і революціонери його вбили, заманивши ніби для переговорів на порожню вілю в Фінляндії, недалеко від Петербурга. Подія 9 січня розворушила ціле населення столиці, і з того часу революційний рух став зростати з кожним днем. Високі школи було зачинено на необмежений час, і я вже не поїхав до Петербургу.

Я залишився деякий час у батька у Вільні й звідти дописував до газети “Полтавщина”, яка почала виходити у Полтаві під редакцією Я. Головні й запросила мене писати на українські теми. Це вже була вловні українська газета, хоч

виходила ще в мові російській. Перед Великоднем 1905 року я поїхав до Полтави, щоб на місці порозумітися з редакцією. В Полтаві я завязав знайомство з рядом місцевих українських діячів, — з адвокатом Миколою Дмитрієвим, що в кінці того року почав видавати тижневик “Рідний Край”, з головою Статистичного Відділу Полтавського Земства Григорієм Ротмистровим, з Леонидом Жебуньовим, з поміщиками Михайлом Ганьком і Віктором Василенком. Зустрівся де з ким з моїх молодших знайомих з днів свята Котляревського. Один з них, Володимир Міхновський (небіж відомого українського діяча Миколи Міхновського) запросив мене в гості на Великодні свята, що вже зближалися, до села Товкачівки, Прилуцького повіту, де його батько був священником. Ми поїхали залізницею до Прилук, а звідти 15 верств кіньми до Товкачівки. В самих Прилуках ми зайшли до адвоката Гаврила Міхновського, рідного брата Миколи Міхновського, якого він дуже нагадував і обличчям і всією своєю постаттю, і своїм патріотизмом в самостійницькому дусі. Я завважив, що на його канцелярії напис був українською мовою, що тоді було рідкістю. Взагалі ціла родина Міхновських була щироукраїнська. Та й самі Прилуки з околицею зробили на мене дуже приємне вражіння своєю українською національною стихією, яку було помітно на кожному кроці; я чув там раз-у-раз українську мову не тільки серед міщан та селян, але й серед міської інтелігенції.

Влітку мені довелося везти хворого батька за кордон: він слабував на гостру форму неврастенії, і лікарі порадили їхати за-кордон, щоб лікуватись гідропатією у відомій санаторії Ламана під Дрезном. Але Ламановська санаторія не задовольнила батька, він знаходив, що в ній лікують не дуже енергійно, і ми тоді рішили за порадою відомого галицького діяча Евгена Олесницького, що лікувався в тій санаторії, переїхати до санаторії проф. Вінтерніца в Кальтенлейтгебені під Віднем. Місяць, який ми пробули під Дрезном, для мене був особливо цікавий через оте знайомство з Олесницьким. Це була з кожного погляду дуже визначна постать: політик європейського масштабу, він сміливо міг зайняти пост міністра у великій державі, тимчасом йому довелося сидіти по-слом до парламенту у Відні й змагатися там з поляками, вириваючи з їх рук згоду на якусь нову гімназію чи семінарію, або боротися із зловживаннями й шахрайствами польської адміністрації в своїм Стрию. Не судило йому дожити до від-

родження української державности, якій би дуже придався його політичний розум і досвід. Ми з батьком з глибоким інтересом слухали його оповідань про відносини в Галичині, де з кожним роком тоді зростав український національний рух.

Піребуваючи з батьком у Ламановській санаторії, я їздив на пару день до недалекої звідти Праги, щоб побачитись з нашими українськими студентами. Я застав знайомих зі Львова — подружжя Голицинських (Лозенки), петербуржан Левка Фролова й Володимира Хрінникова, та ще кілька галичан, які залишалися кінчати студії в Празі після львівської сецесії. Познайомився я також з Павлом Фраткиним, це був жид з Херсонщини, який пристав до української громади. На його обовязку лежало гостити у себе приїзжих студентів українців, тому що в його була велика кімната з двома ліжками. На одному з них ночував і я. Фролов водив мене по Празі й показував мені місто. Не передчував я тоді, що мені доведеться колись майже двадцять років прожити емігрантом у Празі й працювати там в українському університеті!

За порадою Олесницького ми зупинилися у Відні в однім отелі на вулиці Грабен, в центрі міста, близько до славної катедри св. Стефана. Це був скромний отель на тихій вулиці, в ньому, як казав Олесницький, спинялися українські послы до парламенту, приїздячи до Відня. Батько хотів порадитися ще з віденськими лікарями, і я побіг шукати д-ра Романа Яросевича, відомого радикала й близького приятеля Драгоманова. Він практикував тоді у Відні як лікар-дентист, і мусів знати, певна річ, відомих лікарів спеціалістів від нервових хвороб, отже міг дати пораду, до кого з них слід звернутися. Яросевича я не застав вдома, натомість застав його дружину, молоду гарну пані. Ми познайомилися, і виявилось, що вона українка з Одеси, товаришка дочки Миколи Ковалевського, Драгоманового приятеля. Він збірив на Україні гроші на видання Української Радикальної Партії й возив їх до Львова. На ці гроші виходили "Народ", "Хлібороб" та інші радикальні видання в Галичині. Пані Яросевичева оповідала мені про родину Ковалевського та її трагічну долю: жінка Ковалевського, російська революціонерка, була заслана на каторгу до Сибіру й там покінчила з собою, а одинока дочка Ковалевських Галя, діставши про це звістку, кинулася під поїзд залізниці. Побачивши, що я дуже цікавлюся Ковалев-

ським, пані Яросевичова подарувала мені його фотографію, яку я одвіз до Дорошенкового Хутора як подарунок для моєї тьоті, що, як я вже згадував, була великою поклонницею Ковалевського. Коли вернувся до хати Яросевич, він не тільки дав поради що-до лікарів, але й взявся сам повести мого батька до двох спеціалістів і служити йому за перекладача (батько мій слабо знав німецьку мову). Від Яросевича ми почули багато цікавого про Драгоманова. З доручення Драгоманова Яросевич їздив колись до Києва й до Одеси, щоб встановити безпосередній зв'язок з тамошніми українськими громадянами.

Віденські лікарі порадили батькові їхати таки до санаторії Вінтерніца, і ми поїхали до Кальтенлейтгебена під Віднем. Час був літній, ферії, але я рішив пошукати у Відні когось із наших студентів і поїхав туди в надії, що може знайду кого в “Січі” (їзда до Відня була пів-години залізницею). “Січ” — це було відоме студентське товариство, заложене ще на початку 1870-их років. Я розшукав його льокаль, портієрка мене впустила туди, але в “Січі” не було нікого. Я написав картку, в якій подав свою адресу і просив, щоб хто-небудь із “Січі” мене відвідав. За пару день приїхав до нас у Кальтенлейтгебен Володимир Кушнір, з яким завязалося у мене з того часу близьке знайомство і оживлене листування. Кушнір редагував тоді український місячник у німецькій мові “*Ruthenische Revue*”, заложений Романом Сембратовичем, що саме перед роком помер. Фінансував видання один з прихильних до українства австрійських політиків. Кушнір хотів унезалежитись від фінансової допомоги чужої, хоч і прихильної людини, і видавати журнал далі виключно на кошт самих українців. Ми умовилися, що я, коли поверну до Росії, буду умовляти наших земляків, щоб складали гроші на видання

Евген Олесницький

журналу німецькою мовою вже під зміненою назвою “Ukrainische Rundschau”. Дійсно мені пощастило переконати земляків у Києві, що таке видання дуже корисне для української справи, особливо коли воно буде трактувати її в широкому всеукраїнському масштабі. Я почав просто збирати по людях гроші, і в рр. 1906—1907 міг вислати Кушнірові кілька сот рублів, які допомогли йому стати з виданням на ноги. Крім того я мусів сам і писати до “Ukrainische Rundschau” статті про українську справу в Росії, особливо коли ця справа по революції 1905 року стала дуже актуальною. Протягом 1906—1909 років я умістив в “Ukrainische Rundschau” більше десятка статтів. Журнал піддержували згодом українські парламентські круги, і він виходив аж до вибуху першої світової війни.

Лікування в санаторії Вінтерніца не допомогло моєму батькові, навпаки — воно ще більше розстроїло його, і ми на початку осені покинули Австрію та виїхали до Вільна. Там батько зовсім покинув службу і переселився до Глухова, де винайняв собі хату на околиці міста. Я вже до Петербургу не вернувся, думаючи перейти до киевського університету, як тільки там знову почнеться нормальна наука. В Росії вже починалася революція. То тут, то там починалися розрухи, вибухали військові бунти. Я довго не всидів у Глухові й поїхав до Києва, де все більше розростався український рух. Усі з дня на день сподівались, що ось-ось упадуть обмеження й заборони, які тяжили над українським словом, і готовилися до організації української преси. Цензурні заборони зовсім ослабли. Сергій Єфремов видрукував у російській газеті “Кієвскіє Отклики” (відгуки) статтю українською мовою: “Чи буде суд, чи буде кара?” Це була перша українська стаття в щоденному часопису. Грінченко доручив мені перекласти з французької мови промову Жореса “Рідний край і робітники” для майбутнього українського місячника. На початку жовтня батько захотів поїхати до Києва на пораду з лікарями, і я повіз його, задоволений, що маю нагоду знову побувати в Києві.

А в Києві українське життя вже кипіло як у котлі. Я раз-у-раз залишав батька самого в отелі й біг на ріжні збори та засідання, які відбувалися вже зовсім вільно, без огляду на якусь там конспірацію. Десь коло половини жовтня було оповіщено, що в університеті відбудеться українське віче. Це мало бути перше українське віче в Києві. Відбулося воно в

одній з найбільших аудиторій університету. Коли я прийшов туди, то зала вже була заповнена людьми і багато стояло в коритарі попід вікнами (вікна залі виходили з одного боку на коритар) і в дверях. Зійшовся весь український Київ. Кого там тільки не було! Загальну увагу звертав на себе козак з довгими вусами, в мальовничому вбранні, що стояв, спершись на кий. Це був відомий у Києві за тих часів Куцевіл, що служив за натурщика (модель) для малярів, як справді тип козака або чумака. Я побачив багато знайомих — зі старшого громадянства і з молодих. Головою віча був Дмитро Антонович, син знаменитого історика, один з основників Революційної Української Партії. Я застав таку картину: на одній стороні залі під стіною стояв на стільці Борис Грінченко, а на протилежному боці, також під стіною, стояв Микола Порш, і вони провадили понад головами присутніх спір: Грінченко боронив засади аграрної реформи в програмі Української Радикальної Партії (що перед тим була заснована), а Порш боронив програму соціал-демократії. Сперечалися довго і завзято, а публіка слухала. Мене дивувало, що в такий момент іде суперечка не за якісь засади загально-політичного або загально-національного значіння, а за партійні ріжниці. Але такий вже був тоді дух часу. Не памятаю, хто переміг у цім спорі, але симпатії молоді явно були по стороні Порша.

Батько скінчив свої справи з лікарями, і треба було вертатись до Глухова, хоч мені й не дуже того хотілося. В ранці 16-го чи 17-го жовтня я сказав портієрові отелю, що ми у вечері їдемо і просив приготувати рахунок, коли портієр каже: "Не поїдете, бо всі поїзди станули: страйк!" Це був початок загально-російського страйку залізниць, який змусив царя Миколу скапітулювати й видати свій знаменитий маніфест 17 жовтня 1905 року з обіцянкою конституції, широких реформ і скликання парламенту. Але треба було думати, як же нам вернутися до дому? Саме в той час дістаємо телеграму від дядька з Дорошенкового Хутора, щоб ми їхали пароплавом по Десні до Новгород-Сіверського, а туди по нас вишлються коні. Нічого було довго думати. Спитали по телефону, чи пароплави ходять. Так, ходять, страйк їх не зачепив. Ми спакувались, взяли фіякра й поїхали на пароплавну пристань. Плили цілу ніч і на другий день в обідню пору прибули до Чернігова.

За ніч сталися події: було скрізь оголошено царський

маніфест, і слідом за тим починалися жидівські погроми, а подекуди й погроми інтелігенції, заздалегідь підготовлені в порозумінні з поліцією. Погроми робили т. зв. “чорносотенці”, члени “Союза русского народа”. Стався погром у Києві, але ми його вже не бачили. У Чернігові настрої був дуже неспокійний, скрізь по вулицях ходили патрулі війська, всі крамниці були замкнені. Ми зупинилися в “Царьгородському” отелі, де колись мешкав Шевченко, перебуваючи в Чернігові, і я побіг до Іллі Шрага, відомого українського діяча, щоб довідатися, що діється в місті. В Чернігові треба було пересідати на другий, вже менший пароплав з тим, щоб у Макошині пересісти ще на менший, який плив до Новгород-Сіверського і далі аж до Трубчевська. Наш пароплав з Києва спізнився, і треба було чекати аж до слідуячого ранку. Шраг мешкав далеко на окраїні міста, і до нього треба було переїздити через річку Стрижень т. зв. Червоним мостом. Шрага я застав у тривожному настрої: в місті сподівалися погрому. Поліція явно держала сторону погромщиків. Поки ми сиділи з Шрагом, прибігли його діти й сказали, що на мітинг, що відбувався в будинку губерніяльного земства напали чорносотенці й стали бити учасників; старшого па-серба Шрагового було поранено в голову, так що довелося кликати лікаря. Вже зайшов вечір. Лікар приїхав, зробив перевязку і сказав, що на Червоному мості засіли чорносотенці і б'ють усіх, хто вертався з мітингу, особливо студентів. Другої дороги до міста не було як тільки через міст, мені в моїй студентській шинелі (плащі) вертатись було небезпечно, — пізнають і накинуться. Лікар запропонував, що перевезе мене, сховавши під фартух фіякра. Не було іншої ради, і я поїхав таким способом, поки ми опинились уже в осередку міста. Але нас ніхто не чіпар.

На другий день поплили далі до Макошина, де колись переправлявся Карл XII, ідучи на зустріч Мазепі, там пересіли на малий пароплав і так плили ще цілу добу, помалу посуваючись вгору Десною. Пароплав став зовсім порожній, бо в такий тривожний час мало хто їхав. На останній перед Новгород-Сіверськом пристані Пирогівці до нас в каюту вбіг поліцай, подивився, хто їде, і вибіг зразу назад, а пароплав рушив далі. Це мало, як побачимо, свої наслідки. Вже надходила ніч, коли ми наближались до Новгород-Сіверського. Десна тої осені розлилася дуже широко і пристати до берега було доволі тяжко. Коли ми були вже зовсім близько, то

побачили, що на березі ціла купа людей і щось гукають. Капітан пароплаву — це був жид — щось перегукнувся з юрбою і зразу ж дав знак відплисти від берега на середину Десни. Тоді з берега почали стріляти. Я — до капітана: в чім діло? Він каже, що в місті погром, хтось пустив чутку, що з Києва “пливе на допомогу жидам 300 студентів”. Отже поліцей, який вскочив був на пароход у Пірогівці, побачив мене в уніформі студента, переконався, що чутка справджується, і очевидно дав знати до Новгород-Сіверського, щоб там готовилися до відсічі. . . . Виладуватись було не можна. “А щож ваші люди (кілька матрозів), надійні?” — запитав я капітана. “Так, це все свідомі люди”, відповів капітан, маючи на думці, що матрози — поступового напрямку, не якісь “чорносотенці”. А що ж робити, коли нас заатакують на пароплаві? — запитав я. “Не бійтесь, — відповів капітан, — ми приготували пожежні рури, опаримо їх, як що почнуть лізти на абордаж.” Відплили на середину Десни, яка розлилася мов те озеро і ждали до ранку. Нападу не було. Вранці ж ми побачили на березі знову купу людей і серед них поліційного офіцера. Тоді батько — він був у військовій уніформі в полковницькій ранзі — закликав поліцей до нас на пароплав і запитав, в чім діло, чому нас зустрічають наче яких ворогів, стріляють? Поліцей був сконфужений, він сказав, що в місті стався погром, що тепер їхати небезпечно, і тут виявилось, що тривогу викликала моя студентська шинеля, яка підтвердила чутку про приїзд “300 студентів”. Батько наказав строгим тоном, щоб з міста прислали по нас двох фіякра, бо нас чекають коні, вислані до нас з маєтку. За годину приїхав фіякер, ми попрощались з капітаном пароплаву і поїхали в гору до міста (Новгород-Сіверський, як і Київ, стоїть на високій горі над Десною). По дорозі бачили картину погрому: повибивані шиби у вікнах, порозкидане по вулиці вбоге майно жидівської бідноти, випущене з подушок пір'я, що мов пух укривало вулицю, а з вікон виглядали перелякані обличчя жидівських жінок і дітей. На одному майдані бачили юрбу селян, які явилися з торбами, щоб пожитися жидівським добром на погромі; в осередку юрби стояв офіцер поліції й про щось говорив селянам. Наша з батьком поява викликала певну сензацію: що це таке? полковник і студент, що це означає? Ми дуже зраділи, коли на одній вулиці проти жидівського заїзду, Лейби Талалая, де звичайно зупинявся мій дядько, приїздячи з Хутора і куди ми тепер пряму-

вали, побачили нашого Микиту з Дорошенкового Хутора: він уже другий день чекав на нас з кіньми, бачив жидівський погром, дуже налякався, боявся заїхати навіть до “заїзду” і ночував з кіньми просто на вулиці. Ми казали зараз же запрягати коней і рушати до дому. Тільки що ми хотіли сідати до нашого фаєтону (легка коляса), як прибіг до нас молодий жид, родич винокура з нашої гуральні на Хуторі, кинувся батькові в ноги і благав, щоб ми вивезли з собою на хутір його жінку, бо тут, мовляв, невідомо, що ще буде, а на хуторі жінка буде в безпеці. Ми не могли відмовити, жидівка сіла поруч батька до фаєтону, я сів на козли біля Микити, і ми рушили. Їхати довелося не звичайною дорогою з перевозом на поромі через Десну, а кругом, через Пирогівку й Шостку, яких 80 верств замість звичайних 50. Весь час, доки доїхали до Пирогівки, де переправилися через Десну, зустрічали цілі юрби дядьків з торбами й кошельми, це щоб зпакувати жидівське добро по погромі. Я мимоволі думав про колишні часи Гайдамаччини, які гарно виглядали в літературі, але далеко не такі принадні були в дійсності!

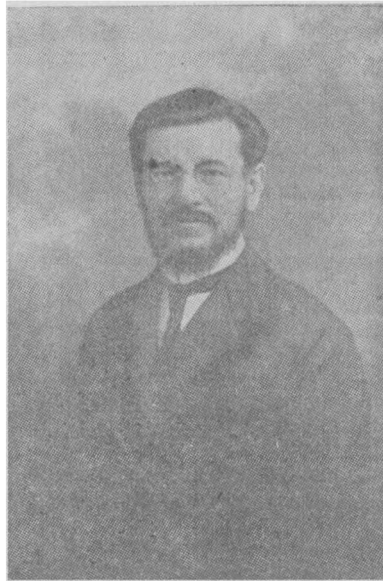
XI.

Повстання української преси. “Хлібороб”, “Громадська Думка” та інші українські видання. Українські політичні партії і вибори до російської державної Думи.

Не міг я довго всидіти ані на хуторі, ані в Глухові, мене тягло до Києва, де саме розвивався наш рух, де організовувалася українська преса, і мені хотілося брати в цьому участь. Я залишив батька на Хуторі, а сам знову поїхав до Києва, як тільки почався на ново рух поїздів. У Києві я замешкав у Володимира Різниченка, українського вченого-геолога і талановитого маляра-карикатуриста. Він жив на горі над самим Подолом в доволі глухому закутку, вдвох з своєю старенькою мамою. Місце було саме придатне для того, щоб укритися, як би наскочила поліція: можна було втікти сусідніми дворами й городами зовсім на іншу вулицю. Мабуть тому до Різниченка часто заходили ночувати Микола Порш і Володимир Степанківський, — видні тоді члени Революційної Української Партії. Обидва перебували в Києві на нелегальному становищу. Вони являлися пізно й клали на ніч біля себе револьвер, на випадок як би заскочила поліція і довелося б відстрілюватись. Мав револь-

вер і Різниченко, та й я мав також при собі, отже були ми готові на все. Але нам не довелося вживати нашої зброї, бо поліція до хати Різниченка не навідалася. Мені одначе прийшлося пересидіти у Різниченка довше, ніж я сподівався: за кілька день по моїм приїзді до Києва почалося повстання у Москві, й для його піддержки вибух новий залізничий страйк. Цим разом він тягнувся три тижні, й я просидів у Києві цілий місяць.

Між російським урядом і революціонерами ще раз завязалася боротьба, в якій і цим разом уряд переміг. Організація українського політичного й культурного життя відбувалася саме в розпалі цієї боротьби, яка надзвичайно утруднювала розвиток українського життя: скрізь було заведено як не військовий стан, то стан “надзвичайної охорони” з військовою цензурою, військовими судами й взагалі з необмеженими повноваженнями адміністрації. Вже було здобуто концесію на видавання щоденної газети “Громадське Слово” й місячника “Нова Громада”. Обидва викання zorganizували Евген Чикаленко при матеріальній співучасті Василя Смирненка і Володимира Леонтовича. Редактором газети мав бути Федір Матушевський, місячника — Борис Грінченко. І газета і місячник видрукували вже докладні плякати в дусі програми Української Радикальної Партії:

Федір Матушевський.

автономія України й земельна реформа. Вже було найнято доволі велике помешкання для редакції на Михайлівській вулиці ч. 8, умебльовано, і там що-дня сходилися члени й прихильники партії, до якої все більше схилявся й я: мене ще перед тим розчарувала відмова Української Революційної Партії від постуляту самостійної України, потому як партія перетворилася в соціал-демократичну. Знов же такі й діячі Української Радикальної Партії були мені особисто

симпатичні, такі як Єфремов, Грінченко, Матушевський, і я охоче співпрацював з ними, хоч формально й не вступив до Української Радикальної Партії. А Грінченко поводився щодо мене так, наче я вже прилучився до радикалів, і доручав мені різні ризиковні справи. Наприклад, одного разу, коли я зайшов у вечері до нього, він сказав, що сподівається вночі поліційної ревізії й просив забрати в нього і примістити десь на схованку транспорт заборонених брошур, виданих нелегально у Петербурзі і привезених до нього В. Щербаківським (нині — ректор Українського Вільного Університету в Мінхені). Я до Різниченка везти їх не міг, бо в його часто ночували нелегальні гості Порш і Степанківський, а існувало правило — не перетримувати заборонені видання в помешканні, яке не хотілося “компромітувати”. Згадав я, що маю в Києві далеку рідню, людей зовсім непричетних до “політики”, і рішив спробувати повезти книжки до них. Узняв фіякра, навантажив пакунки з книжками і поїхав. Коли довідалися мої родичі, який “подарунок” я до них привіз, не хотіли приймати. Ледве я їх ублага узяти хоч до завтра, бо куди ж я з книжками подінуся на ніч. На другий день книжки кудись забрали.

Тимчасом у Києві появився лубенський “Хлібороб”, що розпочав видавати молодший з братів Шеметів Микола в Лубнях на Полтавщині. Не знаю вже, яким способом доведено його до Києва, але він зробив сенсацію: це було перше українське видання, і хлопчики-продавці вигукували на вулицях: “малоросійська соціал-демократическая газета!” Публика розкуповувала геть чисто весь наклад. Мені казали, що розходилося 8,000 в самому лишень Києві. “Соціал-демократичною” газетою “Хлібороб” не був, видавано його в самостійницькому дусі, але все соціал-демократичне було в тих часах модне, і тому його публика розхоплювала.

Успіх “Хлібороба” заохочував і видавців “Громадського Слова”; при мені заходив до редакції комісіонер, що розповсюджував газети у Києві (був це жид, називався Компанієць) і запевняв, що “Громадського Слова” треба друкувати щонайменше 60,000 примірників. Видавці були дуже підбадьорені й вели переговори з друкарнями, щоб друкувати великий наклад. Ждали лиш, поки скінчиться страйк. В склад співробітників газети і місячника ввійшли найкращі літературні сили: Єфремов, Леся Українка, Винни-

ченко й цілі десятки менш голосних імен. Та не так склалось, як бажалось: на передодні виходу газети прийшла від адміністрації заборона видавати “Громадське Слово”, а поліція перевела арешти серед гурту майбутніх співробітників. Було арештовано Єфремова, якого тримано в арешті аж до літа. Довелося організувати склад ближчих співробітників і адміністрації газети на-ново. Видавці мали вже про запас концесію на другу газету під назвою “Громадська Думка”, і Володимир Самійленко умістив у її першому числі дуже дотепний фейлетон під назвою: “Як я від слова перейшов до думки”. Очевидна річ, що “Громадську Думку” довелося друкувати вже в числі не 60,000 примірників, а всього 10,000, і це число в наслідок систематичних урядових репресій зменшувалося помалу, аж поки не дійшло до кілька тисяч. Уряд відразу зрахував “Громадську Думку” не лише до опозиційних, але й до ворожих собі органів і тому всіми способами її поборював: передовсім раз-у-раз накладав на видавців штрафи (грошові кари), часом за якусь кореспонденцію з провінції або за хронікальну замітку; ще дошкульніше для газети було те, що окремі уряди забороняли своїм службовцям передплачувати “Громадську Думку”, наприклад духовна влада заборонила передплату духовенству, так само шкільна влада вчителям; раз-у-раз пошта не доручувала газету передплатникам; взагалі треба було немалої цивільної відваги, щоб пренумерувати нелюбий для властей орган. Уряд ще не здав своїх старих позицій, і фактично між ним а громадянством продовжувалася боротьба. На Україні ця боротьба загострювалася ще й тим, що тут до неї прилучався момент національний. Місцеві російські чи зросійщені реакційні елементи були дуже сильні, мали в своїх руках пресу й гостро виступали проти революційних стремлінь, а особливо проти українства.

Та, не вважаючи на всі перешкоди, Україна дістала свою пресу, а Київ свою щоденну українську газету. Почали виходити українські періодичні видання й по інших містах: у Полтаві, Одесі, Москві, Катеринославі. Здебільшого це були тижневики. Одні з них забороняла влада (напр. лубенський “Хлібороб”, припинений на 5-му числі). Тоді редакція або переносила видання до другого міста, або закладала новий орган під іншою назвою. Повставали українські товариства, т. зв. “клуби”, типу Народних Домів: в Одесі, в Петербурзі. Роблено спроби закладати “Просвіти”, але адміністрація не давала дозволу, покликаючись на “виїмковий

стан". Так тяглося, аж поки не зійшлася Державна Дума, і політичний режим був ослаблений.

В кінці грудня приїхав до Києва інженір Левко Мацієвич (талановитий авіатор, що загинув пару років згодом в авіаційній катастрофі), з яким я познайомився в Полтаві на святі Котляревського. Він прибув, щоб приєднати співробітників для соціал-демократичного місячника "Вільна Україна", що мав виходити в Петербурзі. Він запросив мене до співробітництва (я дав статтю про Драгоманова)* і прохав познайомити його з Лесею Українкою, щоб і її запросити до співробітництва — я вже бував у домі Косачів. Ми застали Лесю в хаті. Вона, як відомо, прихилилася до соціал-демократичного напрямку, тому охоче згодилася й дала до "Вільної України" свою відому поему в прозі "Одне слово", яка й появилася в журналі. При тім вона виїняла 3 рублі й передала Мацієвичу, як пренумерату на журнал. Я зі свого боку попросив Лесю допомогти мені що-до замовленої редакцією "Рідного Краю" (в Полтаві) праці — нарис з історії Ірландії. Леся добре знала англійську мову, стежила за англійською літературою, і моя просьба була, щоб вона порадила мені якісь матеріали про Ірландію (я мав лише те, що було в російській мові), а коли можна, то й переклала. Леся Українка вволила мою просьбу, переклала й переслала мені ряд своїх перекладів і виписок, що дуже мені придалися. А сама вона використала нагоду й написала статтю про питання мови в ірландців, ця стаття була надрукована в "Новій Громаді" 1906 р. Мої ж нариси друкувалися в "Рідному Краї" протягом 1906 р. і були видані окремою книжкою в Києві 1907 р.

Поки я перебував цілий грудень у Києві, довелось мені взяти близьку участь в одній політичній акції, що скидалася більше на авантуру: це була "Українська Селянська Спілка". Двом-трьом людям у Києві спало на думку заложити таку спілку й скликати у Києві селянський зїзд. Зібрали десяток людей, проголосили себе комітетом і видрукували в десятках тисячів примірників плякат із закликом селян на зїзд, на якому мало бути обговорене земельне питання. До

---

*) Моїй статті не судилося побачити світ: саме на початку 1906 року мене виключено з числа членів Української Соціал-Демократичної партії за "співробітництво з буржуазною пресою" і тому статтю не уміщено. Це мене більше зблизило з радикалами, хоч формально до них я не прилучився. Я справді писав у "Громадській Думці", "Новій Громаді", "Рідному Краю", "Хліборобі" та ін. "буржуазних" виданнях. Я вважав, що українська справа переросла вже вузькі партійні рамки та що підкреслення партійних ріжниць розбиває наші ще не дуже численні сили.

комітету війшли: Всеволод Козловський, Сергій Тимошенко, Кость Хохлич, Петро Оправхата (що виявився пізніше провокатором), я та ще кілька людей — прізвища я вже забув. Знайшли друкарню, яка видрукувала заклик, а Хохлич, який служив на пошті, взявся поширити заклик, поки ще не ходили поїзди, за допомогою українців-поштовиків, всякими іншими способами комунікації. Тимошенко мешкав у домі свого батька, що мав кам'яницю в Києві на Фундуклеївській вулиці ч. 50; у дворі була прибудова, і там у сутережах уміщено Комітет Спілки, там ми збирались і цілими днями писали адреси: малося розіслати заклик по всіх “волостях”, а було їх на Україні тисячі. Коли адміністрація довідалася про намірений зїзд, то дуже переполошилася, і київський губернатор оголосив відозву, в якій заявив, що не допустить ніякого зїзду і в разі потреби розжене його військовою силою. Прочитавши це, ми вже не збиралися у Тимошенка. Саме перед новим роком пороблено в Києві арешти, про які я вже згадував. Було захоплено й кілька членів “Комітету” Селянської Спілки, в тім числі Хохлича. Бідного Хохлича присуджено до трьох років тюрми, які він і відсидів. Я мешкав у Києві ніде не замельдований, ніде мене не затримано десь у гурті, і я щасливо виїхав до Глухова як тільки припинився страйк залізниць. “Селянська Спілка” скінчила своє існування, завдавши даремне багато страху адміністрації.

Пригадую собі, що як тільки почалися арешти, поліція явилася до Винниченка, зробила ревізію, забрала рукописи і книжки, але його самого не застала вдома. Зовсім випадково я зустрів Винниченка на вулиці й перестеріг його, щоб він не заходив до своєї хати, бо його напевно чекає засідка, та порадив йому, щоб він старався виїхати кудись з Києва, найкраще до Галичини. Винниченко був страшенно зіритувався, почувши, що в його забрали рукописи, сказав, що й сам думав їхати до Львова, вже добув і паспорт. Тепер же треба брати новий паспорт на чуже ім'я, а тимчасом десь переховатись... Для його всякі пригоди революційного життя не були новиною. Ми попрощалися, і він, як я пізніше довідався, щасливо доїхав до Львова.

Весна 1906 р. проходила в цілій Росії під знаком виборів до Державної Думи, цього першого парламенту обновленої російської імперії. Уряд одною рукою переводив вибори, а другою приборкував революційні виступи, які вибухали то тут, то там. Половина імперії перебувала в стані “надзвичай-

ної охорони”, і в тих областях діяли військові суди, які присуджували або до розстрілу, або на заслання. Тисячі людей прилапаних на проти-урядових виступах, гинули на шибеницях чи від розстрілу, а ще більше пішло до Сибіру. Вибори до Думи відбувалися серед дуже напруженої атмосфери. На Україні (так само як і в цілій Росії) ліві соціалістичні партії бойкотували вибори, і їх змалпували українські соціал-демократи, чим улекшували виборчу більшість російських ліберальних партій, головно конституційних демократів (т. зв. у скороченні “ка-детів”), які розвинули на Україні широку агітацію. Чимало українців було обрано по списках кадетської партії, яка зобов'язувалася обстоювати в Думі й українські національні домагання. На Полтавщині діяла зовсім самостійно Українська Радикально-Демократична Партія й провела кілька своїх кандидатів.

Думу відкрив дуже урочисто 27 квітня, 1906 р., сам цар Микола II. За кілька день редакція “Громадської Думки” дістала від свого спеціального кореспондента Віктора Піснячевського сенсаційну телеграму: в Думі сформувалася Українська Парляментарна Громада, до якої приступило понад 40 послів. Це була радісна і несподівана для нас усіх звістка; в серці у нас розцвіли надії.

XII.

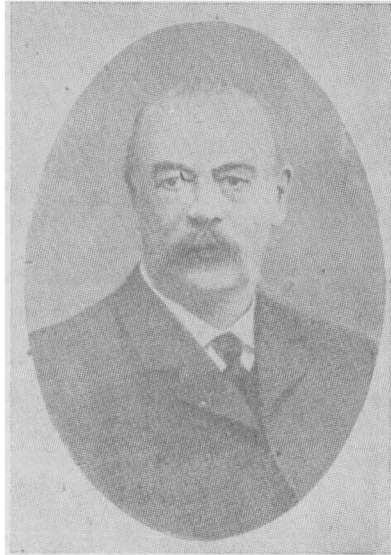
Перша російська „Державна Дума” і організація Української Парляментарної Фракції. Українські послы-селяне. „Українській Вѣстникъ”. Приїзд М. Грушевського. Розгром редакції „Громадської Думки” в Києві. „Рада”.

В кінці квітня 1906 р. я одержав листа з Петербургу від С. Ф. Русової: вона викликала мене в імені редакції “Українського Вѣстника” зайняти становище секретаря редакції й дуже прохала не відмовлятись. Та мене не треба було довго прохати: хто б на моєму місці відмовився їхати до Петербургу, де кувалася тоді, як ми вірили, доля не тільки цілої Росії, але й нашої України! За кілька день я був вже в Петербурзі. Українська Парляментська Громада вже уконституувалася, обрала головою адвоката з Чернігова Іллю Шрага, й до неї прилучилося разом 45 послів. Серед них були інтелігенти: Володимир Шемет (діди́ч з Полтавщини), Павло Чижевський (діди́ч з Полтавщини, доктор університету в Ціріху), Микола Біляшевський (директор Історичного Музею

в Києві), барон Федір Штейнгель (посол від міста Києва), Андрій Вязлов (суддя з Волині), решта були переважно селяни. Українська Громада в Петербурзі, на чолі якої стояли Ол. Лотоцький, П. Стебницький і Ол. Русов, узялась організувати орган для Парляментарної Громади — тижневик “Українській Вѣстникъ”, що мав служити українською трибуною для цілої Росії й тому друкувався російською мовою.

На редактора запрошено Максима Славинського, що був секретарем редакції найповажнішого російського місячника “Вѣстникъ Европы”, на секретаря — мене. В половині травня вийшло перше число “Українського Вѣстника”. Наш тижневик згуртував біля себе цілий ряд добрих співробітників - фахівців від політики, народнього господарства, справ освіти й культури. Його сторінки прикрашували своїми статтями такі визначні сили, як от проф. М. Туган-Барановський (економічні теми) і проф. О. Овсяннико-Куликовський (психологія національної творчости); прекрасні статті на

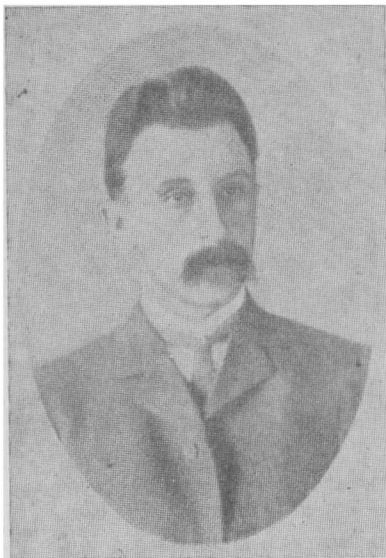

Ілля Шраг.

геми біжучої політики, земельної справи, фінансів і статистики писали Лотоцький, Стебницький і Русов; статті з Галичини прислали Ів. Франко і В. Гнатюк. Нарешті приїхав до Петербургу зі Львова проф. М. Грушевський і взяв у журналі як найближчу участь. Редакція “Укр. Вѣстника” поруч з помешканням Української Парляментарної Громади стала головним осередком українського життя в Петербурзі. Щотижневі збори редакції відбувались переважно в хаті Русових; у цих зборах приймали участь члени Української Парляментарної Громади, співробітники і гості, часом 30 — 40 осіб, обмірковували не тільки редакційні справи, але й парламентські: тут намічались й обмірковувалися виступи з думської трибуни, промови і взагалі політичні питання. Редактор Славинський був дуже зайнятий в редакції “Вѣстни-

ка Європы”, крім того він мешкав поза містом, тому мені доручено було провадити хроніку, бібліографію й мати діло з друкарнею. Я дістав карту вступу до льожи журналістів у Державній Думі й відвідував її засідання, особливо, коли виступали українські послы.

Мене, як і всіх нас, найбільше цікавили українські послы-селяни, серед яких, як я вже чув, були дуже розумні, інтелегентні й свідомі національно діячі. Скоро я дістав нагоду пі-

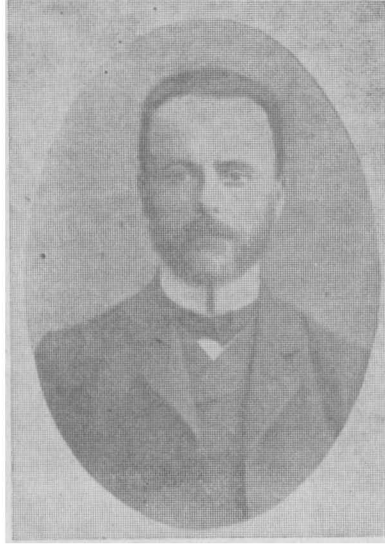
Володимир Шемет.

знати їх ближче. Редакція “Украинского Вѣстника” задумала зробити анкету: як дивляться українські послы-селяни на земельну справу. Мені було доручено відвідати кожного з них і просити дати на письмі свою відповідь або ж самому записати з їх слів. Почав я з Івана Тарасенка, з Чернігівщини (фершала — лікарського помішника з професії). З ним я не мав жадних труднощів: Тарасенко був співробітником “Громадської Думки” і надсилав до неї статті. Тоді пішов я до Гаврила Зубченка. Це була вже старша людина, волосний старшина (війт) з Ки-

ївщини. Коли я пояснив йому ціль моєї візити, він сказав: “Добре, я вам зразу напишу, пождіть, як що маєте час”. Я згодився, але подумав: “Що він понапише? Мабуть буде сила помилок!” Писати треба було російською мовою. В гостях у Зубченка й застав гостя селянського посла з Київщини, Степана Тарана, і розмовляв з ним, а Зубченко писав, раз-у-раз вкидаючи якесь слово до розмови. На моє диво, Зубченко вернув мені за яких пів-години листок, писаний доброю російською літературною мовою, з дуже цікавим оригінальним змістом. Редакції не довелося робити ніяких поправок, і рукопис був зданий безпосередно до друкарні.

Таке саме приємне розчарування зустрів я, відвідавши послів Євгена Онацького (козак з Полтавщини) і Аркадія

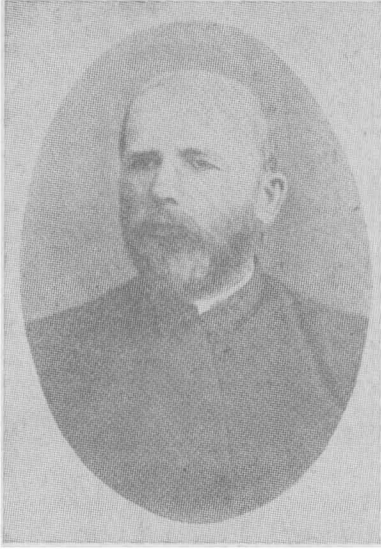
Грабовецького (Київщина) , одинокого, що, наскільки мені відомо, живе й досі, як понад 80-літній дідуган, в таборі Ашафенбург, де я з ним зустрівся в осени 1945 р. Обидва вони відзначалися високою інтелігентністю й могли зробити честь кожній парламентарній репрезентації. Вони робили вражіння вже одною своєю зверхністю: обидва високого зросту, ставні, стрункі, гарні; ходили в українській національній одежі і, сидячи разом з товаришами-послами, що також були в національному вбранні, на своїх місцях в Думі являли мальовничу групу. Численні панночки, що служили в канцелярії Думи, заглядались на красуня-козака Грабовецького. Онацький і Грабовецький, хоч добре знали російську мову, промовляли в Думі мовою українською, і голова Думи (проф. Муромцев) їх не зупиняв.

Андрій Вязлов.

Приїзд Грушевського мав велике значіння. На той час проф. Грушевський уважався всіми нами за провідника українського національного руху в Росії. Його великі наукові й громадські заслуги, його надзвичайний організаційний талант, створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас за тих часів законом. Він був саме в розцвіті своїх сил, повний енергії й широких плянів. З прибуттям Грушевського до Петербургу, всі підпорядкувалися йому без застережень, і він став ідейним провідником як редакції “Украинского Вѣстника”, так і Української Парламентарної Громади. В кожному числі “Украинского Вѣстника” появлялася його провідна стаття; трохи згодом усі ці статті були видані окремою книжкою під назвою “Украинській вопросъ и освобождение Россіи”. Організаційний хист Грушевського виявився в повнім блиску. Він зєднав біля “Украинского Вѣстника” цілий ряд нових визначних сил і всій роботі редакції надав більш систематичного й широко-

го характеру. Тижневі збори редакції з його участю здобули особливий інтерес, і недурно покійник проф. Ол. Русов узявся сам провадити протоколи тих зборів, щоб зберегти їх для потомства. . . . На тих зборах, пам'ятаю, з'явився й одинокий член "Державної Ради" (верхньої палати) українець — проф. Дмитро Багалій. Його дуже сердечно привітали, і він дав свою статтю для чергової книжки журналу. Приходив на засідання і гість з Галичини, проф. В. Герасимчук, що перебував на студіях у Петербурзі, висланий туди Науковим Товариством імени Шевченка.

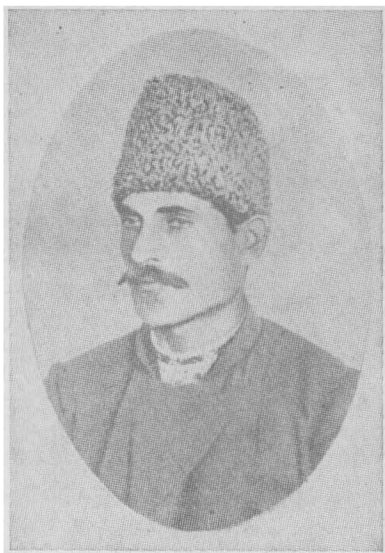

Гаврило Зубченко.

Політичною платформою Української Парляментарної Громади була автономія України. Її треба було офіційно декларувати, і проф. Грушевський склав текст декларації, яка мала бути виголошена з думської трибуни головою Громади. По ухвалі декларації на зборах Громади Грушевський мав виїхати до Галичини, щоб спочити після напруженої праці. Ми рішили влаштувати йому на другий день урочисті проводи. На зборах редакції ми умовилися з Лотоцьким, у якого мешкав наш гість, щоб він забрав його раніше до дому, а ми тимчасом обговоримо програму урочистої вечір-бенкету. Так і зробили. Лотоцький попрощався і відійшов, забравши з собою М. Грушевського й його брата Ол. Грушевського, що приїхав з Києва до Петербургу і також замешкав у Лотоцького. Організувати вечерю і сповістити учасників доручено було Ол. Русову й мені. На другий день ми взялися удвох до праці, наняли залю в ресторані "Квісіана" на Невському проспекті й почали сповіщати гостей. Русов мав сповістити членів Думи і старших гостей, а я мав сповістити решту, головню представників молодшої публіки. Авт тоді не було, не скрізь були й телефони, треба було їздити фіякрами або й трамваями. Мені й на думку не спало сповістити самого Грушевського, я покладався на Русова, як на

старшого, а він чомусь думав, що це зроблю я. За цілий день я дуже набігався й утомився, не поспішав, і явився до “Квісіани” вже по 6-ій увечері. В Петербурзі обідали чи властиво вечеряли пізно. В ресторані я побачив багато людей у святочній одежі, побачив Шрага, і всі накинулися на мене: хто ж запросив самого Грушевського? Виявилось, що Русов не запрошував, думаючи, що то зробив я.... Скандал! Всі до мене, щоб я негайно їхав до Лотоцьких, перепросив Грушевського і привіз його до ресторану. Авт, кажь, тоді ще не було, я взяв візника “лихача” (так звались люксусові фіякри з добрим конем і на грубих гумових шинах) і помчав на другий кінець міста.. “А що, думаю, як Грушевського нема вдома, що тоді робити?” Дуже билось мое серце, поки я домчав до будинку Лотоцького. Підїхав, бачу — з будинку виходить Олександр Сергієвич. Питаю: де Михайло Сергієвич? Каже: пообідав і спочиває. Я коротко зясував йому, в чім діло, і побіг скільки духу на гору до помешкання Лотоцького, а сам — ні живий, ні мертвий. Грушевський тільки усміхнувся, коли я схвильовано оповів йому про прикре непорозуміння з запросинами; він швиденько одягнувся, і я повіз його до “Швісіани”, де вже дожидала соленізанта сотня людей в непевности, чи приїде, чи ні. Додати треба, що я в поспіху не встиг сказати ні Лотоцькому, ні Ол. Грушевському, в якому ресторані бенкет, і вони мусіли обійти мало не цілий Невський проспект, допитуючись, чи не тут збираються українці.

Не вважаючи на непорозуміння на початку, бенкет пройшов у дуже гарному настрої, говорено було багато промов, усі в бадьорому тоні, повному надій. Промовці вказували на великі заслуги Грушевського перед українським національним рухом, дякували за його приїзд і за його працю, звязану з діяльністю Української Парляментарної Громади в Думі.

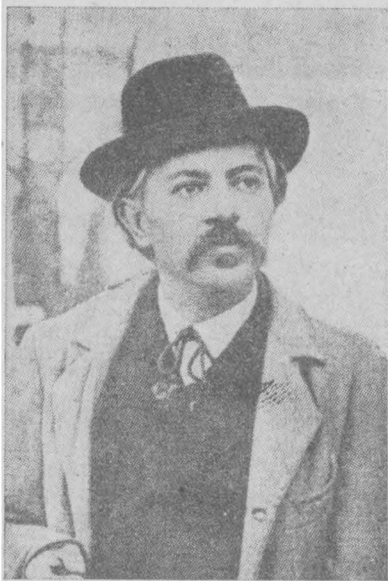

Микола Онацький.

Один промовець, памятаю, висловив побажання, щоб Грушевський скоріше став ректором українського університету у Львові. На це відповів Грушевський, що ми мабуть скоріше діждемось українського університету в Києві ніж у Львові. Його слова були пророчі: вже в жовтні 1918 року гетьман Павло Скоропадський відкрив урочисто Державний Український Університет у Києві, а ві Львові не діждалися українці

свого університету ані під Австрією, ані під Польщею.

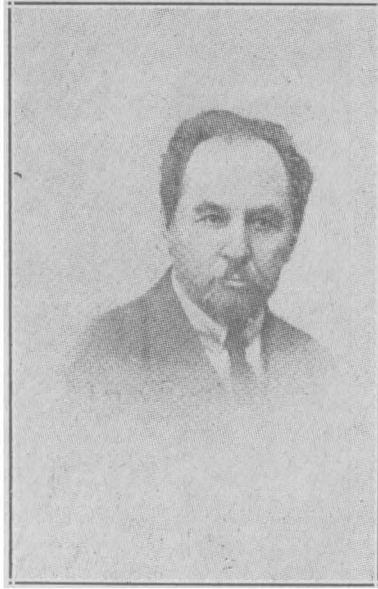
Деклярації про автономію України не судилося бути виголошеною в Думі: саме того дня, коли Шраг мав її проголосити, Думу було царським наказом несподівано розв'язано. Вона проіснувала всього 72 днів. Як не стало Думи (друга Дума зійшлася по нових виборах аж в 1907 році), то перестав виходити й "Українській Вѣстник". Починалася загальна політична реакція. Уряд продовжував боротьбу з революцією. Я вернувся до Глухова й рішив продовжити свої університетські студії вже в Києві, куди й поїхав у вересні 1906 року.

Володимир Самійленко.

Тимчасом поліція перевела в редакції "Громадської Думки" ревізію, познаходила в столиках співробітників багато революційних видань і заарештувала кілька з них, у тім числі Єфремова, незадовго перед тим випущеного з тюрми. Газету було закрито. Цілий місяць вона не виходила, і аж тільки в кінці вересня було дозволено випускати вже під новою назвою "Рада". Редактором став Методій Павловський. Скоро по моєму приїзді видавець Є. Х. Чикаленко запропонував мені відділ телеграм, себто перекладати на українську мову телеграми, які надсилало щодня до всіх київських газет Російське Телеграфне Агентство. Я згодився, хоч дуже неохоче, бо думав узятись вже як слід до науки, а праця над телеграфами була напів нічняна. Праця в редакції "Ради" була поділена на відділи, кожен відділ провадив окре-

мий співробітник. Усього було 8 відділів. Цілий персонал складався, разом з коректорами, з 12—14 людей. Редактор переглядав зміст статей і головно мову, секретар редакції правив матеріал, подаваний керовниками відділів. Питання мови відіграло дуже велику роль. Молода українська преса не мала властиво фахових робітників, не була вироблена й газетна мова, а тимчасом читач ставив що-до мови дуже великі вимоги. Здається, в цілому світі не було таких вибагливих читачів, як українці! Школи української ані підручників не існувало, люди вчилися літературної мови з книжок і дуже вередували, вимагаючи, щоб газета писала “мовою Шевченка”. Не можна було взяти просто мову українських газет у Галичині та Буковині: і там мова була ще мало вироблена й повна польонізмів та взагалі чужих слів, для звичайного читача з якоїсь Полтавщини зовсім не зрозумілих. Отже доводилося просто виробляти, творити — дуже обережно —

Евген Чикаленко.

нову газетну мову, на ґрунті мови народньої й літературної. Завдання було дуже тяжке і відповідальне.

Відділ телеграм був спеціально важкий. Їх наспівало дуже багато, і зложені вони часто бували такою крутою мовою, що й по російськи не все второпаш. Працювати треба було в друкарні, куди починали приносити телеграми між 5—6 год. увечері і носили до год. 1—2 вночі, коли вже більше телеграм не надходило, а те, що вже було переложено, йшло просто до друку. Газета ж виходила вранці. Ще довше ніж перекладач телеграм, мусіли сидіти в друкарні коректори. Коли я став на роботу коло телеграм, коректорами були: поет Володимир Самійленко, Григорій Коваленко-Коломацький і Юрій Осинський, усі дуже милі люди. Самійленко був добрий знавець романських мов — французької, італійської й еспанської, само собою розуміється, він знав чу-

РЕДАКЦІЯ „РАДИ”:

Стоять (зліва на право): Максим Гехтер, Прокіп Понятенко, Методій Павловський, Петро Гаєнко, Петро Сабалдир, Степан Васильченко, Ол. Олесь. Сидять: Ол. Кузьминський, Спиридон Черкасенко, Леонід Пахаревський, Євген Чикаленко, Григорій Шерстюк, Сергій Єфремов, Федір Матушевський.

дово і мову українську. Я не давав йому спокою, раз-у-раз запитуючи, як би краще перекласти з російського те, або інше слово, і він терпеливо вислухував і давав поради. В той час, як я з ним познайомився, він бідував, не мав власного кутка і ночував у редакції на канапі. Тільки по неділях, коли в редакції не було праці, він мав спокій і тоді перекладав на українську мову Молієра, Сервантеса або Данте. За його мяку, лагідну вдачу всі його дуже любили. Я попрацював над телеграмами місяців чотири і перейшов на відділ “З газет та журналів” (здебільшого — полеміка з російською та польською пресою). Мене заступив П. Сабалдир (псевдонім: Майорський), талановитий белетрист. Взагалі редакція “Ради” служила свого роду школою мови, яку перейшло чимало людей, які пізніше визначилися на літературному полі. Самійленка весною 1907 р. заступив як коректор Павло Тичина, відомий сьогодні на совітській Україні поет.

XIII.

Кампанія за українські університетські катедри в Києві. Приїзд М. Грушевського і переміни в редакції „Ради”. С. Петлюра секретарем „Ради”. Музично-Драматична Школа М. Лисенка. Місячник „Україна”. Б. Грінченко і Київська „Просвіта”.

В осени 1906 р. я вписався на історично-фільольогічний факультет київського університету і почав знайомитись з українською студентською громадою. Я побачив, що життя в ній дуже ослабло. В результаті бурхливих революційних подій 1905—1906 рр. число її членів дуже зменшилося, дехто покинув Київ, дехто вже готовився кінчати студії й думав більше про іспити, ніж про політику. Коли в початку жовтня з ініціативи студентів Валентина Садовського й Якіма Міхури було скликано сходуни громади, то явилось всього чоловік 40—50, і це були майже виключно молоді студенти перших курсів. Сходуни мали характер установчих зборів, і було видко, що організацію треба починати наново. Було намічено плян діяльності. Між іншим було постановлено на порядок дня справу заложення на університеті катедр українознавства. Ми знали, що в Харківському університеті професор Микола Сумцов оголосив курс української народньої словесности і викладав українською мовою. Так само викладав в Одеському університеті

українську історію доцент Олександр Грушевський (брат Михайла) — теж українською мовою*). Ми рішили домогатись від сенату київського університету, щоб і в Києві було założено катедри українознавства. Не мали великої надії, щоб наше бажання було задоволене сенатом, зложеним з реакційних і ворожих до українства професорів, але гадали, що хоч наробимо розголосу. Отож постановили скликати студентське віче з рефератом про українські катедри. Революція 1905 р. принесла певні свободи в університетське життя, принаймні тепер стало можна скликати студентські віча (т. зв. "сходки") навіть без особливого дозволу, повідомляючи лиш адміністрацію університету про день і годину віча — й місце, себто певну аудиторію. Віче було визначено на 16-го жовтня.

Успіх віча перевищив усі наші сподівання. Зібралось більше тисячі студентів, і одна з обширніших аудиторій ледве могла вмістити всіх учасників. Головою віча мав бути я, і мені ж було доручено виголосити реферат про катедри. Я дав короткий огляд науки українознавства взагалі, зясував її потреби і поставив мотивоване внесення, щоб на київському університеті було засновано чотири катедри: три на історично-філософському факультеті (історія України, українська мова й історія української літератури) й на юридичному (історія українського права). По рефераті я відкрив дискусію **). Зразу вихопився один молодий студент (Грищинко) і, попросивши слова, почав говорити російською мовою щось "від Маркса" про розвиток продукційних відносин на Україні і далі в тім же роді. Серед слухачів почався гамір незадоволення. Ті, що стояли ближче до катедри почали казати мені: "Перепиніть його, позбавте слова!". Я спинив промовця, прохаючи говорити на тему. "Чи ви можете мене перепиняти?" — запитав промовець. "Так, могу," відповів я, могу і позбавити вас слова," — додав я. Почувши з усіх боків одобрення, я справді позбавив молодого марксиста голосу, і він покинув мовчки катедру. Після цього інциденту все пішло гладко. Один з промовців заявив, що потреба в катедрах українознавства так для нас ясна й очевидна, що нема потреби дискутувати над нею, і тому він вніс ухвалити резолюцію в дусі моїх пропозицій без дальшої

---

*) На початку 1907 р. уряд заборонив ці виклади, дозволивши проте викладати ці самі курси в мові російській.

***) Мій реферат був видрукований в ч. 11 "Нової Громади" за місяць листопад 1906 року.

дискусії й подати її ректорові університету. Авдиторія прийняла його пропозицію. Було списано резолюцію й обрано делегацію, яка мала передати її в імені віча ректорові. До делегації обрано мене, Міхуру й Віктора Андрієвського (він перебуває тепер у Міттельвальді на еміграції).

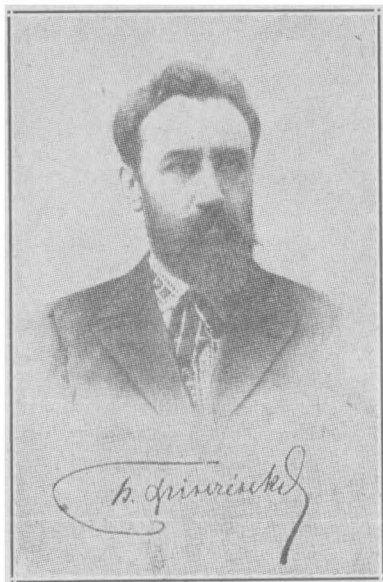
Ми понесли резолюцію до ректора — професора політичної економіки Цитовича. Ректор прийняв нас дуже сухо, не привітався за руку, як це було в звичаю в таких випадках, не попросив сісти, переглянув резолюцію й сказав, що сам не може дати нам ніякої відповіді, а доложить справу сенату; про рішення сенату нас буде повідомлено. На тім авдієнція скінчилася. Ми вивісили на коритарі текст резолюції й аркуш паперу з проською підписуватись, хто хоче приєднатись до резолюції віча. За пару днів набралось підписів коло 1,500. Це був величезний успіх.

Але на тім справа не закінчилася. За кілька днів до редакції “Ради” надійшов лист від одної низчої сільсько-господарської школи, підписаний кількома десятками учнів. Вони вітали студентів з ухвалою віча й “гаряче до неї прилучалися”. За кілька днів надійшов другий лист теж від якоїсь школи, і далі такі листи почали надходити щодня. Розпочався справжній рух за катедрами. Надходили листи від селян з сотнями підписів, настало ніби якесь змагання, головне між молоддю, всі ці листи “Рада” друкувала. Дехто в редакції рахував число підписів, і памятаю, що за пару місяців число перейшло 10,000. Це був справжній плебісцит, який дуже спопуляризував справу українських катедр і дуже підбадьорив нашу студентську громаду. Число членів її дуже зросло. Коли громада пару місяців пізніше влаштувала друге віче (не памятаю вже — з якого приводу), на якому промовляли В. Винниченко (він уже не був студентом і, здається, перебував на той час у Києві нелегально) і я, то зібралось знову більше тисячі учасників.

В грудні 1906 р. приїхав до Києва М. Грушевський і привіз проект реорганізації української преси. Мабуть цей проект був уже наперед обміркований з видавцем “Ради” Є. Чикаленком і полягав він головне в тому, що “Рада” з початком 1907 р. мала змінити свій характер на-пів популярної газети і стати органом чисто політичним, обрахованим на інтелігентних читачів. “Нова Громада” мала перестати виходити, а натомість до Києва мало бути перенесено зі

Львова видання “Літературно-Наукового Вістника” — під претекстом концентрації літературних сил. Це все означало, що тепер загальне керівництво переходило до Грушевського, і само собою, що Грінченко, який заступав так би мовити популярний напрям “Ради”, мусів усунутись, тим більше, що він позбавлявся й свого органу “Нової Громади”. Єфремов сидів у тюрмі, коли пізніше з неї вийшов, то до “Літературно-Наукового Вістника” не приєднався. Чикаленко скликав нас, співробітників “Ради”, і заявив, що в звязку з переміною характеру газети мають бути переведені й певні зміни в персональному складі редакції. Ми вже знали, що “Раду”

покидають Борис і Марія Грінченки, а також що має бути звільнений і Л. Пахаревський, студент університету й Музично-Драматичної Школи М. Лисенка. Один з видавців “Ради” В. Леонтович чомусь уважав його за соціаліста-революціонера і заявився проти нього.

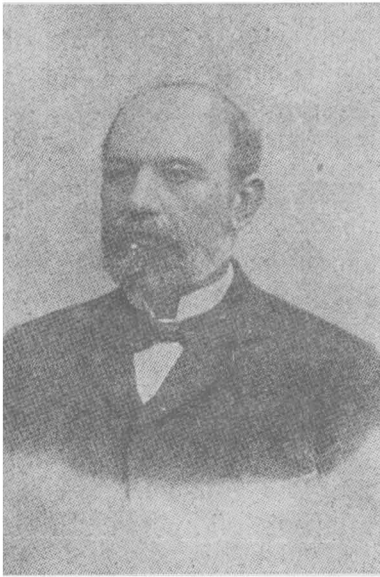

Борис Грінченко.

Тоді ми скликали свою “Чорну Раду” і постановили заявити видавцям, що не хочемо, аби хтось з співробітників був усунутий і, як що видавці будуть стояти на своєму, то ми всі покинемо газету. Вибрали делегатів, які мали передати нашу постанову видавцями. На делегатів обрано Богдана Ярошевського й мене,

мабуть з огляду на те, що ми обидва були люди мирної, спокійної вдачі й могли легше порозумітись з видавцями. Умовилися про місце і час зустрічі і явилися до Чикаленка, де чекав на нас і Грушевський. Леонтович зовсім не явився. Чикаленко, видко, дуже хвилювався, і було зрозуміло чому: адже справа йшла про те, чи бути газеті, чи не бути. Як би ми збойкотували зреформовану “Раду”, то не було б кому в ній працювати. Кадри українських журналістів були ще занадто нечисленні, і нас не було би ким заступити. Коли я розповів про нашу по-

станову, про те що ми протестуємо проти звільнення когось із наших товаришів і загрожуємо бойкотом, Грушевський відповів в імені видавців: "Найлекше нашим грошам залишитися при нас, але хочеться, щоб у Києві була українська газета". Тоді й Чикаленко зі свого боку почав просити, щоб не утруднювати становища видавців і не вязати їх своїми умовами й погрозами. Властиво, мова йшла лиш про Пахаревського, бо Грінченки все одно самі б не залишилися при новій ситуації. Ми розказали товаришам про нашу конференцію з видавцями, й було вирішено працювати далі, але просити спеціально про залишення Пахаревського.

Орест Левницький.

Видавці погодилися, і справа була полагоджена компромісово. Одначе склад співробітників було поширено: Грушевський привіз із собою галичан Мих. Лозинського, Ів. Кревецького й Ів. Джиджору, а крім того було запрошено Л. М. Старицьку-Черняхівську. Само собою розуміється, що приємні відносини нашої редакційної братії з Чикаленком захмарилися, і пройшло чимало часу, поки привернулася "згода в семействі, мир — тишина". Нові колеги-галичани також почували себе ніяково в нашій компанії, особливо перші часи. Та вони й недовго залишилися у Києві й за кілька місяців повернули

до Львова, де кожен мав свою роботу, Джиджора і Кревецький в Науковому Товаристві імені Шевченка, а Лозинський працював головно для "Літературно-Наукового Вістника", надсилаючи свої статті зі Львова. Старицька-Черняхівська теж недовго залишалася в "Раді", видно було, що газетна співпраця була їй зовсім не по душі.

Весною 1907 р. до складу редакції прибув новий член, Симон Петлюра, український соціал-демократ. Відсидівши якийсь час у тюрмі, він виїхав був до Львова і повернувся по революції до Росії, спочатку до Петербургу, де працював

у “Вільній Україні”, коли ж уряд заборонив “Вільну Україну”, він переїхав до Києва. Тут йому запропоновано секретарство в редакції “Ради”. Я вже був знайомий з Петлюрою заочно і ще в Петербурзі старався з доручення С. Ф. Русової пристроїти до друку зроблений ним у тюрмі переклад “Перехресних стежок” Франка. Мої заходи не увінчалися успіхом і дуже гарний переклад прекрасної повісти Франка не побачив світ. Тепер ми зустрілись з Петлюрою вже як товариші по роботі в “Раді”. Петлюра виявився людиною дуже приємної товариської вдачі, був живий, веселий, дотепний, мав гарний голос і любив співати. Ми скоро зішлись з ним і заприятелювали. Тому що в редакції було аж кілька таких співаків, то вони частенько співали хором, і відвідувачі редакції немало бували здивовані, коли ще на сходах чули співи, а зайшовши до помешкання, заставали імпровізований концерт. Я саме тоді одружився з слухачкою української Музично-Драматичної Школи Миколи Лисенка — Наталею Васильченко. Ми познайомилися в театрі на виставі драми Грінченка “На новий шлях”, де вона грала ролю героїні. Це була одна з вистав, що їх уряджала школа Лисенка. До речі буде сказати, що Лисенкова Школа була поставлена дуже гарно й мала визначних лекторів: університетські професори граф де-ля-Барт (західно-європейська література) проф. В. Перетц (історія драми), Ів. Стешенко (українська драма), відомий проф. Сікорський (психологія); спеціально клясу української драми провадила артистка Марія Старицька (сестра Л. Старицької-Черняхівської), крім того викладали проф. Г. Любомирський (теорія музики), Ф. Мишуга (спів) і ряд відомих викладачів різних галузей музики. Н. Васильченко була улюбленою ученицею М. Старицької й самого директора школи Лисенка. За яких пару місяців після знайомства ми побралися. Петлюра був великим любителем театрального мистецтва, він писав у “Раді” рецензії на українські театральні вистави, і його рецензії були дотепні, оригінальні, талановиті. Писав він і про виступи Наталії Васильченко. Спільність мистецьких інтересів привела до приязні між ними, і ця приязнь залишилася у них і тоді, коли я сам уже розійшовся з Петлюрою в 1918 році на ґрунті ріжниці політичних поглядів, яка тоді повстала між нами.

В складі української преси у Києві зайшли з початком 1907 р. ще деякі зміни. Старий заслужений місячник “Кіевская Старина”, що цілих 25 років був одиноким органом українознавства, перейшов цілком на українську мову і при-

йняв назву “Україна”. Покійний Василь Доманицький, що вже давно працював у редакції “Кієвскої Старини”, покидаючи в кінці 1906 р. Київ, порадив редакції запросити до близшої участі в журналі когось із “молодших”, щоб оживити його і надати йому більш сучасний характер. На початок закликали мене. Редагував “Кієвскую Старину” Володимир Науменко, що мав тоді свою власну приватну гімназію, редакція ж містилася в “Народньому Домі”, де Науменко був головою. На долині в Народнім Домі була театральна сценова будівля, в якій з весни 1907 р. постійно грала українська театральна трупа під дирекцією М. Садовського, і велика аудиторія для викладів; на горі винайняла помешкання київська “Прогресивна”, а поруч неї містилася редакція “України”. Щорічно відбувалися сесії редакційної колегії, і ось на такій сесії попав і я. Просторова кімната була уставлена великими шафами, в яких містилася бібліотека, що як я довідався, належала ще до редакції “Основи” 1860-их років. У нижніх частинах тих шаф зберігався архів “України” — справжня скарбниця, яка далеко ще не була використана. На засідання редакційної колегії прийшли самі старші люди: Орест Левицький, Яків Шульгин, Єлисей Трегубов, Євген Кивлицький, усі — вчителі київських гімназій. Старий сторож редакції, дуже інтелігентного вигляду, — всі звали його Варфоломій Степанович — він самovar, поставив хліб, перекуску і пляшку червоного вина. Зпочатку сіли вечеряти. Буваючи й далі на сесіях редакційної колегії, я спостеріг, що вони відбувалися по певному ритуалу: незмінно подавалася на стіл одна й та сама перекуска, чай і вино. Зпочатку старі вечеряли, розмовляли про події з життя шкільної округи, критикуючи окружне начальство, а потім приступали до редакційних справ. Мені ще раніше було замовлено через Доманицького огляд українського життя в 1906 році. Я приніс з собою рукопис і читав його. Старі ухвалили його до друку. Я

Василь Доманицький.

предложив колегії запросити до співробітництва в журналі й Петлюру. Це було прийнято, і з того часу Петлюра зробився так само як і я відвідувачем редакційних сходин і до кожної книжки журналу давав якусь статтю.

З початком 1907 року Олена Пчілка, яка перебрала була по трагічній смерті М. Дмитрієва видання “Рідного Краю”, перенесла друк журналу до Києва, де й видавала його разом з дитячим часописом “Молода Україна”. Я продовжував писати в “Рідному Краї”. Так само я писав і в тижневику “Слово”, що його заложив Петлюра, як неофіційний орган українських соціал-демократів. На моє зауваження, що не випадає мені писати в “Слові” потому,

Симон Петлюра.

як торік мене виключено з редакції “Вільної України” в Петербурзі за моє “співробітництво в буржуазній пресі”, Петлюра відповів, що це виключення було зроблене зовсім даремно, та що ось він сам, хоч соціал-демократ, а таки працює в буржуазних “Раді” й “Україні”. Ми погодилися, що я писатиму на “нейтральні” теми.

Грінченко, залишившись без свого органу, яким була “Нова Громада” і почасти “Рада”, звернув усю свою енергію на працю в київській “Просвіті”, яка повстала в осени 1906 року, головно з його ж ініціативи. В той час у

Києві було троє людей, з яких кожен був лідером окремої групи, кожен мав свою особливу “парафію”, і кожен хотів мати коли не свій власний орган, то хоч стояти на чолі осібної установи. Це були: М. Грушевський, Б. Грінченко і В. Науменко. Безперечно, Грушевський користувався найбільшим впливом і авторитетом, маючи у Києві в своїх руках “Раду” і “Літературно-Науковий Вістник”, мав він і найбільшу “владу”. Науменко мав “Україну” і гурт її ближчих співробітників. Грінченко мав тепер “Просвіту”. Всі троє були люди сильної, авторитетної влачі, і особисті відносини поміж ними були до-

сильно холодні. Грінченко зібрав біля “Просвіти” певний гурт членів радикально-демократичної партії, яка фактично, як партія, в 1907 році вже не виявляла політичної діяльності, натомість об'єдналася в “Просвіти” на ґрунті національно-культурної праці. Це були: Ол. Волошин, В. Дурдуковський, Модест Левицький, В. Страшкевич, до них же прилучився й С. Єфремов, коли його було випущено з тюрми. Зібрався в “Просвіти” й доволі численний гурт студентської молоді, який постачав кадри лекторів для популярних викладів, і молодих артистичних сил, які давали від “Просвіти” театральні вистави і концерти. “Просвіта” поділилася на секції: видавничу, лекційну, бібліотечну і артистичну. На чолі видавничої секції стояв сам Грінченко, і вже в 1907 році “Просвіта” видала ряд популярних книжок і календарів. Лекційна секція уряджала популярні виклади на периферії міста, на Курнівці, Лукіяновці, Демієвці. Лекторами виступали здебільшого студенти Політехнічного Інституту, з яких деякі згодом визначилися на науковому полі, як наприклад П. Холодний, Ів. Фещенко-Чопівський, Яната та ін. Бібліотечна секція взялася енергійно до збирання книжок, і вже за пару літ “Просвіта” мала бібліотеку з яких 10,000 томів. Найбільш була помітна на зверх діяльність артистичної секції: вона уряджала кожного місяця великий літературно-артистичний концерт в “Народній Авдиторії” (на Бульварно-Кудрявській вулиці), присвячуючи майже кожен з них якось українському письменникові з нагоди його ювілею або смерті. В цих концертах виступали найкращі музично-вокальні й артистичні сили, хор “Просвіти”, а перед початком концерту виголошувало відповідний реферат. Так, пригадую, один такий концерт-академію було влаштовано в пам'ять Марка-Вовчка, що померла в 1907 році. Відсвятковано й ювілей 25-літньої діяльності Грінченка. На обох цих академіях мені довелося виголосити реферати. Час від часу “Просвіта” уряджала театральну виставу, де грали учні школи Лисенка під орудою М. Старицької. В тих виставах, як і в концертах, постійно виступала моя жінка. Взагалі в праці “Просвіти” довелося мені взяти близьку участь, бо мене весною 1907 р. було обрано її секретарем. З самим Грінченком та з його дружиною виробилися у нас з жінкою дуже приязні відносини. Пані Грінченкова листувалася з нами аж до 1928 р. (вона померла в тім році), коли ми перебували на еміграції. Працювати з Грінченком було не так то й легко; з його був невсипущий, невтомний робітник, який не знав для себе спо-

чинку, але за те вимагав такої ж праці і від своїх співробітників. Натомість прохолоди трохи мої відносини з Грушевським, який взагалі не доцінював особистих відносин і не в'язався ними.

В осени 1908 року дехто з старших громадян, дбаючи про те, щоб не затратилася пам'ять про початки Громади в 1860-ох років, порадив мені списувати під диктат основоположника київської “Старої Громади” проф. Володимира Антоновича, його спогади про ці часи. Антонович почував себе зовсім немічним, і заходила обави, що він не залишить по собі спогадів. Одже умовилися з проф. Антоновичем, що я буду приходити до нього до хати, і він буде мені диктувати свої спогади. Антонович звичайно в останні роки свого життя вже не виходив з хати, починаючи з осени аж до весни. Мешкав він у своїм будиночку на Жилянській вулиці під ч. 20. Цей будиночок можна би назвати історичним, бо він бачив у своїх скромних стінах неодного з визначних українських діячів, тут було започатковано не одну справу загально-національної ваги, звідси Антонович керував фактично цілим українським рухом протягом останніх десятиліть XIX віку, і його впливи сягали далеко поза межі України наддніпрянської, аж до Львова й Чернівців. Коли я став приходити до Антоновича, він виймав маленьку нотатку, де містився конспект його спогадів, і ми зразу приступали до праці. “Сеанс” тягнувся звичайно одну годину. Пані Антоновичева попередила мене, щоб не дуже втомляти старого диктуванням. Звичайно ми ні про що між собою не говорили, і я, скінчивши записування, зараз же відходив. Антонович встиг продиктувати мені свої спогади про кінець 1859 року, про свої сходини з своїми однодумцями та про розмови з ними в справі заложення української громади по зірванні взаємин з польською організацією, до якої він сам і всі вони належали, і так довів оповідання до початку 1860 року. Тут я мусів виїхати на три дні до Глухова, куди мене викликав мій батько в якихсь родинних справах. У Глухові я одержав телеграму від жінки, що Антонович помер. Хвороба — запалення легенів — скосила його дуже скоро, як це буває з старими людьми. Спомини залишились недокінченими. Те, що збереглося, було видруковане на сторінках “Літературно-Наукового Вістника” 1909 року.

По смерті Антоновича залишався в живих лиш один з фундаторів Громади — відомий український мовознавець Кость Михальчук. Є. Чикаленко, що був ініціатором запи-

М. ЛИСЕНКО СЕРЕД ПРОФЕСОРІВ І СЛУХАЧІВ СВОЄЇ ШКОЛИ:
В горі: С. Николаєв; посередині зліва: проф. М. Старицька, М. Лисенко,
проф. Любомирський, пр. Ів. Стешенко; внизу зліва: П. Коваленко,
Н. Голувина, О. Плохий.

сування мною споминів Антоновича, порадив мені звернутися за тим самим до Михальчука. Але я був уже зайнятий підготовкою до іспитів в університеті і відклав свою візиту до Михальчука аж на весну 1909 року. Про своє знайомство з Михальчуком і мої з ним відносини, які завязалися між нами скоро потому, як ми познайомилися, я буду говорити трохи далі.

XIV.

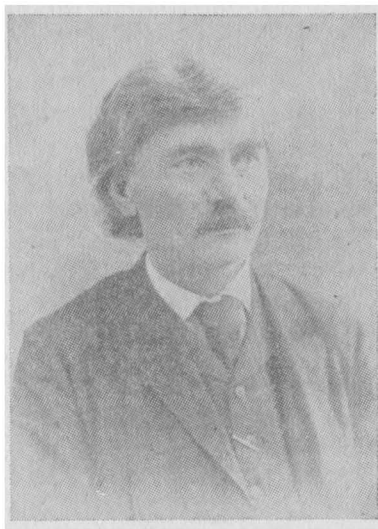
**Організування „Товариства українських поступовців”.
„Українське Наукове Товариство” в Києві.
Іван Франко приїздить до Києва.**

Після розпущення другої Державної Думи (літом 1907 року), в якій, так само, як і в першій Думі, сформувалася українська парламентарна фракція, в Росії запанувала політична реакція, яка дуже відбилася й на становищу українського руху. Нова виборча ординація до Думи була уложена так, що до Думи вже не могли пройти крайні опозиційні елементи, а представники поміркованих ліберальних партій проходили в незначному числі й не відігравали рішальної ролі. Хоча до третьої Думи (а пізніше й до четвертої) проходили й помірковані українці, але вони вже не могли скласти окремої групи, а їхні виступи в обороні, наприклад, прав української мови, звичайно не давали ефекту, і їхні пропозиції переголосовувались реакційною більшістю. Правительство провадило систематичний наступ проти українства, помалу ліквідуючи уступки, зроблені в перші роки революції. Київ зробився осередком російського націоналізму, який звернув усю свою агресію проти українства. Органом націоналізму була газета “Кієвлянинъ”, яка провадила систематичну кампанію проти всіх проявів українського руху на полі громадського життя, літератури і мистецтва. Становище українства у Києві було тим тяжче, що по стороні російських націоналістів була адміністрація, шкільна влада, високі школи (Університет і Духовна Академія) і цензура, яка контролювала українську пресу.

Однак українські політичні круги ясно відчували потребу в тіснішому об'єднанні своїх сил, щоб спільно відбивати натиск реакції. Ще в 1897 році було заложено в Києві Всеукраїнську Організацію, яка й керувала цілим українським рухом у Росії. В час революції 1905 р., коли повстали були на

якийсь час легальні українські партії, звязки, які тримали українські політичні групи вкупі, якимось ослабли, так що в 1908 році явилася потреба реорганізуватись і відновити загальну організацію на дещо змінених основах. Думка про таке відновлення організації була здійснена з переїздом до Києва Ол. Русова, і саме відновлення відбулося, здається, з його таки ініціативи.

Весною 1908 р. зійшлася в редакції “Ради” громада людей, і Русов виступив з проектом нової організації, яка мала би об'єднати українські політичні елементи на загальних засадах конституціоналізму й парламентаризму, не в'язучи своїх членів якоюсь партійною програмою, так що до неї могли належати представники різних напрямків, різних партій. Організація мала б свій керівний орган Раду. Проект був прийнятий, і організація дістала назву “Товариство Українських Поступовців”, у скороченні ТУП. Організація залишалась нелегальною, хоч і не переслідувала якихсь революційних цілей. Головним її органом був зїзд, скликуваний періодично Радою. Дуже скоро ТУП обхопив своїми громадами всю Україну, і вже на першому зїзді з'явилися делегати цілого ряду міст. В самому Києві організувалося кілька окремих громад ТУП-а, тому, що всім разом було тяжко з конспіраційних причин зійтись.

Володимир Антонович.

Другою визначною подією всеукраїнського значіння було заснування “Українського Наукового Товариства” в Києві. Думка заложити таке товариство вийшла від В. Науменка. Памятаю, він читав проект статуту на засіданні редакції “України”. Тоді ж був намічений і склад членів. Науменко подав статут на затвердження влади ще в кінці 1907 року. Дозвіл прийшов у 1908 р., і було скликано установчі збори. На цих зборах головою Українського Наукового Товариства було обрано М. Грушевського. Науменко не попав

навіть у члени Ради Товариства, що, здається, дуже його знеохотило. Треба віддати честь Грушевському: з властивою собі енергією він зразу пустив машину в рух, обєднав біля Товариства десятки членів, старших і молодших наукових діячів, серед них кілька визначних російських членів, які своєю участю не тільки піднесли авторитет нового товариства, але й містили в його виданнях свої праці українською мовою. Такі були: професори Володимир Перетц, Ол. Шахматов, Федір Корш — усі члени Російської Академії Наук. Українське Наукове Товариство почало видавати свої “Записки”, і вже в 1908 р. вийшов 1-ий том. Воно уряджало прилюдні наукові засідання, які відбувалися в залі Української Музично-Драматичної Школи М. Лисенка. Грушевський тепер ділив свій час між Києвом і Львовом.

Помалу українська преса майже ціла зосередилась в Києві. Повстали крім давніших видань нові, так що в Києві в рр. 1908 і далі виходили такі періодичні видання: “Записки Українського Наукового Товариства” (і “Збірники” його секцій), щоденна “Рада”, місячники: “Літературно-Науковий Вістник”, “Українська Хата”, “Дзвін”, “Світло” (педагогічний орган), “Сяйво”, “Вістник Культури і Життя”; тижневики: “Рідний Край” з додатком “Молода Україна”, “Маяк”, “Село”, “Засів”, “Рілля”, “Наша кооперація” і “Муравейник-Комашня”. “Україна” з кінцем 1907 р. перестала виходити. Поза Києвом залишились: “Сніп” у Харькові, “Світова Зірниця” у Могилеві Подільському, “Життя і Знання” у Полтаві, “Каневська Неділя”, і “Дніпрові Хвилі” у Катеринославі.

Розвинулося й видавництво, доказом чого служив зріст українських книгарень: крім старої книгарні “Кієвскої Старини” повстала книгарня редакції “Літературно-Наукового Вістинка” й Е. Череповського. Українські книгарні повстали у Полтаві, Кременчуці, Харькові, Катеринодари, Катеринославі, Сідесі, Петербурзі, з філіями по менших містах. Українська книжка, хоч помалу, але безупинно знаходила собі все ширший збут.

Хоч я вписався ще в осени 1906 р. до київського університету, але, знявшись газетярською й громадською працею, мусів занедбати свої університетські студії й дуже рідко бував на викладах. Та властиво й слухати не було кого: проф. В. Антонович був уже в стані відпочинку, а його наступник проф. Голубовський, що на його курс я записався, скоро по-

мер. Проф. Довнар-Запольський (білорус) викладав спеціально з історії Московщини, і це було мені нецікаво, бо з історії Московщини я слухав прекрасні курси в Петербурзі. Інші курси також були нецікаві, і я рішив просто готуватись до державних іспитів. Мій батько спонукував мене скоріше кінчати університет, кажучи, що вже давно пора мені, жонатому чоловіку, зайняти якесь “певне” становище в житті. Мою літературну працю він не вважав за щось “певне”! Отже ранньою весною 1909 р. я покинув роботу в “Раді” і взявся до іспитів. На початку квітня я склав усі іспити і дістав диплом 1-ої ступені, який відповідав докторату західно-європейських університетів. Тепер залишилося пришукати собі якусь посаду вчителя в середній школі. Та з тим не пішло легко. Київська шкільна округа ані чути не хотіла про мене, — я занадто намулив усім очі, виступаючи під своїм іменем в українській пресі. Так само не було надії, щоб мене залишено при університеті для підготовки до наукової праці. Для професорів я також не був якимсь бажаним кандидатом.

Десь перед великодніми святами розійшлася по Києву чутка, що приїхав Франко. Оповідали, що його побачили на похоронах Петра Косача (чоловіка Олени Пчілки), куди він прийшов, видно, просто з поїзда. Пригадав собі адресу Косачів ще з свого колишнього побуту в Києві, явився просто туди й попав на похоронну відправу. Дехто пізнав Франка і спитав, чи він є дійсно Франко. Той сказав, що так. Пізнати було доволі тяжко: Франко був дуже обшарпаний, і від нього страшенно тхнуло креозотом; руки мав спаралізовані, він їх мачав у сильний розчин креозоту, щоб відігнати від себе “дух Драгоманова”, який його переслідував... ясно було, що великий письменник був психічно хорий. Забрав Франка поки що до себе Чикаленко.

На другий чи на третій день потому заходжу я до Української Книгарні на Безаковській вулиці, і мені зразу кинувся в ніс гострий запах креозоту, який видно йшов від одного пана, що сидів у книгарні, розмовляючи з В. Степаненком (управителем книгарні). Я зразу догадався, що це був Франко. Боже, як він змінився з того часу, як я бачив його в Львові 1904 року! Це вже був каліка. Він не володів пучками рук, не міг сам без сторонньої допомоги їсти, вдягатись, сякаться, і через те його старе зимове пальто з баранячим ковніром було страшенно брудне. Шкіра на пучках рук облізла, пальці були скорчені і час від часу нервово здригалися.

Я привітався з ним, він відповів, але коли я спитав його, чи пізнає мене, сказав, що ні. Розмова з Степаненком ішла про те, як би Франкові лекше дістатись до редакції “Літературно-Наукового Вістника”. Я запропонував Франкові, що доведу його, куди йому треба, та що взагалі дуже радо стану товаришувати йому скрізь, куди він схоче. Франко відразу згодився, і ми поїхали до редакції “Літературно-Наукового Вістника”. По дорозі в трамваї Франко сказав, що він хотів би пошукати деяких старих книжок у якогось антикваря. Я сказав, що ми можемо по дорозі до редакції вступити до антикваря Семінського, бо це зовсім близенько. Встали з трамваю і зайшли до Семінського. Франко привітався українською мовою, і Семінський відповів також по українськи. Це сподобалося Франкові: “О, у вас можна говорити по нашому,” зауважив він. Я розказав Семінському, що пан доктор хочуть переглянути книжки з історії літератури. І Семінський почав викладати цілі стоси книжок. Франко дуже оживився, повеселішав — перед тим він був трохи сумний, похнюплений.

Франкові тяжко було тримати книжки й переглядати, і я мусів тримати кожную книгу й показувати йому, а він відкладав книжки одну за другою і навіть не питав за ціною. Серед книжок було багато таких, що мали лиш дуже далеке відношення до нашого старого письменства. Я пробував зауважити це в легкій формі, але моє втручання не сподобалося Франкові. Коли Семінський зібрав усі відложені Франком книжки, то вийшов чималий пакунок карбованців на 130. Франко казав запакувати й відіслати на адресу Чикаленка. Там же мав бути оплачений і рахунок.

По тій операції пішли ми до редакції “Літературно-Наукового Вістника”, це було зовсім близенько. Бажаючи показати гостеві щось цікавого, я запропонував зайти по дорозі до помешкання “Українського Клубу”, подивитись ча портрети письменників, що там висіли (Шевченка, Драгоманова, Куліша, Антоновича). Франко мовчки згодився. Помешкання справді було доволі імпазантне, але коли ми вже ввійшли до нього, я пригадав собі, що побачити Драгоманова Франкові може бути неприємно, і я старався провести гостя через головну салю не затримуючись. Але Франко на все дивився байдуже, або краще сказати ні на що не дивився, а перейшов ціле помешкання зовсім машинально. В редакції він одержав належний йому гонорар, і я одвіз Франка до Чикаленків.

Того дня у Чикаленків було звичайне понеділкове прийняття. Зрозуміла річ, що в центрі загальної уваги був Франко. Гості вже знали, що деяких тем не слід було чіпати, щоб не дратувати хорого. Хтось запитав Франка, над чим він тепер працює, і дістав відповідь, що він недавно переклав з латинської мови роман Апулея “Золотий осел”, та що йому дуже приємно, що й сам автор дуже з того перекладу вдоволений (Апулей жив ще перед народженням Христа!). Помітивши, що дехто з товариства не зміг укрити своє здивовання, Франко додав: “так, так, він це сам мені сказав; він явився мені у сні й сказав: “das ist interessant” . . . . Не памятаю, хтось згадав про Драгоманова, — не знаючи, що не слід цієї теми чіпати. “Ах, сказав на це Франко, Драгоманов це дуже мстивий чоловік: він переслідував мене цілу дорогу до Києва, сідав на даху вагона й дражнив мене; я мусів відганяти його, кроплячи крезотом, він тоді пищав і ховався. . . .” Я постарався перевести розмову на другий предмет і спитав, чому він не видає свої передмови до Кулішевих перекладів із драм Шекспіра, вийшла б цікава студія про Шекспіра. Франко відповів, що він і сам про це думав, але це вина Грушевського, що така книга не появилася.

Я розпитував Чикаленка, яким це способом дістався Франко до Києва, хто допоміг йому дістати паспорт і візу, купити квиток на поїзд і виїхати, — виходило, що за Франком не було догляду й опіки. . . . Чикаленко казав, що він сам тому дивується і додав, що довго перебувати Франкові у його хаті буде незручно, бо треба, щоб Франка доглядав мужчина, його треба роздягати і вдягати, помагати при відправленні фізіологічних потреб, не кажучи, що треба годувати як дитину; тимчасом він сам мусить виїхати до свого маєтку, бо вже почалися господарські роботи в полі, і тоді вдома залишаються самі жінки. . . . Одже, на його думку, треба відвезти Франка до Львова, і він спитав мене, чи не міг би я це взяти на себе. Я сказав, що тепер саме я вільний і можу поїхати з Франком до Львова, коли ж не дістану перепустки через границю, то в усякому разі доведу до самої границі, до Радивилова, а там служить при залізниці д-р Модест Левицький, лікар, який напевно легко дістане перепустку і завезе Франка до Львова. Треба лиш його попередити. На тому ми й порішили.

На другий день по обіді в “Просвіті” мало бути засідання видавничої комісії, де головував Грінченко. Ми всі зібра-

лися в призначену годину, але Грінченко довго не приходив, хоч він був звичайно дуже точний. Нарешті він явився разом з пані Грінченковою — і з Франком. Виявилося, що Франко зайшов до Грінченків, і це їх затримало. Сталося так, що того дня комісія мала розглядати рукопис книжки В. Доманицького “Про Галичину”. Звичайно кожен рукопис давано комусь для оцінки перед ухвалою до друку. Коли Грінченко звернувся до присутніх, запитуючи, хто візьме на себе зрецензувати рукопис, Франко озвався, кажучи, що він про-

Іван Франко.

читає рукопис і дасть рецензію. Звичайна річ, що кращого рецензанта й бути не могло, бо хто ж краще від Франка знав Галичину, але на лихо Франко був хорий і навіть тримати рукопису в руках не міг. Але з пошани до великого письменника всі присутні заявили, що комісія буде лиш рада мати такого компетентного рецензента, але що хотіла б мати рецензію по змозі швидче. На це Франко заявив, що він буде готовий за два дні. Тоді призначили надзвичайне засідання комісії на третій день, і всі зійшлися вдруге. Яке ж було здивовання нас усіх, коли Франко проказав нам (уст-

но) прекрасну рецензію, яка свідчила, що він вповні зберіг пам'ять і всі свої великі знання. Його високий інтелект виявився в повнім блеску, і здавалось, що тяжка хвороба не відбилася на ньому. Франко признав, що рукопис Доманицького написаний дуже гарно і цілком заслуговує друку. Ще того самого 1909 р. книжка Доманицького була видана "Провсвітою".

Я рішив виїхати з Франком до Львова в неділю у вечері. На ранок ми умовилися поїхати на Подол пошукати старих книжок, які виносилися по неділях букіністами (антикварями) на торг. Я мав заїхати ранком до Чикаленків і забрати з собою Франка на Подол. Та зпочатку я зайшов чогось до редакції "Ради", і там мені показали телеграму, що в неділю рано приїде до Києва Андрій Франко (старший син письменника). Що тут робити? В телеграмі не було сказано, куди він має зайти з двірця. Я рішив чекати на нього в редакції*). Минає година — Андрія нема. Я починаю хвилюватись. Виходжу в Золотоворотський садок коло редакції і сідаю на лаві, думаю, може Андрій Франко не знає докладно адреси редакції, — так я проведу його. Андрія Франка я ніколи не бачив у-вічи. Але нікого нема. Я придивляюсь до кожного молодого чоловіка, а одного — у вишиваній сорочці з червоною стрічкою — навіть запитую: "Чи ви не Андрій Франко?" — Ні, каже. Нарешті бачу, що вже минуло дві години, як я чекаю, і їду до Чикаленків. Застаю, як у прихожій одягають Франка, він дуже незадоволений і каже, що дане слово треба держати. "Але ж, пане докторе, поясняю: от телеграма від пана Андрія, він має приїхати нині. Я чекав на нього!" — "Що мені до Андрія! Ми умовились, що поїдемо на Подол, то й треба їхати, а то не застанемо книжок." — Нема ради, мусимо їхати на Подол. Може Андрій і сам знайде будинок Чикаленка.

На Подолі повторюється сцена, як було у Семінського: Франко набирає цілу купу книжок, не торгуючись, і я мушу тягти їх з собою. Франко хоче пити. Веду його до кіоску, де продають квас з клюкви**). Франко випиває цілу велику пляшку й каже: "благодать!" Давайте, каже, купимо собі пару пляшок на дорогу. "Пане докторе, та цей квас можна буде купити в кожній крамниці коло Чикаленків! По що будемо тепер волочити з собою грубі важкі пляшки?" — До-

---

*) Дружина Франка сиділа в психіатричній лікарні, була вже здавна душевно хвора.

бре, каже Франко. Тут мені приходить до голови щаслива думка: “Пане докторе, кажу, ми тепер коло самого будинку Духовної Академії. Сьогодні неділя, а в неділю завжди отворений Музей і Бібліотека Академії. Давайте, коли ми вже тут, зайдемо і оглянемо Бібліотеку. Франко охоче на це пристав.

За хвилину ми ввійшли до старого Мазепинського корпусу, де містились Музей і Бібліотека. Нікого в цілім будинку не було, тільки недалеко входу стояла за бюрком висока по-стать в золотих окулярах. Це був сам директор Музею, відомий історик української літератури професор Микола Петров. Щоб Петров знав, якого гостя він має перед собою, я представив йому Франка. Петров тільки глянув і звернувся зразу до нього так, наче вони тільки що перервали розмову і тепер її продовжують: “От ви кажете, що така то інтермедія (він назвав її титул, — я вже не памятаю, як він звучав) належить Довгалевському; а я вам кажу, що я натрапив на рукопис, з якого видко, що автором був Лашевський!” На це Франко: “Я, пане професоре, також мав у руках рукопис, з якого бачу, що це таки твір Довгалевського!” — І між обома вченими завязався науковий спір. Я мовчки прислухався цьому спору, щасливий, що доля так несподівано дала мені звести між собою цих двох великих дослідників історії українського письменства і чути їх імпровізований диспут. Обидва диспутанти залишились дуже задоволені один одним, і на ознаку свого задоволення Петров вийняв з шафи кілька грубених томів своїх праць і звітів Музею та Бібліотеки і подарував їх Франкові. Франко дуже втішився з цього подарунку. Не так був втішений я, бо це ж мені доводилося тягти всі книжки, і куплені і подаровані. Коли я дозволив собі зауважити Франкові, — на що йому всі ці товстелезні звіти, він сказав: “що ви там розумієте! Книжки друкуються на те, щоб їх читати.” Франко не схотів оглядати Музей, він був стомлений, я взяв візника й ми поїхали до Чикаленків. Приїхавши, я першим ділом запитав, чи був Андрій Франко. Ні, не був. Тоді я умовився з Франком, що заїду за ним коло 7-ої вечером, і ми поїдемо на двірець.

У вечері я взяв із собою малу валізку — на випадок, як що доведеться їхати до Львова, і коло 7-ої години був у Чикаленків. Андрій Франко не з'явився, отже він, треба думати,

---

*) Клюква — північна ягода, з якої з якої вироблявся дуже смачний напиток — “квас”.

не приїхав. Сторож будинку Чикаленка привів двоє фіякрів. На один спокували книжки, і з ними поїхав сторож, на другий сіли ми з Франком і поскладали дрібніші річі, серед них був мідяний самовар, завязаний просто в червону хусточку. Я обняв Франка за талію, як даму, щоб він часом не звалився на скруті вулиці, і ми рушили. Їдучи я зауважив, що мене щось муляє з боку Франка: виявилось, що це пляшки з клюквеним квасом. Отже Франко за їх не забув! В дорозі я, знаючи, що Франка можна зацікавити лиш розмовою про книжки, почав оповідати, що недавно я був на розкопках в селі Білогородці під Києвом, і там у церкві XVII віку бачив рукописне Євангеліє XVI віку. Франко оживився, слухаючи, і сказав: “Знаєте, що? Я приїду влітку до Києва знову, ми поїдемо з вами до Білогородки і ми оглянемо докладно те Євангеліє. Може, Бог дасть, до того часу вернуться мені мої руки...” Розуміється, я сказав, що буду дуже радий йому товаришувати.

Підїхавши до двірця, я побачив на площі перед двірцем невеличку постать, яка зразу нагадала мені Франка — і зростом і тим задуманим виглядом, і очима, спущеними до долу: це й був Андрій Франко. Разом із ним був студент Трегубов, син члена редакції “України”. Трегубов пояснив мені, що Андрій приїхав вранці, вступив просто до них***) і тепер, бачучи, що я маю везти Франка до Львова, Трегубов прохав залишити Андрія ще на пару день, щоб він оглянув Київ, — а я би повіз Франка до гряниці. Мене взяла досада: як же так — зателеграфував про свій приїзд, цілий день не дав про себе знати, а тепер замість вести батька до дому, доручити це сторонній людині, а самому залишитися оглядати Київ! Я заявив, що в такому разі я не поїду, а нехай Андрій і везе батька, як що він по нього приїхав. Цікаво, що сам Франко ледве глянув на свого Андрія і, здається, й словом до нього не озвався. І сам Андрій мовчав увесь час, ставлячись до всього так, наче це його зовсім не обходило. Я вже по відїзді Франка сам жалував, що не поїхав з ним, — на стільки Андрій здався мені несолідним. Та я надіявся, що М. Левицький стріне батька й сина і дасть з ними раду. Так воно, як я потім довідався, і сталось. Їзди було поспішним поїздом усього одну ніч.

---

*) Франко був одружений з Ольгою Хорунжинською. Дві другі Хорунжинські вийшли заміж одна за Трегубова, друга за директора Державного Банку В. Ігнатовича. Обидва були членами київської Стариї Громади.

Посадовив я Франка з сином до вагону, купив їм квітки, — в цей час стався наче якийсь вибух, — це вискочила пробка з пляшки з квасом! Франко аж затрусився весь, і його руки нервово почали курчитись і здригатись. Ми попрощались — і більше мені вже не довелося Франка побачити. Весною 1918 р., приїхавши до Львова, я пішов на Личаківський цвинтар уклонитись його могилі, — але не знайшов її: виявилось, що труна стояла тимчасово в якійсь чужій гробниці, і ніхто не міг мені вказати, в якій саме.

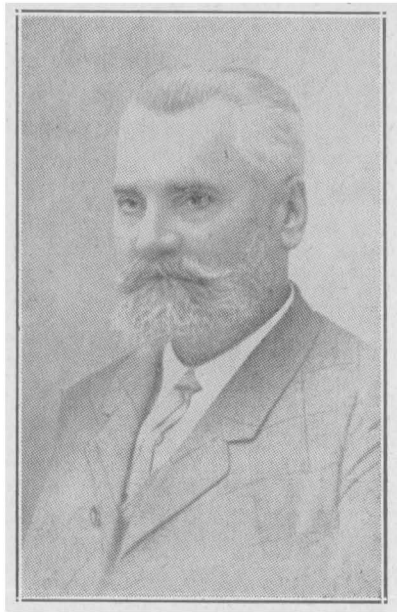
XV.

Моє знайомство з Костем Михальчуком. Вячеслав Липинський і „українці польської культури”. Осередок білоруського руху у Вільні і моя подорож в гості до білорусів.

Весна 1909 року була для мене добою цілого ряду цікавих зустрічей і знайомств. Я вже згадував, що я познайомився тоді з Костем Михальчуком, який мав мені диктувати свої спогади про заложення Старої Київської Громади в 1860 р. Особа Михальчука так мало відома нинішньому поколінню, що я гадаю буде не зайвим сказати про його кілька слів. Батько Михальчука (народився 1840 р.) був поляк-дідич, мати — селянка українка. Прізвище Михальчук дістав по матері. Виховувався він як поляк, вчився в гімназії у Житомирі й по скінченні її вступив до київського університету. Ще в гімназії захопився він читанням повістей польських авторів т. зв. “української школи”, які змальовували українську козачину й взагалі польсько-українські історичні відносини в ідилічному дусі. В університеті Михальчук вступив до польської студентської корпорації, до одного з чотирьох її відділів, до т. зв. “української гміни”, яка мала, певна річ, не національний, а лиш територіяльний характер. До цієї гміни належали Вол. Антонович, Тадій Рильський, Борис Познанський та ще кілька студентів, в душі яких уже пробуджувалось українське національне почуття. Під впливом Антоновича вони визнали, що їх місце — не серед польської шляхти, а серед українського народу, працею якого вони всі виховувалися і стали членами панської привілейованої верстви. Саме тоді поляки готовилися до повстання проти Росії, і польські студенти збирались іти в повстанці. Антонович і його товариші вирішили, що тому, що це повстання має метою відбудувати історичну Польщу з її пануванням над укра-

їнським народом, вони не можуть узяти в ньому участь. Після гарячих спорів Антонович вийшов з польської корпорації, і з ним п'ятнадцять його товаришів, у тім числі Михальчук. Вони заложили окрему "Українську Громаду". Поляки окричали їх усіх "зрадниками", "перевертнями"; вони мусяли зірвати з цілим своїм польським оточенням, зі своєю ріднею. Антонович тоді видрукував на сторінках петербурзької "Основи" свою славнозвісну "Сповідь", у якій доводив, що він і його однодумці не зробили нічого неморального, нечесного, коли з табору панів-гнобителів і визискувачів перейшла на бік пригнобленого українського народу та хочуть зеднати свою долю з його долею. Люди, що пішли з Антоновичем, це були виїмково талановиті люди, які згодом дуже прислужилися українській справі. До гурту Антоновича прилучилося кілька студентів з Лівобережної України (П. Житецький, Т. Панченко та ін.), і так повстала славна в діях нашого національного руху "Стара Київська Громада".

Дехто з її членів, бажаючи реально служити українському народу щоб піднести його свідомість і просвіту, пішли в народні вчителі, поставали писарями в сільських громадах, і за це стягнули на себе переслідування з боку російської влади. Дехто був заарештований, дехто висланий поза межі України. Серед інших потерпів і Михальчук. Він був виключений з університету, не докінчив студій, і мусів заробляти на хліб приватною службою. Дістав посаду бухгалтера на одному browарі в околиці Києва і на цій посаді звиквав цілий свій вік. Але цей скромний бухгалтер виявив себе визначним ученим-мовознавцем: він писав наукові розвідки з обсягу української діалектології (наука про народні говірки), які принесли йому славу в цілому науковому світі; з його думкою рахувалися академії наук російська, поль-

Кость Михальчук.

ська, чеська, й посилали йому для оцінки наукові праці. Не маючи жадного наукового титулу, Михальчук зробився великим науковим авторитетом, став окрасою української науки.

Коли я з'явився до нього, Михальчук мешкав на далекій київській окраїні, в кінці Подола на Кирилівській вулиці, де займав скромне помешкання в будинку бровару, що належав одній жидівській спільці. На цім помешканні жив Михальчук з своєю родиною уже понад 40 років. Занятий постійно своєю службою, він мало де бував у місті, мало кого бачив; він дуже зрадів мойому візиту, залишив мене вечеряти і зразу по вечері запропонував, що буде мені диктувати спогади. Але показалося, що не так то легко було їх записувати: він не мав готового конспекту, імпровізував, а при тім оповідав так живо і цікаво, що я просто заслухався і не встигав нічого записувати. Вже за другим разом ми умовилися з Михальчуком, що він буде хоча б олівцев сам писати, поскільки матиме вільний час, і передаватиме мені, а я вже буду розшифровувати й переписувати його писання. І так з того часу ми й робили, аж поки я виїхав з Києва в кінці літа 1909 р.

Михальчук очарував мене з першого разу. Була в ньому якась невимовна лагідність, якась чутливість, що кожного прихилила до нього. А розповідав він так, що можна було слухати його спогади, мов якусь казку, мов роман. Скільки то цікавих річей почув я від нього, таких, що перед тим не мав про них і поняття! Наприклад, його оповідання про те, як перед початком польського повстання 1863 р. поляки ширили чутки, що вони напевно побють москалів і опанують Київ. Хоч які безглузді були ці чутки, але вони створювали дуже тривожний настрій серед населення. Тоді українська громада завела зносини з київськими міщанами з таких околиць як Куренівка та Преварка*). Почалася підготовка формування міщанських відділів, щоб не попустити полякам заволодіти Києвом, коли б російське військо справді його

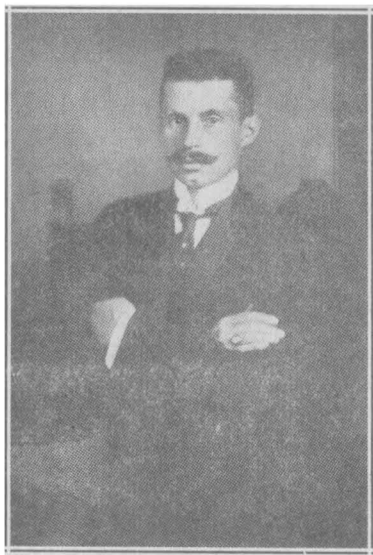
*) В половині 1840 років російський уряд, скасувавши київську міську самоуправу на основі т. зв. магдебурського права, насильно виселив з центра Києва сотні міщанських родин, а на їх місце спровалив москалів. Наших було поселено на передмістях Куренівці, Преварці, Демівці. Ці виселенці зберегли свій національний характер і опозиційний настрій що до Московщини. З біографії Шевченка знаємо, що його так принадила до себе чисто українська обстановка життя на Преварці, що він наняв собі кімнату в одній міщанській хаті й прожив там кілька місяців. Вже в пізніші часи проф. М. Грушевський збудував на сусідній Куренівці школу імени свого батька (по його спеціальному заповіту), в надії, що колись у цій школі наука відбудуватиметься в українській мові.

залишило. Та до цього не дійшло. Як відомо, коли польська молодь почала втікати з Києва “до лясу”, щоб там формувати свої загони, то українські селяни нападали на ці загони, жорстоко їх били, хапали недобитків і віддавали до рук російської поліції. Спроби польського повстання в Україні були придушені самими ж українськими селянами. Та й тяжко було сподіватись чогось іншого від наших селян, які з молоком матері всисали ненависть до польських дідичів, від яких вони стільки натерпілися за кріпацтва, а те кріпацтво тільки що перед тим було скасоване російським урядом. І хто ж міг повірити польським повстанцям, ніби вони йдуть битись “за нашон вольносьць і вашон!” Цікаво було почути з уст Михальчука, як багато з того, про що мріяли ми, українська молодь початку 20-го століття, було вже предметом заходів і плянів українського студентства з-перед 40 років, — тільки що про це вже давно забулося, бо не збереглося про те пам'яті, не збереглося традиції...

Саме в квітні, коли я почав відвідувати Михальчука, я познайомився з новою цікавою постаттю, що з'явилася на київському горизонті: це був Вячеслав Липинський. Мене

познайомив з ним Ф. Матушевський, який оповідав перед тим про Липинського, як про великого українського патріота й дуже симпатичну людину. Липинський уже був відомий в українських кругах з того, що він обїхав цілий ряд міст на правобережній Україні, виголошуючи відчити, в яких закликав місцеве польське громадянство до повороту до своєї, себ-то до української народности. Свої відчити він видав 1909 р. книжкою у Кракові під назвою “Szlachta na Ukrainie i jej udział w życiu narodu ukraińskiego”. Ця книжка наробила великого розголосу: поляки її скуповували по книгарнях і нищили. Липинський був син польського дідича з Волині, вчився в Києві у гімназії і вже учнем 5-ої кляси вступив до

Вячеслав Липинський.

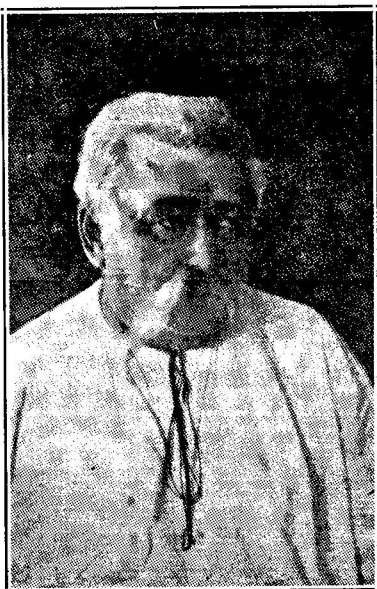
української громади*), отже ще на шкільній лаві зробив те, що Антонович зробив уже будши студентом університету.

Ми скоро зійшлися з Липинським, і вже при другому чи третьому побаченні він запросив мене бути присутнім на зїзді “українців польської культури” у Києві. Цей зїзд відбувався в помешканні пані Стефанії Вольської на Фундуклеївській вулиці, в глибині двору. Щоб не звертати непотрібно увагу сторонніх, учасники зїзду являлись до помешкання Вольської вранці й залишались аж до вечора. Там обїдали й вечеряли. Так було протягом трьох днів. В зїзді брали участь виключно правобережці, римо-католики. В якості гостей було запрошено четверо лівобережців — отже православних — Є Чикаленка, С. Єфремова, Ф. Матушевського й мене. Зїзд був цікавий передовсім тим, що учасники його, в нашому звичайному розумінні — поляки (бо римо-католики), проголосили себе “українцями польської культури”, і всі дебати провадилися мовою українською. Всього учасників того зїзду було (крім нас лівобережців) чоловіка 35. За цей довгий час, що минув, я призабув багато прїзвищ, але памятаю, що в зїзді брали участь крім самої пані Вольської (дві її дочки помагали мамі обслуговувати так численних гостей), В. Липинський, А. Станевич, Людвиг Седлецький (Сава Крилач), Й. Волошиновський (редактор “Світової Зїрницї”), Хорват, Мазараки, Васютинський, граф Грохольський, Рокицький. Не можу пригадати й дискусій, які велися на зїзді, але памятаю, що була винесена резолюція в тім сенсі, що присутні проголошували себе “українцями польської культури”; визнаючи себе громадянами України, тісно звязаними всіми своїми інтересами з її господарем — Українським Народом, вони ставали до праці, щоб допомогти тому народові в його політичному, соціально-економічному й культурно-національному відродженні, отже — в справах земського самоурядовання, кооперації, просвіти, в домаганні української школи і т. д. Для поширення своїх ідей серед спольщеного громадянства на Україні мав бути заложений у Києві тижневик “*Pszeгляд Krajowy*”, а також засноване видавництво популярних книжок для народу в мові українській.

---

*) Липинський був шкільним товаришем Бориса Матюшенка (пізніше професора Українського Вільного Університету, дуже талановитого лікаря). Вони разом вступили до української середне-шкільної громади і на все життя залишилися приятелями, не вважаючи на ріжницю політичних поглядів: Матюшенко був соціал-демократ, а Липинський державник-гетьманець. На жаль, Матюшенко, померши в Празі 1944 року, не залишив своїх спогадів, які мали бути дуже цікаві

Зїзд відбувся з великим одушевленням і закінчився бенкетом в однім з отелів, де виголошено було кілька промов як з боку українців правобережних, так і нас, лівобережних, співано хором українських пісень. В тодішніх обставинах прилучення до українського руку кількох десятків високо культурних, активних людей, було для нас великою моральною допомогою. Це було продовження традиції, започаткованої славної пам'яті Антоновичем, Михальчуком, Рильським, Познанським, та їх товаришами. Акція Липинського була по суті продовженням цієї традиції, з тою хіба відміною, що Антонович клав натиск головню на культурний бік справи, тримаючись аполітичної позиції, тоді як Липинський головню увагу поклав на політично-національний бік української справи. Властиво кажучи, традиція Антоновича не переривалася на правобережній Україні в кругах місцевого спольщеного громадянства. З тих кругів раз-у-раз виходили одиниці, що прилучалися до українського руху, доволі назвати К. Ухача-Охоревича, д-ра Осипа Юркевича, графа Мих. Тишкевича, Омеційського (трьох останніх я знав особисто). Не дуже численний був гурт людей, що їх обєднав Липинський, та й не всі зпоміж них виявили активність, — дехто під натиском своєї родини й блищого оточення відійшов, але залишилося кілька активних одиниць, які дуже прислужилися нашій справі.

Борис Познанський.

“Przegląd Krajowy” виходив цілий рік. Його дуже гарно провадив сам Липинський, що обєднав гурт співробітників з “обох боків Дніпра”. З лівобережців писали в ньому Доманицький, Єфремов і я. Секретарем редакції був дуже симпатичний білорус Ольгерд Бульба. Популярне видавництво випустило дві книжки В. Доманицького про кооперацію. Липинський, який студював на університеті у Женеві і в

Кракові, був талановитий історик. Він написав величезну монографію про часи Хмельниччини і видав її у Кракові в 1912 році під назвою “Z dziejów Ukrainy” — в польській мові. В тій же книзі він передрукував дві статті М. Грушевського про Мазепу мовою українською. Видаючи свою книгу польською мовою, він мав на увазі спольщене громадянство, щоб знайомити його з українським минулим в дусі ідеї української державности. Але книга була зустрінута з польського боку цілковитою мовчанкою, і Липинський не раз пізніше жалував у розмові зі мною, що не видав її по українськи, та нарікав, що ніхто з українців не переклав її на нашу мову. Частина її сам Липинський видав уже пізніше на еміграції під назвою „Україна на переломі” (роки 1657—1659)”. В 1910 році Липинський виїхав до свого маєтку на Київщині, щоб провадити там господарство, і ми з ним бачилися з того часу лиш зрідка, але постійно між собою листувалися.

На початку літа 1909 р. я поїхав до Вільна, щоб відвідати моїх приятелів білорусів, які розвинули у Вільні по революції 1905 р. дуже жвавий національний рух. Я вже згадував про моє знайомство з білоруським поетом Ф. Богушевичем, ще як я був учнем гімназії. З того часу я живо цікавився початками білоруської літератури, яка щойно ставила свої перші кроки. На сторінках “Ради” я написав ряд статей, які виішли в 1908 р. окремою книжечкою під назвою “Білоруси та їх національне відродження”. Ця книжечка так сподобалася білорусам, що вони видали її в білоруському перекладі й запросили мене до Вільна, щоб познайомитись зі мною персонально. Цілий білоруський рух був ділом невеликого гурту людей, дуже енергійних і гаряче відданих інтересам свого народу. На чолі цього гурту стояли брати Антін й Іван Луцкевичі, перший був письменник, другий археолог й історик мистецтва. Крім них в осередку руху стояли Олександр Уласов, поет Янка Купала, історик В. Ластовський, бібліограф Ромуальд Зенкевич, повістяр Зьмітрок Бядуля. Вони видавали прекрасно редагований тижневик “Наша Ніва”, і редакція цього часопису служила осередком, де всі сходилися, працювали, навіть дехто й мешкав там. Вечорами в редакції “Нашої Ніви” відбувалися курси: це деякі співробітники, що не мали регулярної освіти, готовилися під проводом своїх старших, освічених земляків, до матури. Таким був, наприклад, Янка Купала, талановитий

поет. Він був простий сільський парубок і працював як наймит в одному панському маєтку. Він прислав до редакції кілька своїх віршів, які виявили справжній талант. Його написали до Вільна й засадили за науку. Дуже здібний, він добре вчився і скоро став інтелігентним освіченим чоловіком. Білоруси сподівалися, що він стане їхнім Шевченком. Правда, Шевченко з його не вийшов, але він зробився справді добрим поетом, і його твори стали окрасою молодой білоруської літератури.

Білоруси були словянським народом, серед якого найпізніше прокинувся національний рух, хоч вони колись мали своїх власних князів і під пануванням Литви створили спільно з українцями багате письменство, а їх мова в XV—XVII століттях була офіційною мовою Великого Князівства Литовського. Під пануванням Польщі Білоруси втратили свою освічену верству, і перші проблиски національного відродження позначилися у них лиш в XIX столітті. Білоруські діячі, які взяли провід у національному рухові після першої російської революції, повели справу дуже талановито й енергійно. Їх "Наша Ніва" могла служити зразком народньої часописі, вона мала своїх дописувачів з усіх кутків Білорусі й виховала цілий ряд молодих письменників зпоміж селян, народних учителів, діячів. Білоруський рух носив від самого початку широко-демократичний характер. Білоруси дивилися на українців як на своїх старших братів і старалися наслідувати їх в методах і формах своєї праці. За кілька днів мого побуту в гостях у віленських білорусів у мене завязалися з ними сердечні звязки, які продовжувалися десятки років аж до останніх часів, коли дехто з моїх білоруських приятелів поляг жертвою своєї любови до батьківщини від рук нашого спільного ворога на сході. Я повернувся до Києва, підба-

Сергій Єфремов.

дьорений віленськими вражіннями й свідомістю, що ми маємо в білорусах наших щирих і вірних приятелів.

XVI.

Мій переїзд на службу до Катеринославу. Директор Комерційної Школи А. Синявський. Подорож на Хортицю. Українське життя в Катеринославі. “Архівна Комісія”. Проф. Д. Яворницький. Музей запорожської старовини. “Дніпрові Хвилі”.

Літом 1909 р. переїздив через Київ А. Синявський, директор комерційної школи (торговельної академії) в Катеринославі, бачився з Є. Чикаленком, казав, що він шукає для своєї школи учителів українців і просив порадити когось із знайомих земляків. Спеціально потрібний йому був учитель історії. Чикаленко сказав, що як раз є такий і вказав на мене. Ми почали листуватись з Синявським, в осени я поїхав до Катеринославу і дістав посаду вчителя історії в “Комерційній школі ім. Николая II”. Сам Синявський, був цікавою постаттю. Учень В. Антоновича й товариш М. Грушевського, він був членом української студентської Громади у Києві а потім в Одесі, де по скінченні історично-філологічного факультету в Києві він скінчив іще правничий факультет. Був прихильником ідей Драгоманова. Зпочатку був директором комерційної школи десь у Польщі, а потім його закликало на посаду директора до Катеринославу. Комерційні школи в Росії підлягали не міністерству просвіти, а ліберальному міністерству торгівлі й промисловости й визначалися ліберальним поступовим напрямом. Наука в них була поставлена дуже добре і відріжнялася своїми методами від гімназій. Серед директорів цих шкіл я знав кілька свідомих українців, як наприклад Ю. Цвітковський, Д. Сигаревич, В. Олександрів, А. Морачевський та інші. Синявський був людина дуже енергійна, з великим розмахом і любив у всьому пишність. Він вибудував для своєї школи в Катеринославі величавий будинок, справжній палац,—такого я ніде не бачив на Україні і в Росії. Школа “ім. ім. Николая II.” утримувалася на кошти спілки власників копалень вуглю і заліза на Катеринославщині й розпоряджала великими фондами. Це й допомогло Синявському поставити для своєї школи такий пишний, з модерним урядженням будинок. У великій парадній залі школи вгорі понад вікнами на-

мальовані були великі медальони-портрети Хмельницького, Сагайдачного, Мазепи, Петра Могили й ще когось з наших історичних діячів. В бібліотеці шкільній було багато українських книжок. Серед учителів школи було кілька українців, але було зовсім мало українців-учнів. Діло в тім, що до комерційних шкіл приймалося без обмежень учнів жидівської народности, і в школі Синявського майже половина всіх учнів були жиди. Друга половина були звичайні “руські”, поляки (в Катеринославі була велика польська кельонія), німці-меноніти з кельоній на Катеринославщині. Українців (свідомих) за весь час мого побуту в Катеринославі (4 роки), я знав не більше десятка. Серед них памятаю Сокола, брата співачки Марії Сокіл, що перебуває тепер в Америці.

Катеринослав був одним з найкращих і багатших міст України. Положений над Дніпром перед самим початком порогів, він був заснований в 1787 році на місці запорожського села Половиця відомим фаворитом Катерини II. князем Потьомкиним, і сюди проектувалося перенести — не більше й не менше — як столицю цілої російської імперії. Тому то пляновано місто в грандіозних розмірах: усі пляци й вулиці будувалися широченні; ціле місто перерізував проспект, довгий на кілька миль — таким він залишився й до останніх часів; в горішній частині міста почато будівлю величавого собору, що мав бути “на один фут ширший від собору св. Петра в Римі”; в Катеринославі мав повстати університет, до якого було вже законтрактовано професорів з Німеччини й Франції. Але в 1791 році Потьомкин несподівано вмер, і всі його проекти розвіялися як дим. Катерина II. знайшла собі іншого чергового фаворита, і за Катеринослав було забуто. На місці величавого собору повстав малий звичайний собор, і його кам'яна огорожа показує лиш контури мурів проектованої будови. Університету жадного не відкрито, Катеринослав залишився звичайним губерніяльним містом, і став оживати лиш в 1870-их роках, коли опинився в осередку вугляних і залізних копалень та зв'язаної з ними промисловости. Тоді він почав забудовуватися модерними будинками і населення стало зростати “американським”, як у нас говорилося, темпом. Окрасою його став Проспект, обсаджений високими деревами в кілька рядів, вздовж його проходила лінія електричного трамваю. Посередині Проспекту місцевий богач Хрінников (мій това-

риш з петербурської Громади) вибудував прегарну кам'яницю в українському стилі. До Проспекту прилягав міський парк, в одному з кутків якого стояв скромний пам'ятник запорожцю Глобі, що на місці парку був колись його овочевий сад. В місті був високий Гірничий Інститут і багато середніх шкіл. Прикрашав місто і Музей запорожської старовини, де директором був відомий історик Запорожжа проф. Д. Яворницький. З високої гори біля Музею видно було на десятки миль степ за Дніпром, і в гарну погоду можна було побачити як білів на горизонті девятибанний запорожський собор в Новомосковську, цікавий між іншим тим, що цілий був збудований з дерева. Яких 5—6 миль низче міста був уже перший (Койдацький) поріг на Дніпрі

Населення Катеринослава було мішане, інтернаціональне, але основа його була українська. В самому місті було багато української свідомої інтелігенції й був дуже розвинутий український рух. Тут виходив якийсь час тижневик "Добра Порада", потім "Запорожжа". Обидві були закриті адміністрацією. Катеринославська "Просвіта", де головою був Сергій Липківський (брат митрополита Української Автокефальної Церкви Василя Липківського) провадила живу діяльність. В Катеринославі перебувала головна управа Катерининської залізниці, і серед її численних службовців було багато свідомої української інтелігенції. Коли я приїхав до Катеринославу, в місцевому українському громадському житті вели перед такі особи: інж. Ів. Труба, проф. В. Біднов, інж. М. Нечипоренко, лікар Ю. Павловський, Мик. Богуславський, проф. М. Рогович, Ів. Рудичів, М. Ємець, М. Биков, Ан. Куличенко (власник маєтку під самим містом), П. Сіренко. Чимало жінок українок діяльно працювало в "Просвіті": сестри Гарькавцеви, Л. Біднова, В. Труба, Н. Щоголева, А. Ткаченко (сестра Б. Грінченка). Серед моїх товаришів по комерційній школі були вчителі-українці: В. Литвинський, П. Доманицький, С. Комарецький, Б. Павловський, Гр. Черняхівський, В. Петрушевський, а за якийсь рік прибув і Евг. Вировий.

Кругом Катеринослава лежали села, в яких вже пробудилося свідоме українське життя, а в деяких з тих сел повстали вже за мого часу філії "Просвіти". Селяни Катеринославщини відрізнялися від селян, яких я знав на Київщині та й на своїй Чернігівщині, сміливою, незалежною вдачею, з великим почуттям своєї особистої гідності. В знач-

ній мірі це були нащадки запорожців, вони зберігали козацьку вдачу своїх предків. Коли я побував на підміських селах і познайомився з селянами, мене приємно здивувала їх висока національна свідомість, нічого подібного я досі не бачив, і тому, скажу по правді, я з захопленням пристав до культурно-просвітної праці, що вже велася по селах. Коли рік пізніше переїхала з Києва до Катеринославу моя жінка, вона теж із неменшим завзяттям пірнула, як то кажуть, із головою в цю працю, близько зійшлася і заприятнилася з селянами околишніх сел, організувала там український народній театр, сама грала у тому театрі, або виступала з деклямацією по “Просвітах”. Це вперше довелося нам з нею так близько зіткнутись з народньою стихією, і ми почували себе щасливими, що потрапили на такий вдячний ґрунт і маємо змогу працювати в таких сприятливих умовах, несучи в маси національну свідомість. Мій чотирьохлітній (а у моєї дружини трьохлітній) побут у Катеринославі став для нас, коли так вільно висловитись, героїчною добою життя, і залишив у нас на все життя незабутні спомини.

Я оселився в хаті інж. Труби, котрий служив в управі Катерининської залізниці і саме тоді будував для “Просвіти” в с. Мануйлівці домівку. Він запропонував мені якось у неділю поїхати разом з ним на будову і познайомитися з просвітянами. Мануйлівка лежала на другому боці Дніпра, і до неї треба було їхати залізницею яких 5—6 кілометрів. Це було велике село на шляху до повітового міста Новомосковська*). Його мешканці працювали здебільшого в майстернях залізниці присілку Нижнедніпровськ, який прилягав до самої Мануйлівки, і де були великі майстерні, в яких робили вагони. Заложивши у себе філію “Просвіти”, мануйлівчане конче хотіли збудувати для неї власний будинок. Сільська громада призначила безплатно пляц, просвітяни склали капітал у 6000 карбованців, закупили матеріял, коли ж забракло зібраних грошей, заложили свої садиби і зібрали ще пару тисячів — і взялися до праці. Будували здебільшого самі власноручно по неділях і взагалі коли було кому вільніше, а Труба склав проект мурованої будівлі в українському стилі й доглядав за роботою. Будова вже наближалася до кінця. Будинок містив театральну залю зі сценою на 300 глядачів, помешкання для бібліотеки, кооперативної

---

*) За часів Запорожжа називалось Самарь, росіяни переіменували в Новомосковськ.

крамниці і ще пару кімнат. Ми застали управу “Просвіти” за працею, і я тут же познайомився з усіма. Головою був селянин Хома Сторубель, членами управи Т. Митрус, Т. Татарин, Герус, Томильченко, Ларин і ще двоє чи троє, прізвищ уже не пригадую. Це все були молоді господарі років 30—35 кожен. Сторубель був здоровий козарлюга, енергійний, завзятий. Ми згодом з ним близько зійшлися і покумалися — я хрестив у його дитину. Він мав шматок поля, город, і крім того ще працював як слюсар у майстернях. Цікавий був Татарин: молодий ще хлопець, інтелігентний, завжди мовчазний, мав хист до писання і до фанатизму був відданий українській справі. Здається, був він з якогось дальшого села і працював в канцелярії майстерень. Мав якийсь особливий талан агітувати й приєднувати людей до національної роботи. Як він це робив — Бог його знає, був, кажу, дуже неговіркий, мовчазний, суворий на вигляд. В кінці року будинок стояв готовий, і просвітяне бучно відсвяткували його відкриття. На головній вулиці посеред села пишалася дуже чепурна будова і милувала око своїми стилевими оздобами й написом “Просвіта”.

Стояла гарна, тепла осінь, і директор Синявський запропонував мені їздити з моєю клясою (я дістав як вихователь — господар кляси — п'яту клясу) на острів Хортицю, це взяло б туди й назад пару днів. Я дуже охоче скористався з цієї пропозиції, зібрав свою клясу, хлопців 35—40, та й поїхав. Управа залізниці дала нам окремий вагон, ми взяли трохи харчів і вирушили. Їхати треба було залізницею годин 5—6 до міста Олександровська, а звідти кілька кілометрів пішки, весь час Дніпровим берегом. Місто Олександровськ лежить при самому початку “плавнів”, того лябіринту протоків, озер, малих островків, що його запорожці називали “Великим Лугом”, де вони полювали на дичину, ловили рибу і могли легко захватись від ворога, бо все поросло в плавнях дрібним лісом, а вода очеретом і камишами. В пісні співалося: “Ой, Січ мати, а Великий Луг — батько”.

Острів Хортиця лежить серед Дніпра, там де він виривається з вузьких тіснин низче порогів і розливається широким плесом, а серед того плеса довгий вузький острів з високими скелястими берегами, він має понад 20 кілометрів в довжину і 3—4 кілометри в ширину. На північ він звернутий високим і крутим берегом понад 20 стіп висотою. На Хортиці князь Байда-Вишневецький збудував в 1550-и х ро-

ках укріплення, щоб відсиджуватись, як би напали турки, припливши Дніпро з Чорного моря. По традиції довго вважали Хортицю за першу Запорожську Січ. Але Січи тут ніколи не було: вона містилася низче Хортиці над одним з Дніпрових допливів: на Микитиному Розі, на острові Базавлуку, на Чортотлику (т. зв. Стара Січ, зруйнована москалями в 1709 році) і остання Січ на річці Підпільній, зруйнована теж москалями в 1775 році. На Хортиці запорожці тримали табуни своїх коней, бо звідси коні не могли розбігтись і повтікати — кругом вода. А коли Запорожжя було зруйноване, цариця Катерина II. подарувала Хортицю кольоністам менонітам. Тому й читаємо у Шевченка: “А на Січі мудрий німець картопельку садить”. І сама Хортиця нераз згадується в поезіях Шевченка, як символ запорожської свободи.

Ми наближались до Хортиці, йдучи лівим берегом Дніпра. Сонце вже хилилося до заходу і кидало останні проміння на високі хортицькі береги, які стрімко здіймалися вгору на фоні низьких тут Дніпрових берегів. Величня, повна якоїсь чарівної краси картина! Ми взяли кілька човнів, переправились на острів і почали дряпатись на високі скелі. А звідти з гори ще краший краєвид. Скільки тут дорогих для українця споминів. . . . Я читаю своїм учням імпровізовану лекцію про запорожських козаків, про Січ. Але моїх слухачів, помічаю, це мало цікавить, бо нема серед них українців. . . . На самій Хортиці подекуди, бачимо, визирають зпоміж дерев і кущів окремі добре побудовані хати: це тут мешкають меноніти. Але сонце вже заходить, і нам пора рушати до-дому. Знову переправляємось човнами на суходіл і йдемо понад берегом до Олександровська. Беріг піщаний, хлопці потомились і полягали на піску спочити. Пізно вночі ми добились до стації, де на нас чекав наш вагон.

В Олександровську довелося мені ще раз побувати три роки згодом, коли я їздив порозуміватись з тамошніми українцями в справі вибору спільного з російськими кадетами посла до Державної Думи. Тоді я відвідав, між іншим, заслуженого українського етнографа Якова Новицького, що зібрав багато українських пісень і оповідань на тій самій Хортиці. Щоб зблизитись з старими дідами українцями, які винаймали у менонітів на літо баштани, і заслужити їх довіря, Новицький і собі наймав протягом 25 літ що-літа баштани і записав з уст тих дідів багато цінного словесного матеріалу. Записані ним пісні й оповідання я друкував пізніше у Ка-

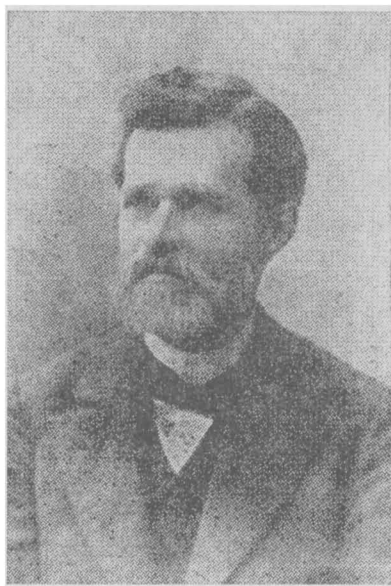
теринославі, але про це ще згадуватиму далі. Тоді ж відвідав я на міському цвинтарі й могилу кошового Задунайської Січі Осипа Гладкого, що зрадою перетягнув частину запорожців у 1828 році на бік Росії. На його могилі я бачив на кам'яній плиті виритий напис з поезії Шевченка: “Бють пороги, місяць сходить, як і перше сходив, — нема Січи” і т. д. Хтось вшанував Гладкого цим віршом зовсім незаслужено!

Дуже скоро я перезнайомився з катеринославськими земляками і ввійшов у їх життя. В Катеринославі існувала від 1903 р. “Учена Архівна Комісія”, офіційна установа, яка мала завданням оберігати й досліджувати місцеві архіви і взагалі старовину. Такі комісії закладалися з кінцем XIX століття по цілій Росії. Ті, що повстали в Україні, напр. Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, відразу опинилися в українських руках і стали науковими осередками, які купчили місцевих дослідників і підтримували українські наукові інтереси. На чолі комісій стояли звичайно губерніяльні маршалки дворянства, але їх у фактичній роботі заступав хтось з місцевих діячів. У Катеринославі головою був князь Урусов, а його заступником Синявський. Але що Синявський вічно був зайнятий, то всі справи провадив проф. В. Біднов як секретар. Він редагував і “Лѣтопись” Комісії й заповнював її своїми розвідками й матеріялами з історії Запорожжя та працями других дослідників на українські теми. Яків Новицький містив у їй свої записи пісень та легенд. Коли я приїхав, Біднов готовився до викладів в Харківському університеті, куди його мали обрати на катедру історії Церкви, і не маючи часу, пропонував обрати за секретаря мене. На найблищих зборах комісії мене було обрано. Став я редагувати “Лѣтопись”, випускаючи одну а часом дві книжки на рік.

Другою науковою, з чисто вже українським характером, установою був “Музей імени А. Поля”. Фактично це був музей запорожської старовини, названий іменем німця Поля, котрий збирав пам'ятки старовини й записав свої збірки катеринославському земству.

Справжнім організатором Музею став проф. Д. Яворницький, археолог, етнограф і дослідник Запорожжя. За його керівництвом Музей дуже розрісся, і коли я приїхав, він уже поділявся на три відділи: археології, природи степової України і запорожський. Найціннішим був цей третій відділ, де були зібрані пам'ятки запорожського побуту: зброя, одяг, сволоки запорожських куренів з написами, образи, чаші,

Євангелії в дорогих оправках та інші церковні предмети, малюнки, портрети і т. ін. Це був одинокий у своїм роді музей, і другого такого не можна було б зібрати, бо вже багато пам'яток запорожської старовини загинуло. При вході до Музею красувались, мов сторожа на варті, дві камені "баби", які стояли колись на степових могилах. В Музею раз-у-раз перебував хтось із кобзарів. При мені гостювали в Музею Пасюга, Гащенко, Кучеренко, які виступали на концертах "Просвіти". Яворницького всі ми називали (звісно, за очі) "Дідом". Він робив популярні виклади про Запорожжя в "Просвіті" і взагалі, можна сказати, ціле своє життя присвятив культурі запорожського козацтва. Коли ви входили до Музею, вас огортала якась романтична атмосфера, на вас дивилися запорожські гармати, малюнки козака "Мамая" (в Музеї були цілі десятки тих Мамаїв), колекція козацьких шабель, мушкетів, і цікаво було слухати в тій обстановці оповідання Діда, який був знаменитим оповідачем. Був з його і талачовитий белетрист, хоч його письменницька манера була трохи старосвітська.

Іван Нечуй-Левицький.

Серед катеринославців виникла думка видавати часопис, присвячений спеціально місцевому життю. Ініціатором тої думки був старий Микола Богуславський, що був, між іншим незрівняним агітатором серед молоді, вмійучи притягати її до національної праці, ширення української книжки, закладання гуртків аматорів гри на бандурі. Пізніше він переїхав на Кубань і там продовжував свою скромну але корисну для національної справи працю. Він умовив мене взятись за редагування часопису, пришукав відповідального перед адміністрацією видавця в особі місцевого дідича і домовласника Кузьми Котова, придумав і назву для часопису: "Дніпрові Хвилі". Цікава людина був цей Котов; колишній драгомановець, він тепер нічого не робив, не провадив господарства,

і в родині всім керувала його жінка; його шестеро дітей були виховані в українському дусі; троє синів учились в школі Синявського, троє дочок — в гімназії. Згодом всі брали участь в українському громадському житті. Але мав Котов одну маленьку ваду: мав нахил до писання віршів, і з ним прийшлося наперед умовитись, щоб забезпечити себе від його претенсій на друк віршів у “Дніпрових Хвилях”. Погодилися на тому, що Котов буде підписувати часопис як “редактор-видавець”, а я буду пускати дві його поезії на рік: одну на Різдво, другу на Великдень. Та й набрався я клопоту з його віршами: доводилося немало попрацювати, щоб привести їх до “християнського” вигляду, щоб не сором було виступати

Дмитро Яворницький.

з твором, під яким стояв підпис “редактора”. Не маючи сам поетичного хисту, я на всі способи переробляв вірш, так що й сам автор ледве міг впізнати свій твір. Але Котов був задоволений і, доставши свою сатисфакцію, до справи ведення часопису зовсім не мішався. Фактично мені довелося його вести майже самому, писати вступні статті і взагалі на всякі теми, провадити хроніку, писати огляди і рецензії на нові книжки. Мое ім'я притім ніде не фігурувало. Лиш згодом стало мені

лекше, коли біля “Дніпрових Хвиль” обєднався вже цілий гурт сталих співробітників.

Перше число “Дніпрових Хвиль” вийшло весною 1910 р., і виходили вони до кінця 1913 року. Друкував їх дуже дешево власник друкарні українець К. Андрущенко, кошти друку і клішів для малюнків покривала передплата, праця редактора була безплатна, гонорару нікому не платилося, отже “Дніпрові Хвилі” були зовсім “самовистарчальним” виданням. Писали в них майже виключно катеринославці: Д. Яворницький, Мик. Биков, А. Кашченко, Т. Татарин, К. Корж, Т. Митрус, Т. Романченко, А. Гладченко, М. Новицький, В. Біднов і його дружина (“Л. Жигмайло”). Несподівано на другий рік видання почав присилати з Києва статті Ів. Нечуй-Левицький:

Йому вподобалася мова “Дніпрових Хвиль”. Розуміється, це була честь для скромних “Дніпрових Хвиль”, друкувати твори знаменитого письменника, але власне на ґрунті мови треба було з ним бути дуже обережним: Нечуй під старість трохи здивачів, став уживати відміни і форми говірки своєї околиці, звідки сам родом, посварився через мову з редактором своїх творів С. Єфремовим і не брав участі в українських часописах. Не міг і я обійтися без того, щоб не змінювати деяких занадто вже своєрідних його висловів, але старий не гнівався і продовжував писати далі. Я старався, щоб “Дніпрові Хвилі” давали писання місцевих авторів, особливо селянські дописи, друкував праці давніших авторів, напр. видрукував невідому ще до того часу поему Ів. Манжури “Трьомсин-Багатир”, давав причинки до біографії місцевих діячів, друкував дуже цікаві етнографічні записи Я. Новицького. Взагалі дбав про те, щоб “Дніпрові Хвилі” відзеркалювали культурно-національне життя на Катеринославщині, відгукуючись у той час і на справи загально-українського значіння. Мали “Дніпрові Хвилі” кілька сот передплатників, здебільшого то були селяни, члени філій “Прогресу”.

XVII.

Літній побут в с. Будаївці під Києвом. Приїзд до Києва буковинських учителів під проводом В. Сімовича. Іду з ними до Межигір'я. Подорож до Берестечка. Відвідини бар. Ф. Штейнгеля і Д. Марковича в їх маєтках на Волині.

Ми так були привязані до Києва й до київського життя, що на літо виїздили на час літніх ферій до с. Будаївки під Київом (22 кілометрів їзди залізницею до ст. Боярки), як це ми робили ще в роках 1908 і 1909. Наймали у селян хату й жили у ній червень, липень і до кінця серпня. Коло Будаївки був прекрасний сосновий ліс, що тягнувся аж до м. Василькова. Місцевість була дуже здорова, особливо коли хто був хворий на легені. Ми наймали хату під самим лісом. До Будаївки виїздило на дачу (літнисько) багато киян, особливо таких, що були звязані службою й мусіли щодня їздити до міста. І я собі взяв добровільно “службу”: умовився з редактором “Ради” М. Павловським, що буду його заступати протягом місяця, коли він виїздив для відпочинку на село. Це не було для мене тяжко, буваючи в Києві, я довідувався близ-

че про всі новини українського життя, бачився з київськими громадянами і з приїзжими людьми. До Києва раз-у-раз приїздив хтось влітку, особливо з Галичини. Я звичайно виїздив з дому вранці, а десь між 5—6 год. веч. вертався. Та живучи в Будаївці я не сидів увесь час на місці, а робив різні екскурсії, навідувався до батька до Глухова, або до Дорошенкового Хутора. Щодо “Дніпрових Хвиль”, то я випускав влітку подвійні числа і пересилав матеріял до Катеринослава поштою.

У Будаївці мали ми дуже приємне сусідство: близько від нас, під лісом, був земський шпиталь, де управителькою була лікарка Віра Матушевська, моя товаришка з студентської Громади в Петербурзі, з нею жив і її чоловік Федір Матушевський; покинувши працю в “Раді” він служив в українськiм кооперативнiм союзi; коло нас мешкав улiтку з родиною П. Понятенко, адміністратор “Ради”; далі — А. Вязлов, член I-ої Державної Думи, який стративши через це державну посаду судді, служив у банку; мешкав близько і А. Макаренко, в майбутньому член Директорії, а тоді скромний дрібний урядовець на залізниці. Літом 1909 року перебував у Будаївці хворий на сухоти Б. Грінченко. В осени він виїхав до Італії, де й помер весною 1910 року.

Одного разу я дістав в редакції телеграму від В. Сімовича, що він їде до Києва й везе цілу екскурсію учнів учительської семінарії в Чернівцях. Поїзд прибував на другий день рано, і я ледве встиг попередити, щоб для гостей приготували прийняття в “Українському Клубі” й замовили кімнати в отелі при Михайловському монастирі. Поїзд прибував через станцію Боярка, і я вийшов зустрінути екскурсію просто на станції, щоб разом їхати до Києва. Управа залізниці дала для екскурсії окремих вагон від самої грляниці в Новоселицях. Всіх екскурсантів було 25—30, при них Сімович з своєю дружиною. За пів-години ми вже були в Києві й просто з двірця поїхали трамваем до помешкання “Українського Клубу”, де нас чекали земляки, кого встигли попередити. Обід пройшов із звичайними промовами дуже весело. Наші кияне повели гостей до отелю й мали показувати їм місто, а я пішов до редакції. Умовилися, що в найблизшу неділю я приїду й повезу екскурсію на пароплаві до Межигірського монастиря під Києвом.

Межигірський монастир лежав яких 25 кільометрів вище Києва над самим Дніпром в чудовій місцевості, на висо-

кій горі, серед густого дубового лісу. Це було улюблене місце для прогулок киян. Манастир мав славу минувшій: він вважався офіційно “Парафією Війська Запорозького”, і з посеред його ченців вибирався настоятель церкви св. Покрови на Січі. Запорозці щедро обдаровували “свій” манастир, і не один старий січовик постригався в ньому в ченці, попрощавшись з світом та його спокусами. Кожен знає чудову поему Шевченка “Чернець”, де змальовано, як іде в ченці й доживає в Межигіррі віку “Семен Палій — запорожець, лихом недобитий”. По зруйнуванні москалями Січі підупав і манастир, який Москва перетворила з мужеського в жіночий. Один час Межигірря віджило, коли в яру коло манастиря було знайдено чудову порцелянову глину, з якої вироблявся прекрасний посуд. Але глина ця вичерпалася, і вироби з неї зберіглися хіба по музеях, де їх високо цінено, як дуже гарні зразки українського мистецтва.

Ми оглянули чудову монастирську церкву в стилі українського бароко, збудовану на запорозький кошт, спустилися в глибокий яр до “Дзвінкової” керниці, прославленої Шевченком у його поемі, і пили з неї холодно, чисту як кришталь воду, обідали в монастирській трапезі (їдальні). З нами їздило кілька киян і киянок, серед них наш поет Петро Гаєнко. Я розповідав гостям про Межигірську старовину, і вони слухали з великим інтересом, уважніше ніж мої чужоплеменні катеринославські учні на острові Хортиці! Буковинці ніколи не бачили великої річки, і величавий Дніпро зробив на них велике вражіння. Сімович повіз їх з Києва до Канева на Шевченкову могилу, до Катеринослава й до Криму.

Літом 1911 р. приїхав до нас в Будаївку проф. Ів. Зілинський і запропонував зробити з ним подорож на Волинь: він дістав доручення від Російської Академії Наук дослідити архаїчні українські говірки, вже побував на Поліссю, на північній Чернігівщині, а тепер хотів побувати й на Волині. Я охоче пристав до його пропозиції, бо я сам ще не бував на Волині, хіба в переїзді, і мене дуже цікавила волинська старовина, а особливо поле нещасного для нас бою на берестецькому полі. Умовились, що поїдемо до Берестечка на галицькій границі. У Радивиліві служив залізничним лікарем український письменник Модест Левицький, ми списались з ним, і він охоче пристав до нашої компанії щоб разом з нами зробити невелику екскурсію до Берестечка і до деяких інших місцевостей на Вдліні. Годиться сказати бодай кілька слів про

самого Левицького — вже давно небіжчика. Він був з роду графів Рогуля-Левицьких, — але сам зрікся графського титулу, відкинув першу частину свого прізвища, і навіть мало хто знав, що він — граф. Правдоподібно його рід був український, але спольщений. Дістав він прекрасне виховання, чудово володів французькою й польською мовами. Був щирим демократом-народолюбцем і справжнім лікарем-гуманістом, другом-опікуном бідноти, серед якої тішився великою любовію й популярністю. Я сам це бачив на власні очі підчас нашої спільної подорожі. Його повісти й оповідання овіяні духом вищої людяности, зогріті глибоким співчуттям до всіх понижених і покривджених, між іншим з життя жидівської бідноти. Я познайомився з ним у Києві, як з членом ТУП'у; він був директором школи для фельдшерів (лікарських помішників), але адміністрація звільнила його за українську пропаганду. Тоді він знайшов собі посаду лікаря на залізниці в Радивиліві, на самому австрійському кордоні. Маючи безплатний білет від залізниці, він часто приїздив до Києва і підтримував з київською громадою постійний зв'язок.

Виїхавши з Зілинським із Боярки на ніч, ми ранком були в Радивиліві. Трохи відпочивши, рішили вирушити до Берестечка кіньми, — іншого способу комунікації й не було. Левицький замовив візника — жида з парою коней. Я був здивований, що Левицький говорив з жидом жидівською мовою, а той ставився до його з якоюсь особливою любовію й пошаною. Віз був не дуже зручний, ми розмістилися сяк-так, і Левицькому припало якесь невивідне місце, але він не озвався на те ані словом. Коли я в дорозі звернув на це увагу візникові, з яким мені довелося сидіти поруч, він відповів: “А хіба вони самі скажуть, признаються?” Їхати треба було години три-чотири, по дуже поганій дорозі, весь час понад самим австрійським кордоном, і ми бачили галицькі села. Берестечко було досить великим місточком. Положене далеко від залізниці, воно зберігало старосвітський характер, що було помітно в убранні, яке носили міщани і селяни, таких “байбараків” на жінках і каптанів на чоловіках я ніде більше не бачив. А вже Зілинський, — той мав прекрасні жнива, прислухаючись до мови, якою говорили люди, і раз-у-раз записуючи до своєї нотатки цікаві слова й звороти. Справді, мова носила архаїчний характер, такою мовою безперечно говорили тут ще за Хмельниччини.

Але мене тягло скоріше на поле бойовища. Та ми не

встигли ще розташуватись в жидівському заїзді, щоб трохи підкріпитись з дороги, як повна хата набилася жидів, старих і малих! І як вони довідалися про наш приїзд? Очевидно, звістка про приїзд популярного “доктора” миттю розійшлася по Берестечку, і всі хворі посунули до нього. Жінки поприносили замуззаних, худих, рахітичних дітей. Левицький брав їх на руки, гладив по голові, вислухував, розпитував матерів, і ці виливали свої жалі. Розмовляли по жидівськи. Ми ледве могли вирвати нашого доктора і увільнити його від настирливих пацієнтів.

Бій, що вирішив долю нещасливої для нас кампанії, відбувся 28—30 червня (за старим календарем) 1651 р. на розлогому полі за місточком, між річками Стиром і Пляшевою. З одного боку стояла польська армія силою 80,000 людей, в тім числі 20,000 німців, не рахуючи озброєної челяді, з дуже сильною артилерією. Проти неї стояла українська армія числом коло 100,000 козаків і 50,000 татар під проводом хана Іслам-Гірая. Українські позиції прикривала збоку Стир, з тилу болотяна Пляшева. Татари стояли окремо під лісом, який зберігся ще тоді, коли ми оглядали поле бойовища. Треба було перейти яких 6—7 кілометрів, поки ми дійшли до кінця поля, до річки Пляшевої.

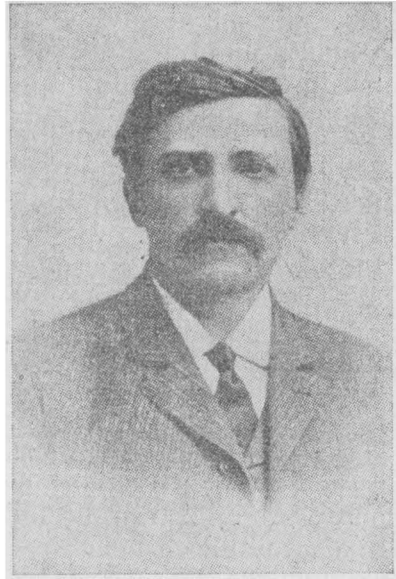
До недавніх часів панував погляд, що причиною поразки козаків була зрада хана, який, тікаючи з поля бою, захопив з собою насильно і Богдана Хмельницького. Новіщі досліди довели, що причиною польської перемоги була перевага польської артилерії, участь 20,000 німецької піхоти, високі бойові прикмети польської кінноти, а головню — перевага польського пляну бою, виробленого німецькими генералами. Татари не витримали згубного гарматного вогню, сконцентрованого проти їх позицій, почали в паніці тікати, і відкрили козацькі позиції з флянгу. Але козацький табор устиг замкнутись і успішно відержував польські атаки і облогу цілих десять днів. Хмельницький поспішив на Україну організувати оборону, а провід перебрав талановитий Іван Богун. Вночі на одинадцятий день Богун почав потихеньку виводити своє військо з табору, поробивши на спіх греблі через багнисту Пляшеву. Він уже вивів значну частину артилерії й кінноти, але тут счинилася фальшива тривога, поляки спостерегли відступ і вдарили на табор. Почалася паніка, і наступила катастрофа: 30,000 людей, переважно обозної челяді, потопилося в багnistій Пляшеві або полягло під шаблями ворога.

Тепер береги Пляшевої поросли дрібним лісом. Сама Пляшева — не широка, але глибока і повноводна. Певна річ, що 300 років тому в їй було ще більше води. В одному місці ми побачили на островку Журалісі фундамент якоїсь будови: це монахи недалекої звідси Почаївської Лаври позбирали кістки густо порозкидані по полю, поклали їх до мурованих з цегли скринь і розпочали будування церкви над тими кістками. Коли ми були там, то вже були виведені мур до вікон і коло будівлі стояв високий хрест з написом: “Русские люде! Тут 30,000 твоїх предків полягло за віру православну і за свою народність”. До цієї майбутньої церкви на Журалісі вже відбувалися хрестні ходи (процесії), в яких брали участь десятки тисячів наших селян. Так почаївські ченці використовували пам'ять про нашу національну катастрофу для пропаганди своїх русифікаційних ідей. Тут же коло кісток були зібрані й знахідки зброї, що їх знаходили селяни, орючи землю: заржавілі шаблі, мушкети, остороги, залізні кулі. Сумно було нам дивитись на ці реліквії — в чужих руках.

Оглянули ми острів Волицю, де 300 козаків, оточені ворогами, не захотіли піддатись, билися до останнього, і коли залишився живий останній козак, то й той не схотів піддаатись — хоч йому обіцяв життя сам король, який прибіг подивитись на цю дивовижу, — і теж поклав свою голову, але не посоромив козацької слави. Проїшли ми далі ще один кілометр і побачили мале село Острів, а в ньому стареньку церковцю, що була збудована саме рік перед берестецьким боєм. В цій церковці гетьман на передодні бою сповідався й приймає св. Причастіє з рук митрополита Йосафа Коритського, що привіз гетьману, як борцеві за православну віру, меч, посвячений на Гробі Господнім в Єрусалимі. Митрополит Йосаф в момент катастрофи намагався з хрестом у руках зупинити втікачів і поляг геройською смертю від ворожої руки. Його тіло було знайдено, і король наказав поховати митрополита в церкві с. Острова, Але ми оглянули церковцю і не знайшли ніякого сліду могили. Та невідомо, чи збереглася тепер, — коли я пишу ці рядки, — і сама церковця. . . .

Берестецьке поле, де відбулася національна катастрофа 1651 року, оглядав в 1845 р. наш славний історик Костомаров, а Шевченко, перебуваючи на засланні, написав 1848 р. свій вірш “Ой, чого ти почорніло, зеленее поле”, в якому з геніяльною силою змалював в коротких словах фатальне значіння берестецького бою в нашій історії.

З Радивилова ми розїхалися: Зілинський поїхав ще далі на північну Волинь, до околиць Луцька і Звягеля, а ми з Модестом Левицьким поїхали на схід, щоб відвідати наших земляків барона Штейнгеля коло Рівного і письменника Дмитра Марковича коло Острога. З Радивилова залізницею 3 години їзди до станції Здолбуново, там переночували на двірці, і на другий день одна станція їзди — до Рівного. Левицький мав під своїм доглядом у Здолбунові маленьку амбулаторію для залізничників, і там ми й заночували. Коли ми висіли з поїзда і зайшли до стаційного будинку, повторилася та сама сцена, що й у Берестечку: до Левицького почали товпитися хворі, ріжниця була та, що пацієнтами в Берестечку були жиди, а в Здолбунові християни, мешканці Здолбунова. Левицький всіх приймав з однаковою увагою, і мені здавалося, що сама його людяність, його сердечна, щира мова, впливали заспокоюче на хворих, сповнювали довірям до лікаря. На другий день рано за пів години їзди ми були в Рівному, де наняли коней до маєтку Штейнгеля в с. Городку (яких 10 кілометрів). Штейнгеля ми застали вдома. Я був знайомий з ним ще з літа 1906 року, коли він був членом І-ої Державної Думи, як посол від міста Києва, але наші зустрічі були короткі й побіжні. Пізніше, вже перед самою першою війною і в часі війни довелось мені зійтися з ним ближче, і між нами тоді завязалася сердечна приязнь.

Модест Левицький.

Мало мені доводилося бачити на своїм життєвїм шляху таких прекрасних шляхетних людей, як барон Федір Штейнгель. Це був джентльмен в повнїм розумїннї слова, чоловік високих моральних принципів, людина, на слово котрої можна було цілком покластися. Він приймав живу участь в українському життї, був членом ТУП'у, товаришем голови Українського Наукового Товариства в Києві, підтримував україн-

ський театр, в Думі належав до української парламентарної фракції. Він підписав відому виборгську відозву з протестом проти розв'язання Думи, відсидів за це три місяці в тюрмі й був позбавлений виборчих прав. Маєток Штейнгеля був куплений ще його батьком в 1870-их роках. Колись він належав фамілії Шептицьких, один з яких збудував тут в 1640 році православну церкву. Вона була зеднана з палацом так, що можна було безпосередно переходити до неї з палацу, що стояв на високому острові, який обпливала річка — забув уже, як вона звалася; взагалі Волинь була дуже багата на річки. Недалеко від палацу Штейнгель вибудував спеціальний будинок, в якому умістив відомий, зібраний ним самим, Волинський Музей. Оглянути цей Музей і було метою нашої мандрівки.

Штейнгель освітою був природознавець і особливу увагу приділював природі Волині, зразкам її фауни і флори. Недалеко від Городка була “стоянка” неолітичної (ново-кам'яної) доби, яка достарчала багатий матеріал пам'яток життя первісної людини. Крім природничого Музей мав багатий етнографічний відділ, який показував побут, працю волинського селянина і його народне мистецтво. Третій відділ був церковно-історичний; він містив між іншим цінну колекцію образів, церковних хрестів і облачений. Організатором Музею і його директором на протязі кількох літ був відомий український археолог Микола Біляшевський, пізніший директор Київського Історичного Музею. Власник Музею сам опроваджував нас по його салях і показував нам зібрані його коштом і працею культурні скарби. Він казав нам, що має на думці подарувати свій музей котрійсь українській національній установі, але вибухла перша світова війна, Музей було вивезено на Кавказ, і він там загинув в часі революції. Ми пообідали у Штейнгеля, гостинний господар упрощував нас залишитися в його довше, щоб показати нам установи, що він побудував для селян — лікарню, кооперативну крамницю, читальню (пізніше вона була перетворена на “Просвіту”), але ми поспішали, щоб встигнути побувати ще й в Марковича і, лереночувавши, виїхали раненько до Рівного.

На другий день погода зіпсувалася і вже зранку порошив дощ. До Рівного ми доїхали на Штейнгелевих конях ще добре; від Рівного два перегони до станції Оженин, а там до маєтку Марковича треба було їхати селянським возом. Ми з Левицьким понадіялись, що дощ перестане, але він як вчистив,

то ми за ті дві години, що треба було їхати, змогли так, що приїхали до Марковича мокрі наче скупались у воді. На нас, як то кажуть, нитки не залишилося сухої. На наше щастя застали старого Марковича вдома. Він дуже зрадів приїзду гостей і першим ділом казав нам роздягтись, щоб висушити наше змокле убрання, а нас на той час одягнуто у якісь старомодні довгі сурдути, в яких ми дуже смішно виглядали. Веселий, говірливий Маркович запросив нас до столу — була як раз обідня пора, ми випили “по чарці”, щоб зігрітись; і не мало було сміху й жартів з нашої маскарadi. У Марковича гостював його син Левко, пізніший — вже по війні — член польського союму, він мав уже маленького сина, з якого дід дуже утішався.

Маркович був далекий родич Оп. Марковича (чоловіка Марка-Вовчка), мав юридичну освіту і служив суддею. Вийшовши на пенсію, оселився в маєтку своєї жінки на Волині й брав живу участь, не вважаючи на свої вже старші літа, в українському громадському житті. Але був більше знаний як талановитий хоч не дуже плодovitий письменник, автор оповідань з народнього життя, де героями виступали злочинці й люди “з дна суспільства”, в яких він проте умів показати іскру Божу й здатність до добра, до великодушних вчинків. Довголітня судова практика дала Марковичу багатий запас помічень і спостережень. Був з його дуже дотег ний оповідач і скрізь, де він появлявся на людях, ставав він душею товариства. Так і тепер, коли ми в його гостювали, він розважав нас майстерними оповіданнями з своєї довгої життєвої практики і особливо з життя Волині, що за тих часів уважалася за найтемніший, дуже відсталий куток на цілу Україну. Прочитав нам старий і одне з своїх нових оповідань, яке незабаром появилось в “Літературно-Науковім Вістнику”. Вільний від урядової служби, Маркович із запалом віддався кооперації, яку ширив серед селян своєї околиці. Через те він добре знав обставини волинського життя.

Подивилися ми здалеку на стародавнє місто Остріг, — його було видко з горбка садиби Марковича, але вже їхати туди не було часу. Переночували й подалися на станцію Оженин, звідки розїхалися в протилежні боки: я до Києва, Левицький до Радивилова.

XVIII.

Подорож на Волинь: Кремянець; Почаїв; о. Віталій Максименко; Луцьк. Я знайомлю В. Липинського з К. Михальчуком. Труднощі з затвердженням мене на службі в Катеринославі. “Просвіта” в с. Перещепиній.

Мої оповідання про Волинь так захопили катеринославців*), що на слідуєче літо 1912 року вибралася невеличка компанія: проф. В. Біднов, лікар Ю. Павловський і я, в подорож, знов таки на західню Волинь. Біднов з Павловським приїхали до нас в Будаївку, і звідти ми вирушили просто до Кремянця, маючи на думці поїхати далі до Почаєва. Кремянець — невелике, надзвичайно мальовниче місто в долині річки Ікви, з усіх боків оточене горами, відногами недалеких вже звідси Карпатів. Посередині, пануючи над містом, висока крута гора “Бона” з руїнами замку королеви Бони (жінки короля Жигимонта-Августа). Колись це була така неприступна фортеця, що її не міг здобути Батий і обминув її. Гора така стрімка, що на неї дуже тяжко видряпатись. Кремянець був відомий своїм лицеем, який заложив на початку XIX віку польський діяч Т. Чацький, маючи зробити з його огнище польської культури на правобережній Україні. І дійсно, лицей справляв свою місію аж до 1832 р., коли російська влада зачинила його разом з польським університетом у Вільні. Натомість було відкрито університет у Києві й перенесено до його колекції й габінети з Кремянця та Вільни. Поляки дуже пишалися кремянцьким лицеем, називаючи його “волинськими Атенами”, але це була пишна квітка, зрощена на українському ґрунті, яка жила працею українського мужика й нічого не давала українському народу, хіба що згадати, що з Кремянцем була в значній мірі звязана т. зв. “українська школа” в польській літературі. Від лицеем залишилися величезні муровані будинки, в яких містилася, коли ми там були, православна духовна семінарія, і розкішний парк, насаджений мабуть ще за часів Чацького. В Кремянці було багато чехів-кольоністів; ми ночували в отелі, власником якого був чех, і обідали в чеському ресторані,

---

*) Я понаписував про свої подорожі статті, друкуючи їх в “Раді” й “Дніпрових Хвилях”. З тих статтів склалася книжечка “По рідному краю”, видана в Києві в 1919 році і вдруге у Львові 1930 р. В ній я подав подорожні вражіння й замітки з мандрівок по Лівобережжю (Петро-Павловський монастир під Глуховом, Гамаліївський монастир, Глухів, Новгород-Сіверський, Чернігів), по Волині: Берестечко, Кремянець, Почаїв, Луцьк і про Бахчисарай у Криму.

як що можна назвати цими іменами брудненький заїзд і такуж брудну їдальню. І одинока в місті ковбасня теж належала чехові. Одним словом чехи грали в Кремянці ролю культуррегерів.

Більш нічого не було цікавого дивитись у Кремянці і ми рушили далі до Почаєва, яких 30 верств. Найняли дядька з повозкою, запряженою худою конячиною, що раз-у-раз приставала по розмитій дощами нерівній дорозі, так що ми їхали добрих чотири години. За те місцевість, якою ми проїздили, була дуже гарна й милувала око. Це була “волинська Швайцарія”: високі гори, вкриті лісом, серед них одна навіть дуже висока, звалась “Черча”. Більшу частину дороги ми проїхали густим грабовим або й дубовим лісом. Коли він скінчився, перед нами на високому горбі виринула в усій своїй красі Почаєвська Лавра. Велика біла церква в стилі українського барока, з двома стрункими вежами, панувала над цілою околицею, наче висіла в повітрі. Шевченко побував тут на початку 1840-их років і змалював Почаєвський монастир. Це один з найкращих його малюнків.

Ми зупинилися в монастирській гостинниці, подали наші візитівки келейникові настоятеля і просили, щоб він визначив годину, коли може нас прийняти. Келейник вернувся з відповіддю, що о. настоятель прийме нас перед вечірнею. То й добре: матимем час оглянути Успенський собор. Він робив вражіння і зблизька, хоч те вражіння псувала менша церква в типово московському стилі з цибулястими банями; збудована, видко, не так давно, вона зовсім не пасувала до стилю всіх будівель почаєвського монастиря. Собор був поставлений на підвищенні, на терасі, яка оточувала його подібно до Андрієвської церкви в Києві. З тої тераси був чудовий вигляд на околицю, особливо в бік Галичини, де вже на австрійському боці, зовсім недалеко, стояв католицький монастир в м. Підкамені, і обидва монастирі, наче два суперники, ніби дивилися один на другий. Почаєвський собор робив не менш імпозантне вражіння й в середині: повний світу, з прегарним іконостасом, з дуже гарними великими малюнками, що висіли по стінах і зображали чуда ікони Почаєвської Божої Матері. Ці малюнки зацікавили нас особливо тим, що дієві особи на них були намальовані в стародавніх українських костюмах, наприклад, чудо, що сталося з самим фундатором церкви Миколою Потоцьким, що розізлившись на свого візника, хотів його застрілити, але той звернувся до Божої Матері з гарячою молитвою, і пістоль

Потоцького не вистрілив. Внизу під собором бачили “стопку” (слід від ноги Божої Матері), до якої прикладуються прочани, і склеп з мощами св. Йова Почаєвського.

Почаїв був відданий в XVIII. століттю Василяннам і зробився з своєю друкарнею одним з осередків культурного життя на Волині. Тут в 1790 році був видрукований знаменитий “Богогласник”, збірка духовних віршів в народній українській мові. Але василіянські монахи скоро зовсім спольщилися і перейнялися польським патріотизмом на стільки, що брали участь в підготовці повстання 1830 р. За те російський уряд, приборкавши повстання, віддав монастир в православні московські руки. Тепер ролі переменялися: Почаїв став осередком православної пропаганди в боротьбі з католицизмом не тільки на Волині, але й для сусідньої Галичини, звідки на свято Успенія Богородиці приходили тисячі прочан. На початку XX ст. Почаєвський монастир під кермою спритних ченців, особливо настоятеля (ігумена) Віталія, зробився цитаделлю т. зв. чорносотенного руху, який, виставляючи своїм гаслом боротьбу з польським та жидівським елементами і укріплення самодержавія, був по суті проявом російського націоналізму і з особливим завзяттям виступав проти “мазепинства”, себто українства на сторінках видаваного монастирем “Почаєвського Листка”. Але Віталій з своєю компанією, як спритні демагоги, не цуралися вживати українську мову, коли це було їм потрібно, і в усній пропаганді і в друку: з почаївської друкарні виходили відозви і цілі брошури українською мовою, звісно — в чорносотенному дусі. Опорядження козацьких могилок під Берестечком і організація масового до них паломництва також було виявом почаївської демагогії.

Навідавшись до Почаєва, ми не могли пропустити нагоди, щоб не побувати в самій “паші лева”, не побачитися з керовником руху, який виходив з келій Почаєвської Лаври. За претекст для нашої візити було бажання відвідати земляка-катеринославця, бо Віталій Максименко таки бувкатеринославець родом. Прийняв нас він дуже чемно і навіть привітно, потракував чаєм з “варенням” (конфітурами), обдарував цілою купою друків, серед яких були й доволі цінні видання з історії Лаври і взагалі Православної Церкви на Волині. Як людина розумна, він збагнув, з ким має до діла, говорив стримано й обережно, так само як і ми зі свого боку. Але для нашої розмови була тема, на якій ми зійшлися, хоча й підходили до неї й трактували її не з однакового штанд-

пункту: інтереси українського (чи “малоруського”, як казав Віталій) населення та його колізія з інтересами польськими чи жидівськими на Волині. Так само як і наше спільне, багато в чому згідне, становище в обороні православія супроти латино-польського натиску, який давався відчутти тут на пограниччю між Галичиною й Волинею. Ми з похвалою відізналися про опорядження козацьких могил на Берестецькому полі, це, видно, було приємно почути Віталію, і він докладно розповів нам про свої пляни в цій справі. В цілому наша доволі довга розмова була цікава, гадаю — обопільно. Почувалось таки, що це говорили між собою “малороси”, хоч ріжних чи навіть суперечних політичних, і національних орієнтацій.

З Почаєва поїхали ми до найближчої станції залізниці Рудні-Почаєвської, а звідти через Дубно й Здолбуново до Луцька. Це взяло кілька годин їзди. Луцьк зробив на нас вражіння модерного міста, з гарними будинками, з добрими отелями й ресторанами, з величавими пам'ятниками старовини. Коло міста протікала річка Стир, яка тут розлилася широким озером, серед того озера на острові добре ще збережені руїни замку князя Любарта Гедиміновича початку XV століття, з трьома вежами. Ще старшою була православна Христо-Воздвиженська церква, реставрована в другій половині XIX століття. Прекрасно збереглася жидівська синагога XV віку і другий, т. зв. Окільний замок. Дуже імпазантна будівля римо-католицької катедри. Луцьк мав за собою славу минувшість, доволі пригадати блискучий зїзд 1429 року, з нагоди коронування великого князя Вітовта королівською короною; на цей зїзд прибув цісар Жигимонт, данський король, московський великий князь і цілий ряд інших потентатів. Але корону перехопили в дорозі поляки, і коронація не відбулася.

З історією українського культурно-просвітного руху тісно звязане славне луцьке Христо-Воздвиженське братство, відоме вже з 1483 року. Пізніше, по війні, вже за польської влади Луцьк став головним містом західної Волині з осідком воеводи. Тут перебував православний єпископ Полікарп (теперішній митрополит Української Автокефальної Церкви), тут існувала українська гімназія, товариство ім. Петра Могили, виходили українські часописи. Луцьк став відогравати ролю осередку українського життя на Волині під польською займанщиною.

З Луцька ми повернули просто до Києва, і там я попросився до осені з своїми катеринославськими спутниками. Перебуваючи в Києві чи в Будаївці, я не пропускав нагоди побачитись з К. Михальчуком. Одного разу я відвідав його разом з Ол. Русовим, його старим товаришем по київській Громаді 1870-их років. Вони не бачились вже цілих 30 років, і було дуже зворушливо дивитись на зустріч цих двох мигиканів українського руху, слухати їх розмови та спомини про давнє-минуле. Русов пригадав, що як раз у цій самій хаті, де мешкав Михальчук, збиралася в 1876 році “рада дванадцяти”, яка виробляла інструкції для М. Драгоманова, якого Громада виряджала за кордон, властиво — на еміграцію, де він мав заложити українську вільну трибуну в Європі. Другого разу я приїхав до Михальчука знову у двійку. До Києва приїхав В. Липинський і прохав мене поїхати з ним до Михальчука, з яким він ще не був знайомий особисто. Я з приємністю виконав просьбу Липинського. Він віз з собою подарунок Михальчукові — свою книгу “Z dziejów Ukrainy”, яка недавно вийшла у Кракові. Михальчук був дуже зворушений візитом Липинського і привітав його словами: “Нині відпускаєши”, натякаючи на те, що він щасливий бачити перед собою того, хто продовжує діло, розпочате Антоновичем і його товаришами в 1860 р. Він дуже дякував за книгу і додав, що вже п'ять її примірників купив і розіслав по своїх старих знайомих, очевидно таких, задля кого Липинський її видав: спольщених українців. Коли взяти на увагу, що примірник “Z dziejów Ukrainy” коштував 5 рублів 50 копійок — дуже дорого, а знов же Михальчук жив на свій дуже скромний заробіток, то можна зрозуміти, як він мусів високо цінити книгу Липинського, коли витратив на неї такі великі гроші. Михальчук багато розпитував Липинського про життя польського громадянства на Правобережжю, про ідейні течії серед нього і особливо про ту течію, яка стояла за поворот до української народности. Старий тішився і з моїх оповідань про зріст українського руху на Катеринославщині, особливо про сільські “Просвіти”.

Український національний рух на Катеринославщині робив справді великі успіхи, і не можна було не тішитись з того, особливо коли пригадати, як повільно, з якими перешкодами він розвивався наприклад у самому Києві. В осередку національного руху в Катеринославі стояла “Просвіта” з своїми філіями. В осені 1910 року С. Липківський покинув головування в “Просвіті”, бо перейшов на службу до Маріу-

поля. Мені довелося з часу мого приїзду стати близько до справ “Просвіти”, мені було запропоновано взяти на себе обов'язки голови. Але директор Синявський не радив мені занадто експонуватись і фігурувати в характері голови товариства. Діло в тім, що кожного урядовця державної установи в Росії мав по закону затверджувати губернатор. Але коли Синявський вніс мене на затвердження, то губернатор Шидловський відповів, що не може мене затвердити, бо дістав з Києва негативні відомости щодо моєї політичної “благонадійности”. Синявський однак не вважав, що справа програшна. Перш за все прийшов на допомогу такий випадок. Губернатор, на лихо собі, любив волочитись за гарненькими жінками і завів роман з жінкою одного інженіра. Муж тої дами застукав одного разу губернатора у себе в хаті у-двох з своєю жінкою й зі скандалом викинув його на вулицю. Злі язички оповідали, що губернатор вискочив на вулицю без верхньої одежі. Чи так було воно справді, чи ні, але скандал був занадто голосний, і уряд мусів губернатора звільнити. Тимчасом Синявський порозумівся з правителем канцелярії, щоб той сховав негативну відповідь в справі мого затвердження “під сукно”, як казали в старій Росії, себ-то приховав її. Я ж тимчасом поїхав до свого дядька П. Дорошенка у Чернігів і розповів йому про свою пригоду. Дядько був у добрих відносинах з чернігівським губернатором Маклаковим, пізнішим міністром внутрішніх справ**), і попросив його допомогти мені в легалізації на посаді в Катеринославі. Маклаков написав до ісправника (начальника повіту) у Глухові і дав йому зрозуміти, що мені потрібно свідоцтва “благонадійности”. Ісправник (на прізвище Конашевич), дуже добродушна людина, а до того — він знав мене особисто і хотів бути в добрих відносинах з моєю глухівською ріднею, — написав офіційно, ніби я три роки перебував безвиїздно у Глухові і ні в чому “предосудительному” (поганому) не був замічений. Цей відзив ісправник заслав до губернатора в Чернігів, а той на цій підставі дав прихильну атестацію мене до Катеринославу на запит з канцелярії катеринославського губернатора. Тимчасом до Катеринославу був призначений новий губернатор, який не знав, що вже про мене була справа у його попередника — і затвердив мене.

---

*) Цей Маклаков був останнім міністром внутрішніх справ перед упадком монархії, відігравав дуже непочесну роль при царському дворі, був арештований при перевороті й потім розстріляний більшовиками.

Я навмисне, може занадто докладно, розповів про справу з моїм затвердженням, бо вона характеризує адміністраційну практику передреволюційної Росії й показує, як багато залежало тоді від протекції і від особистих зв'язків. Я був затверджений на посаді, але коли я радився з Синявським, чи брати мені головування в “Просвіті”, він рішуче не радив того робити. Я послухав його ради, тим більше, що саме в той час один з учителів школи, москаль Вертоградов, посварившись з директором, подав на його донос, обвинувачуючи, між іншим в тому, що Синявський взяв на посаду “українофіла Дорошенка”. Але з того доносу нічого не вийшло, і Синявський помстився Вертоградову в той спосіб, що позбавив його лекцій в своїй школі за виїмком всього двох годин. Вся ця історія з моїм затвердженням показує також, як важно було мати своїм шефом українця, який зумів відстояти свого земляка, навіть сам наражаючись на небезпеку.

На голову “Просвіти” обрано було людину незалежну, пані М. Хрінникову, жінку згадуваного вже інженера Хрінникова, мого товариша з петербурзької Громади, чоловіка дуже заможного, мільонера, але феіоменально скупого. На цьому ґрунті з ним траплялося чимало трагі-комічних історій, які тут я вважаю не на місці оповідати. Але пані Хрінникова, даючи свою згоду, поставила умову, щоб їй було дано заступника для ділової роботи. На заступника вибрано мене. Майже два роки ми працювали в повній згоді, поділивши між собою функції: вона взяла на себе репрезентацію на зовні, а я провадив усю внутрішню ділову роботу. Але згодом пані Хрінникова почала капризувати й вередувати, раз-у-раз відмовляючись від головування, так що треба було її умовляти. Раді “Просвіти” це нарешті обридло і ми вибрали нового голову, інженера Герасима Денисенка. Людина, незв'язана державною службою, він готовий був увесь свій вільний час віддавати “Просвіті”. Це був щирий український патріот, скромний, відданий справі, і працювати з ним було легко й приємно. Приклад Мануйлівської “Просвіти” мав свій вплив на інші села в околиці Катеринославу, і до управи “Просвіти” почали надходити заяви з різних сел з просьбами поклопотатися перед адміністрацією про дозвіл відкрити у них філію “Просвіти”. Новий губернатор (забув його прізвище) виявив себе доволі ліберальним адміністратором і здебільшого давав дозвіл. Та головне, що згаданий вже управитель

канцелярії, родич пані Павловської, ставився до українства прихильно, і ми звичайно всі наші прохання передавали йому через неї, а він уже підсував її губернаторові очевидно з порадою — задовольнити, однаково, чи це справа йшла про великий концерт у Катеринославі, чи про нову філію “Просвіти”. Ще й те слід згадати, що взагалі політична атмосфера в Катеринославі була до українства не ворожа, не так як у Києві, де на сторожі боротьби з “мазепинством” стояли місцеві чорносотенці й вічно цькували адміністрацію на українців своїми доносами в пресі й особистими впливами. Доволі сказати, що в Києві опорою анти-українства були університет і Духовна Академія, їх професори постійно нацьковували уряд на українство в таких органах преси як “Кієвлянинъ” або “Кієвъ”. У Катеринославі нічого подібного не було, тут навіть чорносотенна преса не зачіпала українців, скеровуючи своє вістря на жидів і на “кадетів” (членів Конституційної Партії). На моїм обовязку, як секретаря Архівної Комісії, лежало між іншим, подавати до місцевих газет звітлення з засідань комісії, особливо, коли на їх читалися якісь наукові доповіді. Щоденних газет у Катеринославі було три: ліберальна і до українства прихильна “Южная Заря”, орган промисловців “Приднѣпровскій край”, і орган “Союза Русскаго Народа” чорносотенна “Русская Правда”. Я писав звіти майже однакового змісту (певна річ — без свого підпису) і давав до всіх трьох газет. В редакції “Рус. Правды” завжди зустрічали мене дуже чемно і друкували без усяких змін та без коментарів, хоч по суті діла мої звіти служили цілям української пропаганди. Ми мешкали в будинку секретаря “Союза Русскаго Народа”, учителя духовної семінарії, і господар не давав спокою моїй жінці, прохаючи, щоб вона виступила з своєю українською деклямацією на концерті “Союза”. Звісна річ, виступати їй на концерті одіозного для всього поступового громадянства чорносотенного “Союза” було неможливо, і моя жінка під ріжними претекстами ухлялася від тої “чести”.

Одже ми не мали свого місцевого “внутрішнього ворога”, який би не давав нам спокою своїми нападами, так як це було в Києві, та й по деяких інших важніших містах в Україні. Це й дало нам змогу повідкривати філії “Просвіти” в цілому ряді сел: за Мануйлівкою пійшли: Дієвка, Сурсько-Михайлівка, Перещепина, Лоцманська Камянка, Гулалівка, Петриківка, слобода Амур. Особливо памятною було мені

відкриття “Просвіти” в Перещепині на Великодньому тижні 1912 року. На свято відкриття філії рада Просвіти делегувала голову Денисенка й мене. Перещепина лежала далеко від залізниці, більш як 90 кілометрів, і їхати до неї треба було кіньми. Ми взяли поштових коней, яких треба було міняти на кожній поштової станції. Стояли чудові весняні дні, степ укритися зеленою травою. В небі співали жайворонки. В кожному селі, яке ми переїздили, дзвонили в усі дзвони: то був старий звичай дзвонити на Великдень усі три перші дні свят, і це збільшувало святочний настрій тих днів. Першою станцією після Катеринославу був Новомосковськ. Я скористувався перепочинком, поки запрягли свіжих коней, і пішов з Денисенком подивитись на знаменитий запорожський собор, який досі міг бачити тільки з гори в Катеринославі, як далеку білу пляму на обрії. Собор збудував у половині XVIII віку, — отже ще за часів Запорожжя — майстер Яким Погребняк. Видко, це був великий знавець свого діла: неписьменний, отже не якийсь там учений архітект, він потрапив збудувати чудо архітектурного мистецтва — великий собор, цілий з дерева, навіть без єдиного залізного цвяшка. Собор увінчаний дев'ятьма банями, і на фоні низеньких хаток малого повітового міста й зелених дерев його садків, робить величаве вражіння. Цікаво, чи він зберігся підчас останньої руїни, була чутка, ніби він згорів, запалений німцями. . . . Коли це так, то Україна втратила одну з дорогоцінних пам'яток свого народнього мистецтва.

Село Перещепина лежить над річкою Ореллю на самій межі Катеринославщини й Полтавщини. Річка Орель доволі велика, вона служила колись гряницею між Гетьманщиною й Запорожжам. Село велике, багатолюдне й заможне. Положене далеко від залізниці, воно зберігало багато старосвітчини в побуті, одежі і — натурально — в мові. Але разом з тим в ньому прокинулася вже національна свідомість, про що свідчило хоча б те, що воно мало кілька передплатників “Ради”, “Літературно-Наукового Вістника” і навіть пару передплатників львівського “Письма з Просвіти”. Отже не диво, що воно заклало філію “Просвіти”. Коли ми прокинулися на другий день (а ночували ми в одного місцевого крамаря), то побачили, що ціла площа перед церквою уставлена возами: це позїздилися на відкриття “Просвіти” люди з околишніх сел. Після молебна відбулося свято відкриття в будинку місцевого кредитового товариства. Набилося повно людей.

Денисенко оповістив іменем “Просвіти”-матері офіційне відкриття філії і сказав відповідне слово. За ними промовляв я, а далі місцеві люди. Потому — парадний обід в хаті нашого господаря, а у вечері вистава “Наталка-Полтавка” в залі місцевого просвітнього товариства, яке тепер ставало нашою “Просвітою”. В члени філії записалося відразу понад сотню людей, і тут же нам подало 15 чоловік з сусіднього села Гупалівка заяву про бажання відкрити філію “Просвіти” також і в їхньому селі. Ця філія й була відкрита в осені того року. Розмова з місцевими інтелігентами (учителі, фельдшер, кооператори) й селянами робила надзвичайно приємне враження. Ми зауважили, що душею цілого українського руху в Перещепиній був молодий поет Віталій Самійленко, що учителював у тамошній школі. Він нам оповідав, між іншим, що перещепинці мають у себе кілька ілюстрованих історій Аркаса й Грушевського і взагалі багато українських книжок. Ми вертались до Катеринославу в дуже гарному, бадьорому настрої. Те, що ми бачили й чули, підбадьорувало й заохочувало до дальшої праці на українському культурно-просвітньому полі, ми бачили, що ця праця здобуває для себе певний ґрунт.

XIX.

“Просвіта” в с. Дієвці. Як вона повстала та як її відкрито. Катеринославська “Просвіта”. Подорож Хоми Сторубля до Галичини. Похорон Лесі Українки. Я переселяюся до Києва. Прощання з катеринославськими просвітянами.

Хочу пригадати також і відкриття філії “Просвіти” в селі Дієвці. Це село лежало зовсім близько до Катеринославу, на правому березі Дніпра (Мануйлівка була на лівому березі), всього одну станцію їзди залізницею. Цікава була історія, як взагалі прийшло до заложення в Дієвці “Просвіти”, і варто про неї тут розповісти. З Дієвки забирали молодих рекрутів до війська й посилали їх відбувати військову службу аж до Сибіру, десь аж за Байкальським озером. Отож післали туди разом з іншими і молодого селянина Павла Білецького, вже жонатого. І от його жінка здала одну хату в найми Татариніві, члену Мануйлівської “Просвіти”, який служив на залізничних майстернях на двірці в Катеринославі. Татарин був, як я вже згадував, надзвичайно зручний національний агітатор. В його завжди були українські книжки, се-

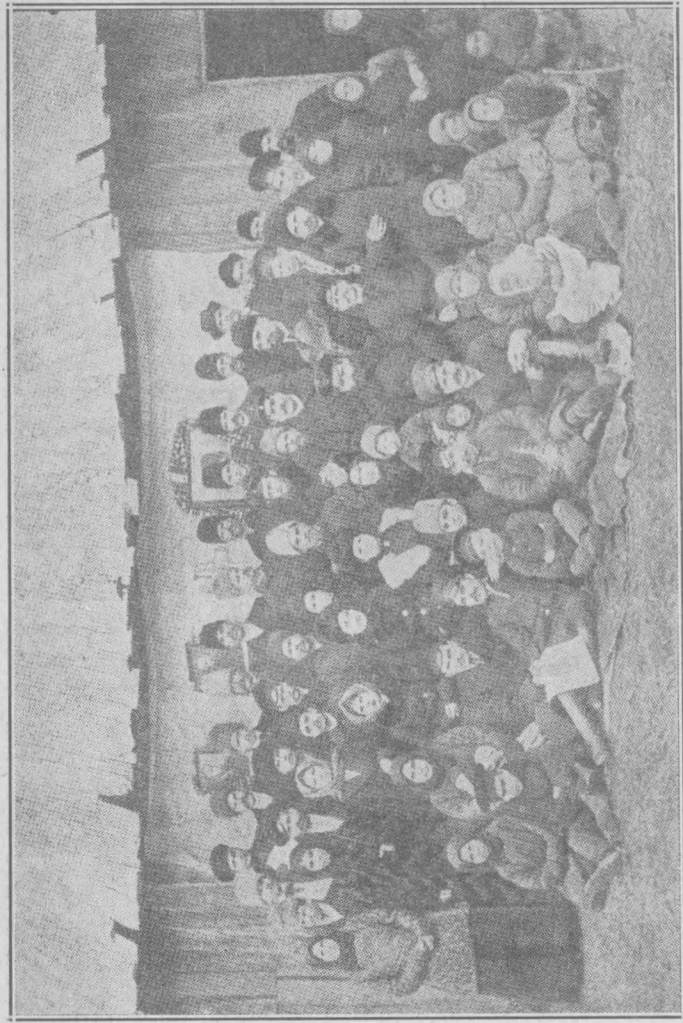
ред них — повість Б. Грінченка “Під тихими вербами”. Читав він у голос цю повість у гурті сусідів-селян, слухала і молодиця — жінка Білецького, а сама вона неписьменна. Дуже вподобалась їй ця книжка. Ото як мусів покидати в неї квартиру Татарин, бо перейшов працювати на другий завод, — далеко йому з Дієвки, молодиця і просить: “Покиньте мені цю книжку, ось скоро вернеться мій чоловік “на побивку” (урльоп, відпустку) з москалів, то хай прочитає”. Добре, каже той, залишив книгу. Прибув молодий “москаль”*), — звісно як москаль: “штока” (себ-то говорить уже по московськи), на “хохлів” як на “мужиків репанях” дивиться. Прочитав, задумався. Подивився: яка ціна? “На, каже жінці, п’ять злотих, передай тому постояльцеві через його товаришів, хай собі нову таку саму купить, а я візьму її з собою”. Скоро треба було знов рушати на службу в далеку сторону. Минуло два місяці, і приходять поштою з Сибіру до молодиці два карбованці. Це чоловік просить, щоб йому купити й вислати ще книжок Грінченка. За якийсь там час присилає п’ять карбованців, уже не від себе тільки, а ще від трох товаришів-москалів: просять вислати Грінченкових творів. І лист прийшов — уже українською мовою. “У нас тепер тільки, пише, розкрилися очи, хто ми такі, чії сини; тепер тільки зрозуміли ми, що рідну мову треба любити й шанувати, бо веде вона до світла, до науки, навчає любити рідний край і братів своїх. Розкрилися в нас очи. . . .” За півроку виписано було в далекий Сибір молодими москалями аж на 40 рублів українських книжок, цілу бібліотеку. Знайшлося багато земляків, які прозріли на чужині і тільки там збагнули, що таке рідний край і рідна мова. Вернулося до Дієвки з служби четверо москалів — уже вони свідомі українці.

Вони захопили своїм ентузіазмом ще кількох молодих дівців, і то наслідком їх старань з’являється в раді головної “Просвіти” делегація з проханням від численного гурту селян відкрити у них філію “Просвіти”. Багато я бачив на своїм віку людей, щиро відданих українській справі, але мало зустрічав навіть серед інтелігентів таких, які були б на стільки захоплені українською ідеєю, як селянин Білецький. Він можна сказати жив нею, віддаючи їй всі свої помисли, всі свої сили і свій час. Адміністрація дала дозвіл на філію в кін-

---

*) Москалями наш народ називав салдатів (жовнірів), які відбували військову службу. Так називав їх у своїх творах і Шевченко.

ці січня 1913 року, за місяць відбулися установчі збори, які обрали раду товариства, якій доручено було придбати пляц і деревляну буду, що вже стояла на ньому, а на літо возити цеглу, щоб збудувати тепле помешкання на зиму. Гроші по-

РАДА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ „ПРОСВІТИ” В С. ДІЄВЦІ:
3-й ряд з гори; 5. Зліва Хома Сторубель, 6. Ольга Курвинокова (сестра Лесі Українки),
7. Павло Вілецький (голова „Просвіти” в селі Дієвці, 8. Євген Вировий, 9. Томильченко,
10. Д. Дорошенко, 11. Юх. Павловський. Сидять з ліва: 2. А. Ткаченко (сестра Б.
Грінченка), 3. Е. Гарькавцева, 4. Н. Дорошенко, 5. Марко Нечипоренко.

становлено позичити в котромусь банку під заставу ґрунтів членів ради. Визначено гроші на передплату десятка українських часописів.

На початку березня відбулося урочисте відкриття “Просвіти”. На свято прибуло багато гостей: з Катеринославу прибуло кілька членів Ради, прибули звичайні члени “Про-

світі”, представники товариства “Народня Торговля”, всього більше 30 людей; прибула трохи не вся рада Мануйлівської “Просвіти”, а також гості з Запорожжа-Камянського і з с. Лоцманської Камянки. Була неділя, і людей зійшлося дуже багато — набився повний будинок, і кругом на дворі та на вулиці стояла велика юрба. Кажали, що було людей коло тисячі. На сцені було намальовано могилу Шевченка і висіли уквітчані рушниками портрети Шевченка, Драгоманова і Грінченка. Місцевий пан-отець відправив молебен, співав церковний хор. Після молебна я, як товариш голови Катеринославської “Просвіти”, оповістив офіційно відкриття філії, сказав привітання від Катеринославської Ради і висловив молодому товариству побажання, щоб воно з малого вогника, ледве помітного для чужого ока, зробилося цілим багаттям і своїм світлом розганяло народню темряву. Промовляли ще член Катеринославської Ради лікар Павловський і голова Мануйлівської “Просвіти” Хома Сторубель. Відповідав на промови і дякував Павло Білецький — уже голова діївської “Просвіти”. Потому відчитано привітання, надіслані поштою і телеграфом. Прийшли телеграми з Києва, Камянця-Подільського, Кубані, Варшави та других міст — від тамошнього громадянства, від студентських громад, від редакцій українських часописів, від цілого ряду письменників і громадських діячів, прийшли десятки листів. Після читання привітів зроблено на нову “Просвіту” збір грошей, який дав понад сотню рублів.

Я докладніше зупинився на опису цього скромного свята на селі, — воно живо збереглося в моїй пам'яті, — мені хотілося показати, як щиро відгукнулося на це свято українське громадянство, для якого ця сільська “Просвіта” здавалася мов ясний промінь світла на захмареному небі, а саме в ті часи нависли над українством темні хмари нових утисків, доволі згадати закриття київської “Просвіти”, закриття “Українського Клубу” в Києві, переслідування української преси. . . . Діївська “Просвіта” під кермою своїх енергійних керманичів розвинула дуже активну діяльність: відбувалися театральні вистави, концерти, популярні виклади, дитячі вечірки, пізніше уладжено на Різдво ялинку для дітей, при “Просвіті” повсталася своя власна орхестра, заложено кооперативну крамницю. Моя жінка зорганізувала театральну дружину з селянських хлопців та дівчат, сама грала і нераз залишалася в Дієвці по цілому тижневі, підготовляючи якусь

виставу. Взагалі вона ділила свій час між Дієвкою і Мануйлівкою, де вона також стала на чолі театрального гурту з місцевих сил, серед яких були люди з неабияким хистом. А вже не кажу про її постійну участь в театральних та концертних імпрезах у самому Катеринославі. Мені ж довелося також бувати частим гостем як у Дієвці, так і в Мануйлівці, виступаючи там з відчитами. Згадаю тут, що Павло Білецький і його брат Андрій були розстріляні большевиками.

Взагалі мені прийшлося раз-у-раз викладати для селян та робітників по цілій околиці Катеринославу, де були величезні фабрики, наприклад Брянський машино-будівельний завод, де працювали тисячі людей. Українських лекторів було взагалі мало, наприклад, проф. Яворницького, хоч його виклади про Запорожжя були надзвичайно цікаві, не можна було занадто надуживати, як людину вже старшу; отож мені, як молодшому, довелося за все одбувати, особливо коли наставав сезон Шевченківських свят: кожна фабрика, кожна велика майстерня хотіла справити своє свято Шевченка, і не можна було відмовитись. Це ж була велика радість бачити таке поширення Шевченківського культу, і як тут було відмовляти, хоч іноді не ставало часу й сил!

Мої виклади і подорожі в справах “Просвіти” причинилися до того, що в мене завязалися широкі знайомства серед катеринославського й новомосковського повітів. Не раз бувало, що я, вертаючись з служби в школі до дому, заставав біля нашої хати (а мешкали ми на окраїні міста) пару селянських возів, а на лаві біля дверей сиділи сивоусі дядьки й дожидали мене. Це приїхали до мене люди на пораду в справах “Просвіти” — як заложити у них на селі філію. Я йшов з дядьками до себе на гору, а біля коней залишалися хлопці — внуки. Коли одного разу на таку сцену потрапив приїзжий з Києва покійний Л. Жебуньов, то страшенно втішився і казав потім мені, що тепер він починає вірити, що український рух уже пустив коріння на селі, коли в українській справі приїздять до міста не лиш молоді господарі, але й старі люди, які мають дорослих внуків.

Катеринославська “Просвіта” в 1911—1913 роках теж розвинула широку діяльність у самому місті, улаштовуючи концерти й відчити. Особливо урочисто справлялося свято Шевченка. Наймалася одна з найкращих заль Катеринославу, напр. зала Англійського клубу або Комерційного зібрання. Артистична програма стояла на високому рівні: запро-

шувалися визначні співаки й співачки з Києва або з Харькова; з деклямацією виступала звичайно моя жінка. Співав великий хор, зорганізований учителем співу в школі Синявського В. Петрушевським. Перед концертом вступне слово виголошував проф. Яворницький, Гр. Черняхівський або я. Великий успіх мав улаштований “Просвітою” “Вечір української пісні, музики й поезії”. Чимало людей прибуло на цей вечір здалеку, з сел Камянки, Мануйлівки, Дієвки, приїхала молодь з Новомосковська. Підчас вечора було продано багато українських книжок, портретів українських письменників і кустарних (народних) виробів, спеціально закуплених і привезених з Полтави. Заложила “Просвіта” своє видавництво й видало протягом 1913 р. кілька книжок. Взагалі діяльність “Просвіти” помітно оживила український рух у Катеринославщині. Повстала в місті українська кооператива “Народня Торговля” і українська книгарня “Слово”.

Просвіта брала участь в святкуванні ювілеїв українських діячів. На ювілейне свято Котляревського у Полтаві (75-ліття зо дня смерти поета) виїздила делегація від Ради “Просвіти” і від філій у Дієвці та Перещепиній. 40-літній ювілей Франка святкували всі філії, а катеринославська улаштувала академію, на яку я приїздив уже з Києва (в осени 1913 р. я переїхав до Києва, про що буде мова далі) і виголосив лекцію про Франка, як про письменника і громадського діяча. Так само в ювілеї 30-літньої ученої діяльності проф. Яворницького взяли участь катеринославська, дієвська і мануйлівська “Просвіти”. Коли прийшла звістка про смерть М. Лисенка (в жовтні 1912 р.), “Просвіта” вислала мене своїм делегатом до Києва. Так само доручено було моїй жінці поїхати на похорон М. Коцюбинського до Чернігова (в квітні 1913 р.), де вона поклала на могилу письменника вінок від “Просвіти”.

Хочу ще пригадати тут, що коли літом 1912 або 1913 р. (не можу точно згадати) відбувався в Галичині “Січовий Зїзд” — здається в Іспасі на границі з Буковиною — катеринославська “Просвіта”, щоб зробити щось приємне голові мануйлівської філії Хомі Сторублеві й подякувати йому за його щирю працю, виасигнувала кошти на його подорож до Галичини на той зїзд. Поява гостя-селянина з Наддніпрянської України зробила на зїзді певну сенсацію. Випадок хотів, щоб я зустрівся з Сторублем у дорозі. Саме того літа, перебуваючи в Києві, я поїхав у гості до Русових, які тоді жили “на дачі” коло Вінниці на Поділлію. Юрко Русов запро-

понував мені поїхати з Вінниці трохи далі й відвідати родину проф. Лотоцького, яка перебувала теж на дачі коло міста Лятичева. Їхати треба було через вузлову станцію Жмеринка. Яке ж було моє здивовання, коли в Жмеринці ввійшов до вагону Хома Сторубель у своїм синім каптані й сивій шапці! Це він їхав до Галичини. Я трохи полаяв його за неконспіративність — кожен в Галичині зверне увагу на його козацьку постать в такому убранні, — але він пояснив, що іншого убрання в його не було. Одначе всяка конспірація була ні до чого: про Сторубля писала вся галицька преса і містила його фотографію, де він був знятий поруч з К. Трильовським та іншими керманичами зїзду як “гість з Запорожжа”.

РАДА „ПРОСВІТИ” В СЕЛІ ДІЄВЦІ.
Вгорі зліва голова П. Білецький.

Ми проїхали пару станцій вкупі — на станції Деражня я з Русовим висідав. Я ще надавав Сторублеві кілька практичних порад що до переїзду кордону і що до Львова, і ми попрощалися.

Довелося мені побувати й на похоронах Лесі Українки в Києві літом 1913 року, хоч уже не як делегатові, а як людині приватній. Похорон Лисенка, як відомо, обернувся у величаву національну маніфестацію. Такого похорону Київ ще не бачив. Прибуло більш десятка делегатів з Галичини. Десятки тисячів людей йшли в безконечній процесії за труною. Студенти творили живий кордон по обох боках жалібного

походу, і порядок ніде не був порушений. Поліція не втручалася, і тільки вже після похорону зробила директору українського театру М. Садовському неприємности, за те що його оркестра, коли тіло везли повз будинок театру, грала “марш гетьмана Дорошенка”. Але коли вже ховали у Чернігові Коцюбинського, то посипалися заборони: не дозволено везти вінки, заборонено співати підчас походу, заборонено промови над могилою; цвинтарь був оточений поліцією, яка зараз же як тільки опущено труну в могилу, наказала всім учасникам похорону розійтись. Дещо подібне було й на похоронах Лесі Українки. Я саме перебував у Києві, коли туди привезено тіло Лесі Українки, яка померла, як відомо, на Кавказі. Час був літній, багато громадян повиїздило з міста, та все-таки на двірці, куди привезено труну, зішлося людей 700—800. В дорозі прилучалися все нові гурти людей. Ховали 26 липня (за старим календаром). За добу до похорону стало відомо, що згідно з бажанням небіжчиці проводи труни відбудуться без участі духовенства. І справді попередю жалібної процесії несено тільки чорний хрест. Але за труною йшло, я бачив, трое священників: о. Павло Погоріло, о. Марко Грушевський і ще хтось третій. Це дивувало перехожих, і вони запитували, кого це так ховають. За походом ішли лави поліції, пішої й на конях. Вінці було заборонено нести, і їх поклали на катафалк з труною. Кілька разів гурт молоді намагався співати “Святий Боже” або “Вічну пам'ять”, поліція зараз же припиняла спів. Заборонено було й промови над могилою. Ховали Лесю Українку на Байковому кладовищі, але не на т. зв. новому, де вже спочивали Лисенко, Грінченко та інші видатні наші люди, а на старому; пояснювано це тим, що сама Леся виявила бажання бути похованою поруч із батьком, що помер кілька років перед тим і був похований на старому Байковому кладовищу. На похороні були й приїзжі з Галичини: д-р О. Назарук, Р. Стефанович, В. Панейко і ще кілька людей. Могилу вкрито рясно живими квітами, і аж тоді коли її було засипано, псчали співати “Вічну пам'ять”, і поліція вже не забороняла.

В осені 1913 року я переїхав до Києва. Хоч нам з жінкою добре жилося в Катеринославі, і праця в ньому була нам любя, але Київ усе-таки вабив до себе. Коли мені з початком літа М. Демяновський, що служив у Києві учителем одної комерційної школи (їх було в Києві аж чотири), написав, що у них увільняється вакансія вчителя історії й запропонував

помогти мені її заняті, я згодився. Директором школи був українець, член ТУП'у, Гр. Козленко. Школа була бідна і склад учителів був "інтернаціональний", але все ж таки перспектива жити в Києві, в осередку українського національного життя була занадто приваблива. І мій батько, що жив з нами в Катеринославі, теж охоче згодився переїхати до Києва. Моя рідня в Дорошенковому Хуторі також була задоволена з того, що ми будемо жити в Києві, бо Київ був значно ближчий до Глухівщини ніж Катеринослав. Я заявив директору Синявському, що з осені покидаю його школу. Прикро це було йому, але він розумів, що кожен українець був радий улаштуватись у Києві, коли була до того можливість. Ми наняли на літо дачу в селі Мотовиловці (третя станція від Києва за Бояркою), і моя жінка виїхала туди зразу на початку літа. Дуже жаль мені було кидати і працю в "Просвіті" і "Дніпрові Хвилі", але я сподівався, що знайдеться для мене праця і в Києві. Так воно і сталося. Подружжя Біднових обіцяло мені, що доведе редагування "Дніпрових Хвиль" до кінця року, а далі вже видання довелося припинити.

В осені я прощався з Катеринославом. Рада "Просвіти", а потім ще окремо місцева громада ТУП'у улаштували мені вечерю, підчас якої, як звичайно, говорилися промови, а найближчі загальні збори "Просвіти" обрали мене і мою дружину почесними членами товариства. Та найбільш зворушливим було моє прощання з мануйлівчанами. Зійшлися в степу над річкою Самарою члени мануйлівської "Просвіти" і взагалі мешканці ближчих селищ Ігрень, Амур, Нижнедніпровськ — разом з своїми жінками; тут "на лоні природи" варили обід, говорили промови, в яких висловлювався жаль, що доводиться нам розлучатись. Потім усі гуртом фотографувалися. Мені самому було невимовно жаль покидати милих просвітян, серед яких я багато попрацював протягом чотирьох років, і з боку яких я зустрів за цей час стільки ознак щирої приязні і прихильності. Мої обіцянки не поривати звязку і співпраці з катеринославцями справдилися: ще тої самої осені я двічі приїздив до Катеринославу — один раз для участі в ювілеї Яворницького, а другий для викладу про Франка. Так само двічі приїздила й моя дружина: її було запрошено для участі у "Вечері української пісні, поезії й музики", а потім в концерті в честь Франка. Перебування в Катеринославі залишило в нас обох на завжди найкращі спомини.

У Києві. Секретарство в “Українському Науковому Товаристві”. Справа головування М. Грушевського в “Науковому Товаристві імені Шевченка” у Львові. Демонстрації у Києві з приводу заборони святкування Шевченкових роковин.

Смерть К. Михальчука.

Переселення до Києва було для нас все одно що поворот на старе місце побуту, все було нам знайоме, та й живучи в Катеринославі ми раз-у-раз навідувались до Києва, особливо влітку, коли жили на дачі близько до Києва. Лекцій у школі я мав небагато, всього 12 годин тижнево, але мене запросили вчити ще 4 години в іншій комерційній школі, директором якої був відомий український діяч і артист-малляр П. Холодний. Це була школа, яка була власністю спілки учителів і в якій педагогічний персонал був дуже великий, бо тут справа йшла про те, щоб підтримати “своє” підприємство; тому багато вчителів приймало в ній участь, беручи хоч по кілька годин. З українців викладали в школі С. Русова, В. Прокопович, Л. Білецький, Ол. Дорошкевич та ще декто. Вони то й напосіли на мене, щоб я пристав до їх гурту. Особливо настоював на цьому Прокопович, який приймав близько до серця інтереси цієї школи. На жаль, склад учнів школи, так само як і по других комерційних школах у Києві і в Катеринославі, був дуже мало український: половину учнів складала жиди (їх приймали до комерційних шкіл без обмежень, не так як до гімназій, де їх приймали дуже незначний процент), а решта була мішанина росіян, малоросів, поляків і т. д. За два роки своєї праці в цій школі я знав лиш одного свідомого учня-українця: це був син відомої української артистки Линицької, талановий хлопець, який помер ще не скінчивши школи. Між іншим в школі цій вчилися разом хлопці і дівчата. Взагалі своїм напрямом школа вважалася за дуже поступову, але порядку в ній було мало, і дисципліна серед учнів стояла дуже невисоко.

Але, правду сказати, сама по собі школа цікавила мене мало: педагогічної праці я не любив і коли став учителем, то тільки тому, що це був, так би мовити, натуральний шлях для абсолювентів історично-філософського факультету, які не могли, так як оце я, взятись відразу до наукової праці. Вабила мене найбільше праця громадська і літературна. Щодо цієї другої, то скоро по моїм переїзді до Києва звернула-

ся до мене С. Русова, щоб я взяв на себе редагування педагогічного місячника “Світло”, в якому я брав участь ще в попередніх роках. Не дуже мені було по серцю редагувати педагогічний часопис, і як би мені пропонував це хтось інший, то я би не згодився, але С. Русовій відмовити я не міг.

Літературної праці в Києві мені взагалі не бракувало. Ще в Катеринославі один видавець (Л. Ротенберг) що мав власну друкарню і випускав дешеві видання російських класиків, предложив мені зредагувати повний збірник творів Шевченка з біографією поета, вступною статтю й примітками. Я поставив умовою, щоб видання мало вповні українську зовнішність, себто, щоб титул видання, імя видавця і т. д. — усе мало бути українською мовою. Видавець погодився, і вже літом 1913 року я взявся до праці. “Повний збірник творів Т. Шевченка” — так було затитуловане видання — мав містити не тільки поезії Шевченка, його “Кобзарь”, але й всі його російські повісти в перекладі на українську мову. Частину перекладів я мав зробити сам, а частину замовив С. Буді (був такий український літерат у Києві, нині вже покійний). Приваблювало мене видання Ротенберга тим, що він мав спеціальний апарат для поширення своїх друків: його агенти їздили по всій південній Україні й збирали передплатників на рати; скажем, передплачуючи твори Шевченка за 3 рублі передплатник сплачував по 25 копійок що-місячно, які відбирав у нього агент Ротенберга протягом цілого року. Таким способом були поширені в сотнях тисячів примірників твори Пушкіна, Лермонтова та ін. російських класиків, усі в гарних оправах, однакового формату, з ілюстраціями. Перспектива, що тим же способом буде поширено 10,000 творів Шевченка, без усяких заходів з нашого боку, дуже мене приваблювала і властиво й спонукала мене взятися за справу. Видання мало бути закінчено до р. 1914, і я в Києві взявся за працю. “Кобзарь” мав бути ілюстрований, і якийсь Б. Смірнов зробив 50 малюнків. Але, видно, він не знав добре українського побуту та й не відзначився маллярським хистом, його ілюстрації, на мій погляд, лиш зіпсували видання, але Ротенберг поспішав випустити книгу до ювілейних Шевченкових днів 1914 року, і довелося помириться з нехудожніми ілюстраціями. Книга вийшла весною 1914 року. Вона була вже наперед замовлена передплатниками і

через те скоро розійшлася. Здається, вона навіть не продавалася по книгарнях.

Виклади в обох школах давали мені разом менше платні, ніж я мав у Катеринославі з одної школи, і щоб трохи побільшити свої заробітки, я взяв у Києві посаду бібліотекара в Історичному Музеї, де директором був українець М. Біляшевський, відомий археолог, та й взагалі весь персонал Музею крім одного чеха Хвойки, складався з самих українців. Помішником Біляшевського був Д. Щербаківський. Я умовився, що працюватиму в пообідних годинах по три години денно. Головна праця була — організувати в бібліотеці спеціальний відділ “Старого Києва”. Цей відділ дуже розрісся і заняв самостійне місце в бібліотеці Музею.

У вересні 1913 р. приїхав до Києва проф. Грушевський. Казали що біля нього в Науковому Товаристві імені Шевченка у Львові утворилася така атмосфера, що йому вже тяжко було там працювати, і він уже серйозно подумував, чи не покинути йому зовсім Львів, переселитися до Києва і зосередити в ньому всю свою діяльність. З його приїздом знову оживилася після літніх ферій праця в Українському Науковому Товаристві, знову стали відбуватися засідання секцій Товариства і публичні наукові засідання з доповідями, як і колись, в залі Музично-Драматичної Школи М. Лисенка. На одному з перших засідань Грушевський предложив мені стати секретарем Товариства. Я знав з досвіду, що з Грушевським не легко працювати, що він багато вимагає від своїх близьких співробітників, але мені було приємно стати ближче до Наукового Товариства і працювати під проводом знаменитого вченого і будь що будь такої визначної людини як Грушевський. Я згодився і приступив до виконання секретарських обов'язків. Українське Наукове Товариство мало своє помешкання на Великій Підвальной вулиці ч. 36. Там містилася і його велика бібліотека, що належала колись до редакції “Кіевской Старини”, а ще раніше — редакції петербурської “Основи”. По припиненні “Кіевской Старини” (останній рік вона виходила як “Україна”) В. Науменко передав її Науковому Товариству. На тій самій Великій Підвальной вулиці була й школа Лисенка, гімназія Науменка, в тім самім будинку, що й Товариство, мешкали Ф. Матушевський і Ол. Волошин, — це був такий український куток. Недалеко (на Львівській вулиці) знайшов собі помешкання і я. Моя жінка була обрана членом управи клубу “Родина”

— таку назву мав тепер колишній “Український Клуб”, закритий в кінці 1912 р. адміністрацією.

З моїм переїздом до Києва я став частіше писати до “Ради” і навіть до “Украинской Жизни” в Москві. В Катеринославі весь час забирали в мене школа з її мало не щоденними конференціями (Синявський був великий любитель усяких засідань і мучив нас усіх тими конференціями!) і “Просвіта”; розмірно найменше часу забирали “Дніпрові Хвили”. У Києві школи крім викладів не вимагали окремого часу, бібліотекарство в Музеї забирало три години денно, а на все інше якось ставало часу. З Катеринославу я в 1912 і 1913 роках на Різдвяних феріях (вони тяглися у нас два тижні) їздив до Петербургу, щоб відвідати мого приятеля Ол. Лотоцького і взагалі трохи відпочити від праці й метушні шкільного року. По дорозі я кожного року зупинявся на один день у Москві і проводив той день у хаті С. Петлюри. Я вже згадував, що Петлюра, потому як київський губернатор не затвердив його на посаді секретаря міської управи, поїхав до Москви і там знайшов собі посаду в асекураційному товаристві “Надежда”. Видко, що нова праця так його абсорбувала, що він перші два роки навіть не писав мені. Потім прийшов лист, в якому він признавався, що так відійшов від українських справ, що навіть не знає, які нові книжки повиходили, і вислав мені десять рублів з тим, щоб я на ці гроші купив по свому вибору якісь цікаві книжки і вислав йому в Москву. Коли на Різдво 1912 року я їхав до Петербургу, то змовився наперед з Петлюрою, що їхатиму в неділю, і він вийшов на двірець, повів мене до себе, і я пробув у його аж до пізна, коли він провів мене на двірець до нічнього поїзда. Ми говорили про всякі справи, найбільше про “Украинскую Жизнь”, яку він редагував і якій віддавав багато часу й уваги. Він справді вів її дуже цікаво, згуртував біля часопису видатних співробітників і зробив його українською трибуною в Росії, з якою рахувалася російська преса. В “Украинской Жизни” писали Грушевський, Єфремов, Лотоцький, Стебницький, Липинський, Донцов, Бочковський, а з прихильних до нас росіян академик Корш, Обнинський, акад. Шахматов та інші. Петлюра умовляв мене частіше писати до “Укр. Жизни”, але, з Катеринославу тяжко мені це було робити за всякою іншою працею. На Різдво 1913 року я знову заїхав до Москви і знов провів цілий день у Петлюри. Тепер з Києва я міг більше пи-

сати до “Укр. Житни” і взагалі ближше до неї станути. Петлюра розповідав про життя української кольонії в Москві і з захопленням говорив про акад. Ф. Корша та його виступи в обороні українства.

В кінці вересня 1913 р. Грушевський скликав на довірочну нараду київських членів львівського Наукового Товариства імени Шевченка, щоб обміркувати становище, яке утворилося для нього у Львові й попрохати у нас поради, як йому бути. Зійшлося нас чоловіка 10—12, памятаю, були: М. Біляшевський, М. Василенко, С. Єфремов, Ор. Левицький, В. Леонтович, проф. Перетц, Ол. Русов, Є. Чикаленко. Вже перед тим ходили чутки, що проти Грушевського ведеться завзята кампанія, на чолі якої стояв його учень і раніше близький співробітник Ст. Томашівський. Грушевському закидали автократизм, самодержавне керування Товариством і самовільне порядкування його засобами. Що Грушевський був тяжкий чоловік, мав необмежену амбіцію, не зносив нікого з визначніших людей поруч з собою, оточував себе малими людьми, які вміли підхліблювати йому, що досить було, наприклад, в якійсь рецензії на його книгу не вповні її похвалити й вказати в найделікатнішій формі на її недостачі, щоб він це приймав як образу для себе — все це ми знали, але це було в наших очах дрібницею в порівнанні до його великих заслуг перед українством, і ми охоче прощали йому, або, краще сказати, не зважали на його “гріхи”, тим більше, що в очах ворогів він втілював у своїй особі цілий український рух, і вони зосереджували на ньому всю свою ненависть, він служив постійною метою їх злобних нападів, вигадок, доносів і клевети. В таких умовах не кожен заховав би рівновагу духа і здорові нерви!

Ми знали також, що причиною походу на Грушевського з боку опозиції в Науковім Товаристві були різниці в поглядах на місцеву галицьку політику між Грушевським і його противниками, його виступи в пресі, де він осуджував деякі потягнення Національно-Демократичної Партії, яка керувала тоді галицькою політикою. Була тут і ображена амбіція і проста заздрість. Але ми ніяк не могли погодитись з методами і формою виступів проти Грушевського і вважали за свій обов'язок заступитись за його. Літом 1913 р. відбулися у Львові загальні збори Наукового Товариства імени Шевченка. Перед зборами була розіслана членами Товари-

ства анонімна брошура (автором її був Ст. Томашівський), в якій виставлено Грушевського як самовладного деспота, що наживав великі гроші на своїй праці в Товаристві і який властиво немає ніяких заслуг, а репутацію вченого здобув собі самореклямою. Ця брошура зробила вражіння, вона скріпила опозицію проти нього в Товаристві, і Грушевський був обраний на ново головою більшістю всього лиш трьох голосів, а цілий Виділ було обрано з людей ворожої до нього партії.

Грушевський заявив на нараді, що з таким Виділом він не може працювати і хоче зріктися з головування в Товаристві. Ми рішили, що справа не тільки в особі самого Грушевського. Новий Виділ розіслав членам Товариства проєкт нового статуту, який обмежував права членів Товариства, які проживали в Росії і які досі могли голосувати на загальних зборах через своїх заступників, передаючи їм формально свій голос. Це було встановлено з огляду на те, що не завжди і не всім членам з Росії було легко приїздити звідти до Львова. Взагалі членів Наукового Товариства ім. Шевченка було не дуже багато, не більш двох десятків. Звичайно вони віддавали свої голоси за Грушевського та його прихильників. Позбавити їх права голосування через уповноважених своїх заступників означало ослабити перш за все позицію Грушевського, а крім того взагалі це мало метою ослабити вплив російських українців на львівське Наукове Товариство. Тому ми на це погодитись не могли. Зречення ж Грушевського з головування в Товаристві ми одобрили, але рішили домагатись від найблизших загальних зборів, щоб його було вибрано на ново і тим дано йому моральну сатисфакцію. Збори доручили проф. Перетцу й мені скласти меморіал під назвою "В справі зміни статуту Наукового Товариства імени Шевченка" і вислати його до Львова. Цей меморіал я уло-

Микола Василенко.

жив і дав на перегляд Перетцу, який погодився з ним без усяких змін*).

Тоді ми всі зібрались ще раз, прочитали, підписали в числі 15 людей, дали видрукувати і вислали, як довірочну заяву до Львова. На 13-го грудня (за старим календарем) були призначені загальні збори Наукового Товариства у Львові, і наш гурт членів Т-ва делегував на ці збори Є. Чикаленка, В. Леонтовича і В. Шемета. Вони мали заявити, що в разі позбавлення закордонних членів права передавати свої повноваження, ми всі виходимо зі складу членів Товариства. Так само вони мали домагатись, щоб було прошено Грушевського залишитись головою Товариства. Делегати поїхали, виконали дане їм доручення і привезли звістку, що у Львові прийнято обидві наші вимоги, хоч і не дуже охоче. Але Грушевський уже не вернувся до Наукового Товариства імени Шевченка і залишився в Києві. За те він віддав усю свою енергію, весь свій організаційний хист Українському Науковому Товариству в Києві. Він мав тепер у своїм розпорядженні місячник "Літературно-Науковий Вістник" і популярний тижневик "Засів". В обох він містив свої талановиті статті на різні теми біжучого життя. Друк своєї монументальної "Історії України-Руси" Грушевський ще з VII. тому переніс до Києва і тепер друкував там VIII-ий том.

Праця в "Українським Науковим Товаристві" розвинулася в осени 1913 р. дуже широко. Грушевський умів не тільки згуртувати людей біля праці, він умів також притягати й кошти. Було відновлено до видання, крім звичайних "Записок", ще цілий ряд збірників окремих секцій Товариства і спеціальних збірників, напр. Шевченківського, Етнографічного та ін. Було рішено видавати з початком 1914 р. новий науковий кварталник "Україна", присвячений українознавству і призначений для широкої публіки. Придивляючись тепер до праці Грушевського зблизька, я просто дивувався його невтомній енергії, його широкій ініціативі й сміливим пля-

---

*) Покійний Є. Х. Чикаленко каже в своїм "Щоденнику" (Львів, 1931, ст. 398), що скласти цей меморіал було доручено С. О. Єфремову. Але він помилився: я дуже добре пам'ятаю, що написав його я. Він був видрукований, і я ще не так давно випадково знайшов один примірник у Празі. Єфремов мав написати на основі цього меморіалу лиш статтю до "Ради". Спростовую помилку Є. Х. Чикаленка за-для того, щоб хтось, прочитавши в "Щоденнику" одну версію, а в мене другу, не дістав враження, що я подаю неправдиву звістку. Само собою, "авторство" меморіалу є зовсім дрібною справою, але мені не хотілося, щоб на правдивість моїх споминів лягла якась тінь, якийсь сумнів.

нам. По його вказівках я розіслав багато листів з запросинами до співробітництва до різних учених в Росії — чужих, але симпатизуючих з українством, так само і до своїх українців, про яких майже ніхто не знав, що вони причетні до української науки. Всі прихильно відгукувалися, бо всі знали працю Грушевського, і його ім'я мало в наукових сферах великий авторитет. Таким робом реєстр співробітників “України” прикрасився такими відомими іменами, як акад. Шахматов, акад. Корш, тільки що обраний в члени Російської Академії Наук проф. Перетц, проф. Ілінський, проф. пражського університету Кадлец, а що до українців, то здається всі визначніші наші вчені в Росії й Австрії стояли в тому реєстрі. Згідно з пляном Грушевського перші дві книги “України” мали вийти в 1914 р. перед літніми феріями, а дві після ферій.

На Великдень 1914 р. Українське Наукове Товариство і взагалі українська наука понесли тяжку втрату: помер Кость Михальчук. Була це втрата і для мене особисто: я щиро любив цю милу, шляхетну людину, до якої можна було з повним правом прикласти слова Шевченка: “Раз добром налите серце вік не прохолоне”. Небіжчик з усім жаром своєї душі присвятив увесь свій вільний від нудної службової праці час Українському Науковому Товариству: редагував “Записки”, провадив працю фільольогічної секції, але його сил уже не вистарчило, і він саме на перший день Великодніх свят спочив на віки. Ховали його на Подолі, на стародавньому цвинтарі на горі Щекавиці. Через свята не можна було широко оголосити про похорон. Зійшлися лиш найближчі знайомі. Був, памятаю, Грушевський, Біляшевський, Тимченко. Коли Михальчука поховали, то виявилось, що він залишив свою дружину без усякого забезпечення. Всі три його доньки були замужем, дві в Москві за росіянами, одна в Києві за чехом. Вдова мусіла спродати меблі з помешкання і переселитись до малої кімнатки на Подолі. Бровар, на якому прослужив Михальчук 40 років і віддав йому всі свої сили, на шкоду для української науки, не призначив удові ніякої пенсії. Ми розкупили між собою невелику бібліотеку покійного вченого, щоб вона не опинилася на подільській “толкучці” (базар, де продавалися всякі випадкові книжки — куди я водив хворого Франка підчас його останнього приїзду до Києва). Проф. Перетц виклопотав у російському товаристві допомоги ученим в Петербурзі сотню рублів — вдові Михальчука була призначена урядом державна пенсія

вдові Михальчука була призначена урядом держвна пенсія. Я зберіг чернетки споминів Михальчука і передав їх С. Петлюрі в Москву, де вони й були видруковані на сторінках “Украинской Жизни” вже в осени того ж 1914 року. Зі споминами про початки “Старої Громади” у Києві сталося щось фатальне: так Антонович, як і Михальчук перервали свої спогади, можна сказати, на початку свого оповідання. Так само залишив тільки початок спогадів Борис Познанський: з його чорнеток надрукувала їх “Украинская Жизнь”. А Рильський і Житецький так і померли, не залишивши нам своїх спогадів.

Століття народження Шевченка ціла Україна збиралася відсвяткувати яко мога більш урочисто. Скрізь по більших, а подекуди й по малих містах, повстали офіційні комітети для вшанування пам'яті великого поета. Але ці приготування громадянства дуже занепокоїли російський уряд підбурюваний реакційною пресою. Чорносотенні організації розпочали скажену кампанію проти свята, проти пам'яті Шевченка і проти “мазепинського” руху взагалі. І от на передодні ювілейних свят посипалися заборони. Пасамперед Синод заборонив духовенству правити по Шевченкові панахиди. Міністерство просвіти заборонило учням середніх шкіл ходити на академії, концерти та інші свята в честь Шевченка. Нарешті міністр внутрішніх справ розіслав усім губернаторам обіжник, в якому “рекомендувалося” заборонити публичне вшанування пам'яті Шевченка, називання його імям вулиць і шкіл, урядження академії, а що до відкриття пам'ятників і бюстів Шевченка, то, як стояло в обіжнику, “ці акти не повинні були мати характер публичного свята”. В наслідок цього обіжника київський генерал-губернатор закликав до себе голову міста Києва Дякова й заявив йому, що ніякі публичні свята пам'яті Шевченка допущені в Києві не будуть. Тоді міська ювілейна комісія склала свої повноваження, заявивши, що з незалежних від неї причин вона не може виконати даною їй радою міста Києва доручення урядити ювілейне свято. З усіх кінців України що-дня надходили вісти про всякі заборони. Здається, що тільки в Катеринославі та ще в двох-трьох містах відбулося урочисте святкування. У Катеринославі відбулася академія-концерт, в якому між іншим взяла участь моя жінка, яка на запросини місцевого ювілейного комітету їздила за-для цього до Катеринославу.

Коли у Києві стало відомо, що всі урочисті свята заборонено, і що навіть традиційної панахиди в св. Софії не буде, українське студентство рішило улаштувати 25-го лютого (за старим календарем) демонстрацію на вулицях. Старші громадяни умовили її не робити цього, щоб не допустити проливу крові і погрому українських установ, як це вже було в осени минулого року, коли чорносотенні розбишаки нищили вивіски українських редакцій і книгарень, розбивали шиби у вікнах, кидали каміння і т. д. Молодь послухала ради старших громадян і обмежилася тим, що проголосила страйк на знак свого протесту. Одначе вулична демонстрація таки відбулася, але вона склалася зовсім стихійно, незалежно від домагань українського громадянства.

Виступили перш за все студенти грузини, які з великою пошаною, з пієтизмом ставилися до Шевченка за його поему "Кавказ". Тоді до них прилучилися українці. Але у відповідь на українську демонстрацію з'явилася контр-демонстрація чорносотенної студентської організації "Двохголовий Орел". Почалася взаїмна бійка. Були поранені. Поліція арештувала кілька десятків демонстрантів, головно кавказців. Чорносотенці волочили по вулиці й топтали ногами портрет Шевченка. Якись провокатори ніби вигукували перед будинком австрійського консульату: "Хай живе Австрія! Геть Росію!" Цього ніхто в дійсності не чув, але на другий же день реакційна російська преса надрукувала, ніби такі вигуки були і почали домагатись, щоб уряд закрити усі українські установи і завісив часописи. Сама київська поліція обурилася нахабством чорносотенців і звернулася до губернатора з просьбою спростувати офіційно їхню брехню. Губернатор справді надрукував у петербурській газеті "Новое Время" (найбільш реакційна і україножерна газета в столиці) спростування, що ніяких анти-російських вигуків у часі демонстрації не було. А в Державну Думу фракції трудовиків (радикалів) і кадетів внесли інтерпеляцію з приводу заборони шевченківських свят у Києві і по всій Україні. До цієї інтерпеляції прилучилися октябристи (умірковані ліберали), і Дума прийняла інтерпеляцію.

Всі ці події одначе якось слабо залишилися в моїй свідомості, бо саме в тих днях я переживав своє особисте горе — смерть батька. Щоб трохи розважитися і разом із тим відпочити від інтенсивної праці, я рішив узяти на літо відпустку й виїхати на якийсь місяць до Швейцарії, заїхавши

по дорозі до Львова. Мені чомусь і на думку не спало, що може вибухнути війна. В половині червня я виїхав з Києва, задержався кілька день у Львові й подався далі на захід. Але мене захопила у Швейцарії війна, і я тільки з великими труднощами і з усякими пригодами міг повернути до Києва. Та про це і взагалі про війну та революцію я розповів у своїй книзі “Мої спомини про недавнє-минуле”, виданій 1923 року у Львові.

З М І С Т :

Сторона

I. Дещо про себе самого. Джерела моєї національної свідомости. Українство в нашій родині. Львівська „Зоря”. Білоруський поет Ф. Богушевич	3
II. Українське студентство у Варшаві і заложення студентської громади. Відгук на сецесію львівських студентів	8
III. Українці в Петербурзі. Студентська українська молодь та її національно-політичні стремління. Російська інтелігенція й український рух	13
IV. Шевченківські концерти. Данило Мордовець. Український театр у Петербурзі. Моя подорож на Полтавщину 1902 р.	20
V. Українська Студентська Громада в Петербурзі. „Українська Революційна Партія”. Приїзд Ол. Ол. і С. Ф. Русових до Петербурга	27
VI. Свято відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві літом 1903 р. і все-український характер того свята	33
VII. Зріст політичної активності українського студентства в Петербурзі. „Революційна Українська Партія” і петербурське студентство	45
VIII. Українські університетські курси у Львові влітку 1904 року. М. Грушевський. Іван Франко. Українська політична еміграція у Львові	51
IX. Моя подорож по Гуцульщині. Святкування ювілею Миколи Лисенка в Петербурзі. Політична демонстрація 28. XI. 1904 в Петербурзі й участь у ній українського студентства . . .	60
X. Моя подорож до Полтави весною 1905 р. Подорож до Німеччини й до Австрії. Евг. Олесни-	

- цький. „Україніше Рундшау”. Київ в кінці 1905 р. і оживлення українського національного руху. Революція 1905 р. та її відгуки в Києві й на Чернігівщині 66
- XI. Повстання української преси. „Хлібороб”, „Громадська Думка” та інші українські видання. Українські політичні партії і вибори до російської Державної Думи 74
- XII. Перша російська „Державна Дума” і організація Української Парламентарної Фракції. Українські послы-селяне. „Українській Вѣстникъ”. Приїзд М. Грушевського. Розгром редакції „Громадської Думки” в Києві. „Рада” 80
- XIII. Кампанія за українські університетські катедри в Києві. Приїзд М. Грушевського і перемини в редакції „Ради”. С. Петлюра секретарем „Ради”. Музично-Драматична Школа М. Лисенка. Місячник „Україна”. Б. Грінченко і Київська „Просвіта” 89
- XIV. Організування „Товариства українських поступовців”. „Українське Наукове Товариство” в Києві. Іван Франко приїздить до Києва 100
- XV. Моє знайомство з Костем Михальчуком. Вячеслав Липинський і „українці польської культури”. Осередок білоруського руху у Вільні і моя подорож в гості до білорусів. 110
- XVI. Мій переїзд на службу до Катеринославу. Директор Комерційної Школи А. Синявський. Подорож на Хортицю. Українське життя в Катеринославі. „Архівна Комісія”. Проф. Д. Яворницький. Музей запорожської старовини. Дніпрові Хвилі”. 118
- XVII. Літній побут в с. Будаївці під Києвом. Приїзд до Києва буковинських учителів під проводом В. Сімовича. Я їду з ними до Межигірря. Подорож до Берестечка. Відвідини бар. Ф. Штейнгеля і Д. Марковича в їх маєтках на Волині .. 127

- XVIII. Подорож на Волинь: Кремянець; Почаїв; о. Вітадій Максименко; Луцьк. Я знайомлю В. Лиського з К. Михальчуком. Труднощі з затвердженням мене на службі в Катеринославі. „Просвіта” в с. Перещепиній 136
- XIX. „Просвіта” в с. Дієвці. Як вона повстала та як її відкрито. Катеринославська „Просвіта”. Подорож Хоми Сторубля до Галичини. Похорон Лесі Українки. Я переселяюся до Києва. Прощання з катеринославськими просвітянами. . . 145
- XX. У Києві. Секретарство в „Українському Науковому Товаристві”. Справа головування М. Грушевського в „Науковому Товаристві імені Шевченка у Львові. Демонстрації у Києві з приводу заборони святкування Шевченкових роковин. Смерть К. Михальчука 154

